

ԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1905

№ 5

ՅՈՒՆԻՍ

ԹԻՖԼԻՍ

Նկարիչ Խաչատուր Տէր-Մինասեանը բացում է Պետերբուրգում յատուկ ատ'իէ հայ եկեղեցական իւզաներկ պատկերների ամեն մեծութեան և հայ ոճով: Գների և պայմանների մասին գիմել С. Петербургъ В. О. 15 л. д. 47. кв. 55. Художнику Хачатуру Теръ-Минасянцу.

Ա Ձ Դ

Մինչև ամսագրի իրաւունք ստանալը մեր բաժանորդներից շատերը նորոգել էին բաժանորդագրութիւնը հին հաշուով՝ ուղարկելով խմբագրութեանն 6-ական ռուբլի: Հարկաւոր ենք համարում յիշեցնել այդպիսիներին, որ անմիջապէս լրացնելու են բաժնեգրին, **ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՎ ՊԱԿԱՍՈՐԻ 2 ՌՈՒԲԼԻՆ:** Ոմանք արտասահմանից ուղարկել են մեզ 6 ռուբլի բաժնեգրին, այդպիսիներին և առհասարակ արտասահմանից բաժանորդ գրուողներին միանգամ ընդ միշտ յայտնում ենք, որ «Լուծայի» բաժանորդավճարն այնտեղ արժէ **27 ֆրանք:**

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը ոչ մի չը սպուկելու յօդուած չի վերադարձնում. ցանկացողները յետ ստանալ՝ կամ պէս է ինքները դիմեն յետ ստանալու եւ կամ ուղարկեն փոստի ծախքը:

2. Խմբագրութիւնը իրաւունք ունի հարկաւոր դիպ'ում փոփոխել կարճատեղ սպագրուելի յօդուածները:

3. Խմբագրութեան ուղարկած յօդուածները պէս է շինեն գրուած մոխր, պարզ եւ մի երեսի վերայ. մանաւանդ պարզ պէս է գրել յստուկ անուններն ու օտարագի բառերը:

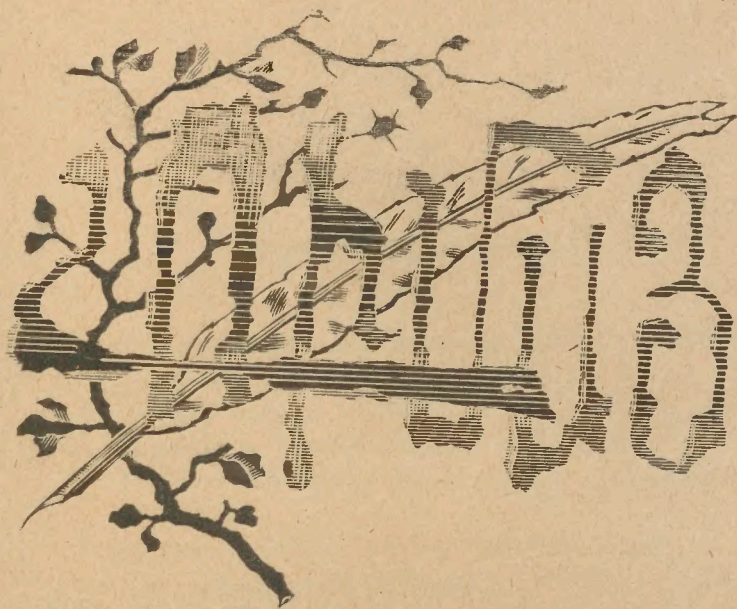
4. Խմբագրութիւնը իրաւունք ունի բոլոր յօդուածները եկրարկել իւր ուղղագրութեան:

5. Թարգմանական յօդուածների հետ միշտ պէս է ուղարկել եւ բնագիրը, առանց որի ոչ մի բարգմանութիւն չի կարող ստուել:

6. Խմբագրութեան զանազան հարցերով դիմողները պարտաւոր են ուղարկել պատասխանի համար նամակադրոշմ:

7. Հասցի փոխելու համար պէս է ուղարկել 50 կոպէկ դրամով կամ նամակադրոշմով:

8. «Լուծայի» որեւէ համար չը ստանալու դիպ'ում պէս է յայտնել խմբագրութեանն առանձին նամակով մի ամսուայ ընթացքում, որպէս զի կարողանանք պատշաճաւոր դիմում անել փոստային վարչութեան:

ԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1905

№ 5

ՅՈՒՆԻՍ

ԹԻՖԼԻՍ 1905
Տպարան Ա. Գուրարիյանի. № 21.

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 7-го Іюля 1905 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I	Նոր իսրայէլի սաղմոսներից. ՅՈՎՀ. ԿՈՍՏԱ- ՆԵԱՆ.	5
II	Կարմիր կապոց. ԿԶԻՐ	8
III	Հակումներ. դրամա. ՅՈՎՀ. ԲՈԶԻԵԱՆ	27
IV	Եսայօնական Ռոմէօ եւ Զուլիէտա. Թարգմ. Վ. ՓԱՄԵԱՆ	49
V	Հայ ազգը անցեալում. Գ. ԻՆԴԻԱՐԵԱՆ	65
VI	Մատերիալիզմ եւ իդէալիզմ. ԴՐ. Մ. ՂԱԶԱ- ՐԵԱՆ	75
VII	Տնանկի երջանկութիւնը. ՄԽԻԹԱՐԻԿ	82
VIII	Տ. Գաբրիէլ Պատկանեան (նամակ Կ. Պօլսից) ՅՈՎՀ. ԱԶ. ՄԿՐԵԱՆ	91
IX	Երկրորդ Պահլաւունիք. ՔՆՆԱՍԷՐ	102
X	Խորէն Նարբէյի նամակներ. Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ	110
XI	Բէհայիներ կամ Բաբիզմ. ԱՏՐՊԵՏ	115
XII		123
XIII	ՄԵՐ ԹՂԹԱԿԻՑՆԵՐԸ Նամակ Կ. Պօլսից	129
XIV	ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԵԿԱՆ 1. Մեր էժանագին գրադարանը. Ք 7. Մ. Սերսո. Մանկան ժող. Վերջին խօսք: 2. Աղօ. Հայրենիքի Կարօտը: ԲՐԻԶ.--Ստացուած գրքեր:	139
XV	ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ Կոնտրակտուրա. Թոքախտի բժշկութիւնը: ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴԱՂԱՆԵԱՆՅ.—Մի նոր աշխա- տութիւն հայ հնութիւնների մասին	142
XVI	ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ Րօժէսովէնսկու պարտութիւնը. Խաղաղու-	

թեան ստաջարկներ. Միացեալ նահանգների նախաձեռնութիւնը. Երկու պետութիւնների պատրաստակամութիւնը. Եւրկայացուցիչների տեսակցութեան խնդիրը. Խաղաղութեան պայմաններ.—Յախիջեանի Հայերի ողբալի դրութիւնը. Հայերի գաղթը. Արիւնհեղութիւն Ծարուրում եւ Դարալագեագում. Սովի ակնկալութիւն. Ռուս զօրքի ներգործական դիրքը. Թուրքերը զէնք ունին, իսկ հայերը ոչ. Հրէշային սպանութիւններ Յախիջեանում:—Համխալամական շարժման նախանշաններ Անդրկովկասում. Թուրք խուժանի երեսակայութիւնը. Ռուս մամուլի եւ կառավարութեան վերաբերմունքը դէպի համխալամութիւնը. Պարսկաստանը եւ Պարսից Շահը Կովկասեան կոտորածների մասին. Թուրքերը հաւատարիմ հպատակներ ուս պետութեան. Հայ թէ թուրք տարրն է յուսալի Կովկասում:—Հայ յեղափոխական կամակերպութիւնները. Հայն իբրեւ բարեկամ ուս սուինի.—Վեհ. Կաթողիկոսի Տիխիս ժամանելը եւ փոխարքայի հետ տեսակցութիւնը: Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն. «Նոր-դար»-ի վերսկսումը.—Կոնդակ.—Նամակ Գանձակից. ՆՈՐԱՇԷՆՑԻ

145

XVII ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆՆԵՐ

161

XVIII ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. (կազմի վերայ)

XIX ՅԱԻԵԼՈՒՆԾ

1. * Յիշատակին (Jn Memoriam) Տէնիսրնի. անգլիերէն ընագրից թարգմանեց ԱՐՐԱՀԱՄ ՄԵԼԻՔ ԶԶԱՆԵԱՆՑ. 33—48

2. Ժ. Ժ. Ռուսո. Էմիլ. II գիրք. գերմ. թարգմ. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ 1—18

ՆՈՐ ԻՍՐԱՅԷԼԻ ՍԱՂՄՈՍՆԵՐԻՑ

I

Հալածեսցէ ապա թշնամին զանձն իմ-
հասցէ և կոխեսցէ յերկիր զկեանս իմ-
և զփառս ի հող բնակեցուցէ:
(Սաղմոս):

Երբ սրտանմլիկ ողբի սուր ծայներ
Քո լսելիքին հասնում են արագ,
Եւ ահա՛ տխուր, սգալի պատկեր
Աչքերիդ առջեւ, որպէս մի ճարակ.
Տեսնում ես գիւղը մի վայրկեան առաջ
Բնակիչներով խաղաղ ու արդար
Կեանք էին վարում եւ օրհնում Աստուած—
Ահեղ բոցի մէջ եւ սարսափահար...
Խանձուած ու այրուած շորերով, դէմքով
Իր կրծքին սեղմած կաթնասուն մանկան
Մայրն աղաչում է, լալիս է հեւքով—
Բայց չի ազատում ո'չ ինք, ո'չ տղան...
Եւ ահա՛ ճշի, լացի, կրծի հետ
Անասունների մայն ու բառաչին,
Ահա՛ մի վայրկեան—եւ եղաւ անհետ
Բանական մարդը, որպէս անասուն...
Այստեղ է, այստեղ—սուր տէգի ծայրին
Մանուկը կայտառ—երբ յղի մի կին
Փախաւ հրդեհից՝ նեղքեցին փորը—
Եւ տէգի ծայրն է մանկան օրօրը—
Երբ աղբատ, անտէրն խեղտում է կեանքից
Եւ մարդու որդին ինչպէս մի երէ
Հալածական է անսիրտ որսորդից,
Հունի մի անկիւն հանգչի, շունչ քաշէ...
Հարցմունք ես տալիս այդ դժուար ժամին—

Ո՛վ պիտի հասնի այդ ժողովրդեան
 Եւ այդ սոսկանքի դառն ըռպէին
 Մի կաթիլ ջուր տայ նրա փրկութեան.—
 Հանգչի ու շնչէ աշխարհի վերայ
 Եւ հոգին զգայ ազատ կեցութիւն,
 Վերստին ծնուի կեանքով ապագայ
 Հեռու նրանից այդ սոսկ գերութիւն...

II

Որդիք մարդկան, մինչև
 յե՛րբ էք խստասիրտք:
 (Սաղմոս)

Մի՛ գոռար, թող քո բերանդ բռնեն,
 Մի՛ լար, մի ինդրիր—թող քեզ կտրատեն,
 Մի՛ կանչիր խեղդեն քո բկից բռնած,
 Ականջ, քիթ, բերան սրով յոշոտած...
 Մի՛ արդարանար, քո ընտանիքը
 Կինը, որդիքը ջարդուին, փշրուին,
 Զուր մի՛ աղօթիր—այդ արհաւիրքը
 Աստուած է ղրկել—իմանան, տեսնեն...
 Բայց արի՛ւն դարձաւ դաշտ ու անդաստան,
 Դէպ երկինք ցայտեց արեան կաթիլներ,
 Աստուած, կուգէի՞ր—մարդիկ իմացան,
 Էլ ո՞ւր ես թափում արեան հեղեղներ...
 Քեզ են բողբոլում—Ամենագէտ ես,
 Ինչո՞ւ չես թափում քո կայծակները,
 Վրէժի, ոխի Աստուած հեռատես
 Ձե՛ որ ցամաքեց մարդկանց սրտերը...
 Էլի՛ կախ գցիր գլուխդ—գարկեն,
 Կացինով գարկեն—թռչի գլուխդ,
 Էլի՛ խեղտուիր մինչ վերջին ըռպէն
 Բռնի՛ր, մի թողնիր իմացուի շունչդ...
 Կտրատեն—մի՛ լար, ծակծակեն, լոիր,
 Դոհացի՛ր, շնորհիր սրտիդ իղձերը,
 Ողջ տնով, տեղով դու արիւն դարձի՛ր
 Թո՛ղ երկինք թռչեն արեան կաթիլները...

III

Ձի ահա մեղաւորք լարիցեն զաղե-
ղունս իւրեանց ձգել ընդ խաւար՝
այնոցիկ, ոյք ուղիղ են սրտիւր...
(Սաղմոս)

Դու կուգե՞ս տեսնել արտասուքների
Հնաւանդ երկիր. հաւածանքների
Նոր սրբավայրեր . կամենա՞ս նայել
Բիրտ տանջանքների, սոսկանքի պատկեր,
Խաչ արիւնլուայ, եւ նոր Գողգոթան
Ո՛ւր բարձրացրին ժողովուրդն ամբողջ...
Նա կսկիծի մէջ կանչեց բարձրածայն՝
«Ո՛, Աստուած, ինչո՞ւ դու մեզ թողիր ողջ»
Այդ նոր ընդարձակ Գողգոթայի վրայ
Երբ սի ժողովուրդ տանջուեց խաչի վրայ,
Շարժուեց երկիրը իւր անդունդներից,
Ջրերը ցամքեցին—փլուեցին լեռներ
Խորտակուեց տաճար, եւ վարագոյրներ,
Սուրբ անօթները փչացան նորից...
Աշխարհն անհոգ էր, երբոր այս տեսան,
Եւ պատմունանը վիճակ են զցում:
Գերեզման փորում... կարճատես մի ցաւ
Բռնեց աչքերը աշխարհի անհուն.—
Նա մոռացել է, թէ մի օր կը յարի
Մեռեալը—կենդան. ո՛չ կեղծ աշխարհի—
Արիւնով սնուած եւ քաջալերուած—
Այլ գերեզմանի, սոսկ գերեզմանի
Անհուն խորքերից, իւր հայրենիքից
Ուր նա կայ վաղո՛ւց կենդանի թաղուած...
Նա մի օր կը յարի՝,—արտասուքների,
Տառապանքների, եւ շիրիմների
Ջոհր անկենդան՝ խաչ բարձրացրած—
Իւր Գողգոթայից—այնտեղ ուր հիմայ
Մարդը չի ապրում, մարդն է մեռած...

ՅՈՎՀ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ

ԿԱՐՄԻՐ ԿԱՊՈՑԸ

Բեռլինից Բրիւսել ենք գնում:

Երեկոյեան 9 ժ. 50 ր. գնացքն ամբողջապէս լիքն է ճանապարհորդներով: Իւրաքանչիւր նստարանի վրայ անխուսափելի չորս հոգին կայ: Շարժուելու տեղ չը կայ: Դիմացի նստարանն ամբողջապէս բռնուած է, կարծես, դիտմամբ մրցանակի համար ընտրած գերմանական հասակեկ մարմիններով: Մեր նստարանը, համեմատաբար, աւելի բաղդաւոր է. այնքան էլ չի ճնշուած ծանրութեան տակ. մէջ ու մէջ է միայն գիրուկ՝ մարմին:

Մի տեղ կայ միայն չբռնուած, այն էլ ինչ է վիճակուած բռնել: Գնացքը շարժուած է:

Նայում ենք իրար երեսի: Ամենքն ևս գոգոհ են, որ այդքան բազմաթիւ է ճանապարհորդների թիւը: Իւրաքանչիւրի դէմքին կարելի է կարդալ, — երբ պիտի տեղս մի քիչ լայնանայ:

Գիշերը կամաց-կամաց քչացաւ ընկերակիցներիս թիւը, իսկ առաւօտեան դէմ իւրաքանչիւր անկիւնում մի—մի հոգի էինք մնացել:

Քեօյնում մեր կուպէն բոլորովին դատարկուեցաւ: Միակը ճանապարհորդը ես էի: Ուստի ամենայն սառնասրտութեամբ ոտքերս մեկնեցի իմ տրամադրութեան տակ մնացած նստարանի վրայ, սպասելով գնացքի շարժուելուն: Մնացել էր երկու բոպէ միայն:

Անցաւ մի քանի էլ: Յոյս ունէի, որ այլ ևս ոչ ոք չի մտնի և մեն-մենակ կմնամ խոհերիս հետ:

Յանկարծ մեր բաժնի դուռը բացուեցաւ և կաշուէ

պայուսակը մի կռնատակին, ձեռքին էլ մի փղբրիկ
կողով բռնած, որի մէջ հանգիստ բազմած էր իւր «սի-
րելի ֆիւտօն», իսկ միւս կռնատակին անխուսափելի հո-
վանոցը, ներս մտաւ, աւելի շուտ, իրեն ներս ձգեց,
մի երկարհասակ անգլուհի: Դէմքի վրայից ուրախու-
թեան ժպիտ անցաւ, այնչափ որչափ անգլուհին կարող
է ցոյց տալ: Ուրախ աչքերը գննեցին դատարկ նստա-
րանը և օրիորդը տեղաւորուեց մի անկիւնում: Եւ ար-
դէն ուրախութեան երկրորդ ժպիտն էր խաղում նորա
դէմքի վրայ, որ իւր «պուպունիկի» հետ կարող է մի
ամբողջ նստարան բռնել, երբ վերջին վայրկենին, մէկը
դուռը բաց արեց և մեր բաժինը մտաւ:

Անկիւնում տեղաւորած պայուսակից կախած այ-
ցետումսը ասում էր, որ օրիորդը ոչ միայն անգլուհի է,
այլ և կոչւում է «Miss Millie Guant-Tolput», մի անուն,
որ կարծես դիտմամբ էր գտած:

Միսս Միլլին, ոչ միայն մի բնագրական ատելու-
թիւն էր զգում զէպի մարդկային սեռի տղեղ ներկա-
յացուցիչները, այլ և մի տեսակ դժկամակութիւն, որով
նոցանից և ոչ մէկը չէր արժանացել միսս Միլլիի շնորհ-
ներին: Իւր չորս-տասը տարին զարկելուց յետոյ, միսս
Միլլին վճռական կերպով որոշել էր ընդ միշտ ամուրի
մնալ, այն էլ ամենայամառ և խիստ ամուրի: Եւ պէտք
է ասել, որ այն բոլորից, երբ այդ չարաբաստիկ չորս-
տասը տարին զարկել էր, այդ բոլորից բաւական պատ-
կառելի ժամանակամիջոց էր անցել: Կեանքն անցել էր
արդէն պահանջ դարձած կանոնաւորութեամբ, որ խըս-
տութեամբ ու լրիւ ամեն օր կրկնւում էր: Միակ ըն-
կերը Ֆիդօն էր, իւր անգին ֆիդօն», զէպի որը միսս
Միլլին անսահման քնքշանք էր տածում: Եւ եթէ ամեն
տարի ձմեռն անցնում էր Տիրօլի գեղեցիկ և պատուա-
րուած հովիտներից մէկում և հէնց ամեն տարի էլ այս
ժամանակը թողնում էր Տիրօլն ու հեռանում Անգլիա,
պատճառն այն էր, որ Տիրօլի օդը պակաս առողջարար
ազդեցութիւն չէր թողնում միսս Միլլիի շան վրայ, ինչ-

պէս և ոչ պակաս բարերար հետքեր էր թողնում միսս Միլլիի վրայ:

Հէնց որ տեսաւ օտարականի հապճեպով գնացքն ընկնելը, միսս Միլլին մի անհանգիստ շարժում արեց, ձեռքը պայուսակին տարաւ, որ առնէր, դուրս գար մի ուրիշ կուպէ գտնէր, բայց հէնց նոյն րոպէին էլ գնացքը շարժուեցաւ: Կամայ-ակամայ ստիպուեցաւ այդ անտանելի ընկերութիւնը տանել, բաշուեցաւ բոլորովին, կծկուեցաւ, իւր ֆիզօն կրծքին սղմած:

Միսս Միլլին ակնոցների վրայից կողմնակի, գողունի հայեացք ձգեց մեր նոր ընկերակցի վրայ, որի արտաքինը օտարոտի էր, իսկ դէմքն անհանգստութիւն, երկիւղ ազդող շեշտեր ունէր: Երեսը թթուած, միրուքը սև, մազերը խճճուած: Ձեռքին մի ճամբրուկ ունէր, կռնատակին հովանոց, իսկ ձախ ձեռքին բռնած էր ինչ որ կլոր բան, փաթաթած կարմիր թաշկինակի մէջ: Բռնելու ձեն արդէն ասում էր, որ սովորական կապոցներից չէր այդ բանը: Անպատճառ կասկածելի բան կար մէջը փաթտած: Այդ բանը ամենայն հեշտութեամբ կարելի էր կռահել այն անվերջ հողատար շարժումներից և հազարաւոր զգուշաւոր խնամքից, որ կարմիր ծրարի տէրը ցոյց էր տալիս:

Նորեկը մի անհանգիստ շարժում ձգեց երկու նըստարանի վրայ, անշուշտ այն որոշումով, թէ որի վրայ տեղաւորուի: Նորա արտաքինը, շարժումները իմ ուշադրութիւնն էլ էին գրաւել: Բայց կատարեալ արևելցու անհոգութեամբ մեկնած ոտքերս շարժելու ամենեւին ոչ մի նշան չէի ցոյց տալիս: Կէս-խուփ կոպերի միջով հանգիստ դիտում էի միսս Միլլիի հետզհետէ աւելացող հոգեկան անհանգստութիւնը և նորեկի չփոթութիւնը, սպասելով թէ ինչով պիտի վերջանայ:

Տեսնելով, որ ինձնից շարժուող չի լինի, նորեկը շտապեց ձեռքի ճամբրուկը տեղաւորել գիմացի փոքրիկ սեղանի վրայ, հովանոցն էլ տեղաւորեց ճամբրուկի կողքին, իսկ ինչ վերաբերում է միւս ձեռքին բռնած կար-

միր կապոցին, — այդտեղ բանը դժուարացաւ, աչքը ձգեց ցանցապատին, բարձրացաւ նստարանի վրայ, դրեց ցանցապատի մէջ, իջաւ, նորից բարձրացաւ, շօշափեց, նորից իջաւ, մէկ էլ բարձրացաւ և իջեցրեց: Ճամբուկը բիշ բաշեց, կողքին տեղաւորեց, բայց այդ էլ դուր չեկաւ, — նորից ձեռքն առաւ: Վերջապէս տեղաւորեց կողքի փոքրիկ փափուկ բարձի վրայ, ինքն էլ ամենայն զգուշութեամբ մօտը նստեց և աչքը շարունակ վրան ձգած, մի վայրկեան չէր հեռացնում:

Բաւական չէր, որ աչքը չէր հեռացնում, այլ մի փոքր յետոյ էլ սկսեց ինքն իրեն կամաց-կամաց խօսել, որից երբեմնակի խօսքեր կարելի էր ջոկել միայն, — «իմ փոքրիկ անդին գանձ»... կամ «վերջապէս հասաւ ցանկալի օրը»... կամ «սպասիր, թագաւորին կ'ասեմ ասելիքս»...

Միսս Միլլին աւելի ևս անհանգստութեան նշաններ էր ցոյց տալիս, — անշուշտ խենթ է, մտածում էր նա: Ի՞նչ է ուզում ասել, թէ «թագաւորին կ'ասեմ ասելիքս»: Վերջապէս ինչ «անդին գանձ» էր պարունակում այդ կարմիր թաշկինակը:

Մի բիշ անց, մարդը՝ ամբողջ ժամանակը յուզուած և այլայլուած, դրպանից մի սիգար հանեց և սկսեց ծխելու պատրաստութիւն տեսնել:

Ծխել մի կնոյ ներկայութեամբ, այն էլ առանց իրաւունք խնդրելու, դա, գիտէք, աններելի յանցանք է, սր միսս Միլլին ներել չի կարող: Բայց այդ դեռ ևս ոչինչ. մարդկային անքաղաքավարութիւնը սահման չունի: Բայց ծխել ֆիդօյի մօտ... Որովհետեւ ֆիդօն ծխախոտի հոտ տանել չէր կարող, — անվերջ փռնդոտոց էր պատճառում: Իսկ դա կարող էր հիւանդութեան տանել: Ահա ուր կարող էր հասցնել մարդկային քարաքտութիւնը: Բայց աւելի զօրեղ պատճառ կար: Ֆիդօն նոր էր նախաճաշել, իսկ անվերջ փռնդոտոցը կարող էր... ստամոքսի խանգարում պատճառել միսս Միլլիի ծնկների վրայ բազմած ժամանակ:

Միսս Միլլին վրդովուած շարժում արեց իւր ան-
կիւնից:

«Պարոն, պուռաց նա, ծխողների բաժնի մէջ չէք»:

Մարդը յանկարծակիի եկաւ. իսկոյն շուռ եկաւ
դէպի նա, և յանցանքը տեղն ու տեղը բռնածի պէս,
շփոթուած հայեացք նետելով միսս Միլլիի վրայ, այ-
լայլուած ձայնով ու շարժումներով բացատրեց կակազե-
լով. «Ներեցէք... պատճառը... կարծում էի... մե-
նակ եմ»:

Պարզ էր, որ մարդը չափազանց ցաւում էր, որ
մենակ չէ: Անշուշտ մի զօրեղ պատճառ ունէր, որ ստի-
պում էր նորան մենակ լինել, որպէս զի օտար հայեացք
չքննէր իւր շարժումները, արարքը: Ոչ մի կասկած չկար:

Անծանօթը մեղաւորի շարժումով ծխախոտը նորից
դրպանը դրեց, միսս Միլլին նորից իւր անկիւնը քաշուե-
ցաւ, չոր շրթունքները պինդ հուպ տուեց, բարկութիւ-
նից իջած գլխարկն ու քօղը անհանգիստ շարժումով ուղ-
ղեց, Քիդոյին հոգատարութեամբ կրկին տեղաւորեց իւր
կողովի մէջ և ինկվիզիտօրի դիրք բռնելով, անթարթ
հայեացքն այլ ևս չպոկեց իւր հարեանից: Ամենափոքր
շարժում, դիմագծերի շնչին փոփոխութիւն չէր խուսա-
փում նորա ոստիկանական հայեացքից:

Ոչ մի պայմանով չէի կամենայ անծանօթի տեղը
լինել:

Գերմանական սահմանագծի Herbestal կայարանից
մինչև Բելգիական սահմանագծի Welkenraedt կայարանը
միայն մի քանի րոպէ էր: Հասանք սահման: Գնացքը
կանգնեց: Պէտք է իրեղէնները քննէին: Երբ մաքսատան
ուստիճանաւորները մեր բաժինը մտան մեր իրեղէնները
նայելու, միսս Միլլիի կրծքից մի խոր հառաչ եկաւ.
կարծես վրայից մի ահագին ծանրութիւն էր ընկել, —
մարդը չկար, չքացել էր:

Է՛, չկար, չկար: Ի՞նչ նշանակութիւն ունէր մի պա-
տահական ճանապարհորդակից:

Գնացքը փոքր էր: Իրեղէնները նայեցին շուտով և

առանց երկար, հոգեմաշ ձեականութեան, ինչպէս միւս սահմանագծերի վրայ: Նոյն իսկ չհարցրին էլ, անցագիր ունէ՞ր՝ թէ ոչ: Բաւականանում էին միայն հարցնելով «ոչինչ չունէ՞ր»: Եւ երբ «ոչինչ» էր հետեւում, անցնում էին, մտքով իսկ չանցնելով, թէ կարող էին խաբել: Խօսքի ազնուութիւնը թանգ է գնահատում:

Արդէն զնացքը շարժւում էր: Մտնում էինք Բելգիա: Մէկը վազէ-վազ, արագ բաց արեց դուռը, հեւլով թռաւ գնացքի աստիճանի վրայ և գլխապատառ մեր բաժինն ընկաւ:

Դաժան դէմքով, խճճուած մազերով մարդն էր. կարմիր կապոցը կրկին պինդ-պինդ կրծքին սեղմած, մոլորած կանգնել էր, կարծես առաջուանից աւելի ևս վրդովուած: Ի՛նչ էր պատահել: Բացատրութիւնը շատ պարզ էր միսս Միլլիի համար: Անշուշտ այդ կապոցի մէջ մագսանենդ ապրանք կար: Աստիճանաւորների գալու ժամանակ մարդուկը ծլկուել էր, իսկ այժմ,—երբ ամեն ինչ վերջացել էր, նորից երևում է: Անշուշտ այդ մարդը վերին աստիճանի վտանգաւոր մարդ էր, վճռեց իւր մտքումը միսս Միլլին:

Քանի գնում, այնքան աւելանում էր միսս Միլլիի կասկածը, հետն էլ անհանգստութիւնը:

Ինչպէս ասացի միսս Միլլին արդարացնում էր իւր անունը *), բայց այս նոր անհանգստութիւնը, կարծես, ըոպէ առ ըոպէ աւելի էր աւելացնում նորա անտանելի նիհարութիւնը:

Մի նոր հանգամանք աւելի ևս աւելացրեց նորա անհանգստութիւնը:

Պառաւ օրիորդը նկատեց, որ իւրաքանչիւր կայարանում անթիւ ոստիկաններ, զինայրեր (gendarmes) գծի երկու կողմը կանգնած խիստ հսկողութիւն էին պահպանում և մէկ-մէկ քննում էին զնացքը բարձրացող

*) Guant անգլիերէն նշանակում է բարձրահասակ, չոր չոր, վերին աստիճանի նիհար մարդ:

ուղևորներին: Եթէ այդ բանը մի կայարանում միայն պատահէր, անշուշտ պատահականութեամբ կբացատրէր և կանցնէր. բայց մի քանի կայարան շարունակ այդպէս անցանք և գուցէ դեռ շատ պիտի անցնէինք այդպէս: Մի հանգամանք, որ խուսափել չէր կարող միսս Միլլիի բացատրութիւնից: Նորա կասկածները՝ հաւանականութիւն ստացան: Բայց առաջ քան դրականապէս արտայայտէր, վճռեց ստուգել իւր կասկածները: Եւ երբ կայարանի առաջն անցնում էր մեր կուպէի առաջից, նա հարցրեց այդ արտակարգ հսկողութեան և զննութեան պատճառը:

— Պատճառն այն է, տիկին, որ...

Միսս Միլլին ոտքից գլուխ ցնցուեցաւ: Ի՞նչպէս թէ՛ տիկին...

— Ներեցէք, պարոն, ես տիկին չեմ, օրիորդ եմ:

— Հազար ներողութիւն: Պատճառն այն է, օրիորդ, որ անիշխանականների փորձի զօրեղ կասկած կայ: Թագաւորը այսօր պէտք է անցնէ Սպա երթալու և ոստիկանութիւնը հսկում է, որ նորա կեանքի դէմ փորձ չլինի:

Կայարանի առաջը հեռացաւ: Իսկոյն մի սարսափելի կասկած անցաւ միսս Միլլիի մտքով:

— Պարոն, գոռաց պառաւ օրիորդը՝ հեռացող աստիճանաւորի յետեից, մի այնպիսի արտակարգ յուզմամբ, որ կարծես այդ բոպէին մէկը իւր կեանքի դէմ փորձ արեց: Բայց աստիճանաւորը չլսեց նորա ձայնը և գնացքը շարժուեցաւ:

Միսս Միլլին յուսահատ վայր ընկաւ մի ծանր քարի պէս իւր անկիւնը: Նորա երեսին գոյն չկար. սպրտնել՝ սպիտակ պատ էր կտրել: Մի ականթարթ բաւական էր նորա համար, որ գլխի ընկնէր, թէ բանն ինչու՞ն է: Այդ օտարօտի հազուստով, կասկածելի շարժումներով, կարճիկ մարդուկը, որ շարունակ միայնութիւն էր որոնում, որ թագնուում էր մաքսատան աստիճանաւորներից... անիշխանական է:

Եւ այդ իրը, որ նա այնքան հոգատարութեամբ տանում էր, որից աչք չէր հեռացնում և շարունակ շօշափում էր, ստուգելու համար, թէ չի չքացել իւր անգին գանձը, որ թագաւորին պիտի «ասէր իւր ասելիքը»... մի ումը է:

Այս, արևի լոյսի պէս պարզ է այդ: Նոյնքան ճիշտ, որչափ ինքը միսս Միլլին է: Եւ ինքը՝ միսս Միլլին նոյն բաժնի մէջ մի ուղեկից ունէր, որ ձեռքիս մի ումը էր տանում թագաւորի կեանքի գէմ մի անիրաւ, չսուած, անհանդուրժելի փորձ անելու:

Եւ ինքը՝ միսս Միլլին ականայ մասնակից է այդ շարագործութեան, որովհետեւ գիտէ:

Ի՞նչ անէր:

Չբաշէր արդեօք գնացքի ազդանշան զանգակի թելը և գնացքը կանգնեցնել տար:

Միսս Միլլին հոգեկան այնպիսի վիճակի մէջ էր, երբ ամենահասարակ իրերը և երևոյթները՝ գաղարում են սովորական, հասարակ իր լինելուց և երևոյթները գերբնական կերպարանք են ստանում և ճահճի մէջ ընկզմուողի նման, որքան առաջ են գնում, այնքան աւելի են խորասուզւում:

Եւ միսս Միլլին գլուխ էր ճաքեցնում, թէ ինչ անէր, ինչպէս այդ շարագործութեան առաջն առնէր:

Իսկ գնացքը առաջ էր թռչում շարունակ:

Յանկարծ, բոլորովին պատահաբար, միսս Միլլին նկատեց, որ անիշխանականը քնով է անցել և իւր կարմիր փաթտոցն էլ կոշիկին դրել: Նախախնամութեան մասն էր... Ֆիլօսն էլ էր քնով անցել և խռմփում էր, որչափ ոյժ ունէր, հանգիստ պառկած իւր կողովի մէջ, ամենևին տեղեկութիւն չունենալով, թէ ի՞նչ էր կատարւում իւր տիրուհու սրտում: Միսս Միլլին գրկեց զգուշութեամբ իւր շնիկը, համբուրեց, մտքով «մնասբարե» ասաց իւր սիրելիին և դրեց նստարանի միւս կողմը: Յետոյ ժողովելով իւր բոլոր ոյժը, որչափ կարող էր ունենալ միսս Միլլին մարմինը, կամաց-կամաց սլուե-

լով մօտեցաւ անիշխանականին և կռացաւ կարմիր թաշկինակի մէջ փաթաթած կլոր բանին: Միսս Միլլին զարհուրած յետ քաշուեցաւ: Այժմ վերջնականապէս համոզուեցաւ, որ այդ կլոր փաթտոցը կատարեալ ռումբ էր — դժոխային մի մեքենայ: Փաթտոցի միջից կամացուկ չիկ-չուկ էր լսել: Անշուշտ գնացքի ցնցումներից մեքենայի անիւները սկսել էին բանել և որտեղ որ էր, հիմա պայթում կառաջանար: Վայրկեան կորցնել չէր կարելի, պէտք էր գործել:

Միսս Միլլին յանկարծական մի շարժումով վրայ պրծաւ և յափշտակեց զարհուրելի մեքենան: Միակ բաց լուսամուտը, որ միսս Միլլին դեռ բաց էր թողել, բռնազդմամբ, երբ գլուխը հանել աստիճանաւորի յետևից պոռում էր, — դիմացինն էր: Նորան այնպէս թուաց, թէ դարեր անցան մինչև որ այդ լուսամուտի առաջ հասաւ անցնելով ամբողջ բաժնի երկարութիւն կազմող երեք-չորս քայլը:

Այդ րոպէին գնացքն անցնում էր մի փոքրիկ լեռնային գետակի երկարութեամբ, որ տարափ անձրևի ջրերի յորդանալով եղերքներից դուրս էր եկել, և բիշ էր մնում երկաթուղու դիժը ծածկէր: Ոգևորուած պառաւ օրիորդը թևերը բարձրացրեց, երկու ձեռքի մէջ ամուր բռնած կարմիր փաթտոցը, որպէս զի որչափ հնար էր հեռու չալտէր ջրի մէջ զարհուրելի մեքենան:

Ձեռքեր բարձրացնելն ու իւր յետևը մի անորոշ թալրտոց լսելը մէկ եղաւ, — անիշխանականը զարթնել էր:

Կայծակի արագութեամբ միսս Միլլին բոլոր ուժով ջրի մէջ չալտեց կարմիր կապոցը: Ջուրը պատռուեցաւ, բազմաթիւ ցայտումներ այս ու այն կողմը ցրուեցան, կարմիր փաթտոցը կուլ գնաց: Ապա յաղթական դէմքով միսս Միլլին դարձաւ դէպի մարդուկը:

— Թշուառական, խելառ կին, գոռաց մարդը ամբողջ ուժով և երկու զօրեղ բազուկներով ամուր բռնելով նորա ոսկրուտ ուսերը, պինդ թափահարեց:

Միսս Միլլին ինքն իրեն բոլորովին կորցրեց։ Բայց դեռ ոգևորուած այն զգացումով, թէ մի մեծ վտանգի առաջն է առել, աչքերը յառած և նահատակի դիրք առած, բացականչեց.

Թագաւորի կեանքն ազատեցի։ Ձեր ուումըը ոչնչացրի։

— Իմ ուումըը ոչնչացրիր... Թագաւորի կեանքն ազատեցիր... կրկնում էր մարդուկը, կարծես հասկանալու չէր, թէ ինչ էր ուզում ասել այդ կինը։ Յետոյ վճռական շեշտով աւելացրեց.

— Շատ լաւ, այժմ բանն ինձ ու բեզ մնաց։ Ոտ ու ձեռքդ հաւաքիր...

Պառաւ օրիորդի համար չափազանց էր այս բոլոր արագ կատարուող յուզման ու ցնցման ազդեցութիւնը. նա այլ ևս ոչ ոյժ ունէր, ոչ հոգեկան արիութիւն. կատարեալ փալաս էր դարձել. զգում էր, որ կատարելապէս ենթակայ էր անիշխանականի բոլոր հրամաններին, որի անթարթ հայեացքը դիւթել էր իրեն, — այսուհետեւ նորա հրամանների գերին էր։

Եւ յիշաւ մարդուկը սարսափելի էր։ Նա, որ պէտք է երկիւղ կրէր, թէ կարող էր ճանաչուիլ, բռնուիլ, առանց վարանելու վազեց ազդարար զանգակին և բոլոր ուժով լծակը քաշեց։

Գնացքը իսկոյն կանգնեց։ Աւագ-կառավարը շտապով կանգնեց գռան առաջ և հարցրեց թէ ինչ է պատահել։

— Կինս լաւ չի զգում իրեն, ասաց մարդուկը, ցոյց տալով միսս Միլլին։ Այլ ևս մնալ չի կարող այս գնացքի մէջ, առանց կեանքը վտանգի ենթարկելու։ Խնդրում եմ իջեցնէք մեզ...

Տէր Աստուած։ Միսս Միլլին ամուսնացած... Այն էլ ուժ հետ, — այդ անիշխանականի։ Փճւհ...

Կառավարը հակառակելու ոչինչ չունէր, բայց և այնպէս պարտք համարեց ասել, որ հետեւեալ կայարանը հեռու չէ և այնտեղ կարելի էր բժշկական օգնու-

թիւն գտնել: Մարդուկը յամառեց, իւր կնոջ կեանքն աւելի թանգ գնահատելով: Գնացքի ծառան վերցրեց նորա ճամբրուկն ու հովանոցը, միսս Միլլիի պայուսակը, շան-կողովն ու հովանոցը և ցած տարաւ, իսկ անիշխանականը վրայ պրծաւ, իւր թւերի մէջ առաւ անգլուհուն, որ ամօթից ու երկիւղից կիսամեռ վիճակի մէջ էր և ցած թռաւ:

Բնական է, որ կէս-ճանապարհին կանգնող գնացքի բոլոր ճանապարհորդները հետաքրքրուած, ումանք սանդուխտների վրայ, ումանք գլուխները դռներից ու լուսամուտներից հանած հարցնում էին գնացքի կանգնելու պատճառը: Եւ երբ իմացան, որ վտանգ չի սպառնում նոցանից և ոչ մէկի կեանքին, այլ մի անգլուհի հիւանդացել և իւր ամուսնուհետ իջնում է, ամենքն էլ նորից իրենց բաժինները դարձան, շատ սովորական բան համարելով այդ միջնագէտը:

Գնացքը շարժուեցաւ: Անիշխանականը միսս Միլլին գետին էր դրել, ինքն էլ հանգիստ մօտը կանգնել:

Այս բոլորն այնքան արագ կատարուեցաւ, որ ժամանակ իսկ չունեցայ միջամտելու մասին մտածել: Անշուշտ խիստ հետաքրքրական էր իմանալ, թէ ինչով վերջացաւ նոցա «հաշիւը». բայց գնացքն արդէն սլանում էր: Երկաթագիծը բաւական կոր չրջան էր կատարում, այնպէս որ գլուխս հանած դեռ երկար դիտում էի անգլուհուն և նորա անիշխանականին: Վերջինս հանգիստ նստել էր, այս անգամ ազատ կերպով ծխելով իւր ծխախոտը, իսկ խեղճ, անօգնական միսս Միլլին իւր երկար, բարակ ձօղ-հասակն առած կանգնել էր գծի մէջ տեղը:

Մի վերջին անգամ էլ երևաց պառաւ օրիորդի ուրուագիծը, տափակ յարդէ գլխարկը և ամեն ինչ վերջացաւ:

Այժմ մենակ էի, շատ կցանկայի փափագած միայնութիւնս դեռ շարունակուէր, — իմանալու այդ միջնագէտի վերջը, բայց ուշ էր:

Ժամը 13, 40 ր. Բրիւսէլ էի:

Նոր քաղաքը բոլորովին մոռացնել էր տուել այդ դէպքը: Ճանապարհորդի անկշտում հետաքրքրութեամբ ամբողջապէս տարուել էի մուգէումների, տաճարների, ցուցահանդէսների, գլխաւոր շէնքերի դիտելով, ամենեւին ուշադրութիւն չգարձնելով սչ յոգնածութեան, ոչ էլ եղանակի:

Անցել էր մօտ երկու շաբաթ, բայց ամեն օր էլ մի նոր բան էր գտնուում մոռացուած, որ պէտք էր այցելել:

Մայիսի սկզբներն էր, այդ գեղեցիկ ամիսը, որ շատ նման է գեղեցիկ կնոջ՝ իւր անվերջ քմահաճոյքներով, որ երբեմն իւր սառն անտարբերութեամբ ձեզ սառցնում և երբեմն իւր զգլխիչ հրապոյրներով ու ջերմութեամբ այրում է: Այդպէս էլ այդ ամիսն էր, երբեմն այնպէս ցուրտ օրեր էր անում, որ՝ սառչում էիր, երբեմն էլ այնքան շոգ, որ ակամայ մի զով տեղ էիր որոնում մի փոքր ազատ շունչ քաշելու, հովանալու:

Ասացի, որ նոր քաղաքը բոլորովին մոռացնել էր տուել այդ դէպքը: Մի օր անցնում էի Ստորին քաղաքի ամենաբանուկ ճեմելիքներից մէկով, որ Անսպախ քաղաքապետի անունն է կրում: Շոգից պէտք էր մի փոքր պատսպարուել: Մտայ մօտիկ սրճարաններից մէկը, թէ գեղեցիկ երաժշտութիւն լսելու և թէ մի բաժակ գարեջուր առնելու: Սրճարանը լիքն էր ամենընտիր հասարակութեամբ. ամենքն ուրախ, ժպտուն, վառ դէմքերով: Ժխոր, աղմուկ, ծիծաղ: Համարեա բոլոր նստաբանները բռնուած էին: Երկար աչք ածելուց յետոյ վերջապէս մի անկիւնում մի սեղան նշմարեցի, որի մօտ միայն մի հոգի էր նստած: Դիմեցի, թոյլտուութիւն խնդրելով նստողից, ես էլ միւս աթոռը գրաւեցի: Սպասուորը երկու բոպէից մի բաժակ սառը, պատուական Միւնխենի գարեջուր գրեց առաջ:

Հենց այն է, ուզում էի ձեռքս դարեջրիս գաւաթին տանել, որ մի նոր հանգամանք ուշադրութիւնս գրաւեց:

Ի՞նչ էք կարծում, ո՞վ էր մօտս նստողը:

Մեր մարդուկը, միսս Միլլիի զարհուրելի անիշխանականը:

Գարեջուրս մոռացայ: Այժմ հնարք էի որոնում, թէ ի՞նչ եղանակով հետաքրքրութիւնս գոհացնեմ: Մտածեցի, որ ամենից լաւը ուղղակի դիմելն է: Ուղիղ գիծն ամենից շուտ է նպատակի տանում, երբեմն:

Մի ումպ արեցի, աշխատելով դորանով մի փոքր հոգեկան հանգստութիւն ստանալ:

—Ներեցէք, պարոն... դիմեցի հարևանիս:

Մարդը գլուխը բարձրացրեց և զարմացած ինձ նայեց:

—Չէք ճանաչում:

—Ո՛չ, պարոն, պատիւ չունիմ ձեզ ճանաչելու:

Իրաւունք ունէր: Գուցէ այդ միջադէպի ժամանակ ամենեւին ինձ չէր էլ նկատել:

—Ինչո՞վ վերջացաւ, պարոն, միսս Միլլիի՝ անգլուհու գէպըը:

Մարդու զարմացած դէմքն աւելի ևս յետ գնաց:

—Դուք ի՞նչ գիտէք, ասաց այս անգամ աւելի մեղմ ձայնով:

—Չէ՞ որ մենք միասին էինք, նոյն բաժնում, երբ ձեր կարմիր կապոցը ջուրը նետուելուց յետոյ, անգլուհուն գրկած դուրս թռաք գնացքից:

Հարևանս մի քիչ կանգ առաւ, գլուխը բորեց և նոյն մեղմ ձայնով ասաց:

—Բայց ես ձեզ չեմ նկատել... Մենակ չէինք անգլուհու հետ:

—Ինչպէս տեսնում էք, — ոչ, երեքով էինք: Իսկ որովհետեւ երեքիցս երկուսը դիտեն միջադէպի ելքը, բարի չէիք լինի, երրորդին էլ հաղորդելու:

Առանց խօսք ասելու, սրտանց, մի կուշտ ծիծաղեց

բարակ զիլ ձայնով, յետոյ ծառային կանչեց մի նոր
գաւաթ գարեջուր էլ ապսպրեց և յետոյ աւելացրեց.

— Ինչո՞ւ չէ, եթէ այդչափ հետաքրքիր էք:

Երբէք չէի կարող կարծել, որ այդ հաստիկ, ան-
հրապոյր դէմքով, «գարհուրելի անիշխանականը» կարող
է այդքան մեղմ ձայն և ծիծաղ ունենալ: Է՛, աշխար-
հուժս ինչ չի պատահում:

Համաձայնութիւնս տուի. աթոռս աւելի մօտ քա-
շեցի.

— Լաւ, ինչու չէ, կպատմեմ: 25ք շտապում:

— Ոչ:

— Ես էլ շտապելու բան չունիմ: Հով տեղ է,
լաւ հասարակութիւն, գեղեցիկ երաժշտութիւն և
հետաքրքրուող հարեան: Ձեր մեկնելուց յետոյ,
այսինքն գնացքը մեկնելուց յետոյ նա հանգիստ նստեց
մօտիկ քարի վրայ, գրպանից հանեց ծխախոտը, սկսեց
ծխել, իսկ խեղճ անգլուհին ինքն իրեն բոլորովին կորց-
րած կանգնած էր ճանապարհի մէջ տեղը: Փոքրիկ շնիկն
իզուր էր աշխատում իւր տիրուհու ուշադրութիւնը գը-
րաւել, տիրուհին ամբողջապէս նորա ազդեցութեան
տակ էր գտնւում:

— Բայց ո՞վ է այդ «նա»-ն. չէ՞ որ երկուսով իշաք
միայն, հարցրի զարմացած:

— «Նա»-ն... ես եմ:

— Ուրեմն ինչո՞ւ երրորդ դէմքով էք պատմում:

— Որովհետեւ այդ անողը ես չէի, այլ մի երրորդ
անձն, որ այդ բոպէին մէջս նստած ինձ հրամաններ էր
տալիս: Ի բնէ հանգիստ մարդ, ուրիշների գործին չը
խառնուող և անախորժութիւններից խուսափող,— չէի
կարող կարծել, որ մի օր, այն էլ կեանքիս ամենանշա-
նաւոր օրը կարող էի մի օտար կին գրկել և նորա հետ
գնացքից դուրս թռչել: Այդ անողը նա էր, ես չէի:
Այդպէս էլ կպատմեմ:

Եւ շարունակեց:

«... Անգլուհին կանգնած էր ճանապարհի մէջ տեղը:

«Այժմ, ասաց նա, դաժան ձայնով, որովհետեւ դուք էք ջուրը նետել... իմ ռումբս, ուստի դուք էլ կորոնէք և կգտնէք:

Միսս Միլլիի մտքովն իսկ չէր անցնում հակառակութեան կամ անհամաձայնութեան ցոյց անել:

— Ի՞նչ պիտի անեմ, հառաչեց նա:

— Ի՞նչ պիտի անէ՞ք: Զարմանալի հարցեր տալ գիտէք: Իսկ որովհետեւ հարցնում էք, ուստի կասեմ, թէ ի՞նչ պիտի անենք: ՇՈ՞ կծխեմ իմ ծխախոտը: Իսկ ղուք կմտնէք ջուրը և կորոնէք ռումբս: Դուք կհանէք ձեր կօշիկները և գուլպաները, կմտնէք ջուրը, տալն ու վրայ կանէք այնքան, մինչև որ կգտնէք: Կամենաք կարող էք ձեր արգուզարդի որեւէ մասն էլ հանել, այդ էլ ձեզնից է կախուած, ես գործ չունիմ:

Այս անգամ միսս Միլլին արդար զայրոյթ զգաց: Այդ արդէն չափազանց էր:

Միսս Միլլին աւելի շուտ կմեռնէր, բան իւր կօշիկներն ու գուլպաները կհանէր մի օտար մարդու առաջ: Ո՛չ, այդպիսի պահանջ կատարել չի կարող: Իսկ վերջին առաջարկը նա լսել անգամ չուզեց: Համեստութիւնը, որ միսս Միլլի ամենամեծ առաքինութիւնն էր եղել, դրականապէս արգելում էր այդ արարքը: Նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ նա փոքրիկ աղջիկ էր, այդ ժամանակն էլ այդպիսի անհամեստութիւն չի արել: Ո՛չ մի վկայ գտնել չէր կարելի: Փիղօն անգամ այնքան անհամեստ չի լինի, որ այդպիսի վկայութիւն տար: Ո՛չ, աշխարհիս վրայ ոչ մի բան չի կարող իրեն ստիպել այդ թշուառականի անհամեստ հրամանը կատարել տալու:

Ուստի միսս Միլլին առանց երկար մտածելու, ջուրը մտաւ կօշիկներով և այնպէս ինչպէս կար:

Զուրը սառն էր. սարսափելի սառը: Միսս Միլլին զգաց թէ ինչպէս այդ անախորժ սառնութիւնը սկիզբը անցաւ կօշիկների մէջ, յետոյ անցաւ նրբանի տակը,

հասաւ մատներին: Բայց աւելի անտանելի էր այդ զգացումը, երբ միսս Միլլին հետզհետէ առաջանալով այդ անտանելի սառնութիւնը կամաց-կամաց բորձրանում էր և հասաւ մինչև գօտկատեղը:

Մի րոպէ մտածեց դուրս թռչել այդ անհաճոյ լուգարանից, բայց դաժան թշուառականի շեշտակի հայեացքը յետ պահեց նորան այդ մտադրութիւնից:

Ինչքան ժամանակ մնաց ջրի մէջ՝ անդադար յետու առաջ դնալով և իւր ակնոցների միջից զննելով չարաաստիկ կարմիր թաշկինակի հետքը: Միսս Միլլին կարծում էր, որ դարեր պիտի անցած լինէին: Եւ մինչ խեղճ պառաւ օրիորդը չափշփում էր սառը ջրի մէջ, նորա անտանելի հալածողը հանգիստ նստած իւր քարի վրայ, իւր ծխախոտն էր ծխում ամբողջ կրծքով:

—Պարոն, գոռաց միսս Միլլին, գտայ... կուզենաք գալ, վերցնել ձեր... կապոցը:

—Ինքներդ առէք և բերէք, լսուեցաւ դահճի դաժան հրամանը:

Ուրեմն, այդ էլ պէտք է կատարէր: Միսս Միլլին կռացաւ, թեւերը մինչև ուսերը կոխեց սառը ջրի մէջ, բռնեց կարմիր կապոցի հանգոյցի մի ծայրից, ցրտից և երկիւղից փայտ կտրած, շնդող տալով, ավին ելաւ, աշխատելով վերջին ոյժերը հաւաքելու, որ իւր անձնական պատուասիրութեան զգացումը պահպանած լինէր: Նոյն իսկ այդ դրութեամբ անդլուհու սնափառութիւնը և կեցուածքը չէր ուզում կոտրուել:

Մարդը վեր ցատկեց տեղից, խլեց անդլուհու ձեռքից կապոցը, մի վերջին հայեացք նետեց նորա գէմքին, մի կուշտ ծիծաղեց և փախաւ, որքան ոտքերումն ոյժ կար:

Միսս Միլլին գլուխը կորցրած, աչքերը յառած, սառոյց կտրած, դեռ չէր կարողանում իրեն հաշիւ տալ, թէ ինչ հրաշքով դեռ ևս կենդանի է մնացել ինքը:

Յետոյ, երբ մի փոքր անցաւ և զգաց, որ բոլոր

վտանգն անցել էր, որ այլ ևս վախենալու տեղիք չուներ, քիչ հոգի առաւ: Բայց հէնց նոյն րոպէին մի նոր միտք կայծակի արագութեամբ անցաւ նորա մտքով:

Այդ զարհուրելի ոճիրը, որի առաջն առնել էր կամեցել ինքը, այդ ոճիրը դարձեալ կկատարուի: Անիշխանականը փախաւ: Նա անշուշտ կսպանէ թագաւորին... եթէ մէկը չաշխատի դորա առաջն առնել:

Միսս Միլլին որոշեց, — պէտք էր ամեն հնարք գործդնել անիշխանականից առաջ հասնել:

Վերջին ոյժերը ժողովելով, ինքն էլ ճանապարհ ընկաւ: Առաջին կայարանում պատահած առաջին գնացքը մտաւ շտապով, որ Սպա էր գնում: Նա ամենևին ուշադրութիւն չէր դարձնում իւր արտաքինի վրայ. նոր միտքը ամբողջապէս կրանել էր նորան:

Հազիւ կայարան հասաւ գնացքը և միսս Միլլին գետին ցատկեց, առաջին հարցն այն էր — «Թագաւորը, ո՞ւր է թագաւորը»: Պատասխանեցին, որ թագաւորը յիւրաւի հասել է, բայց դժուար թէ իրեն յաջողուի տեսնել նորան: Եւ այդ տեսելու ժամանակ պատասխանող աստիճանաւորը բաւական համոզիչ հայեացք ձգեց նորա արտաքինի վրայ:

Կայարանի դահլիճում, որ արքայական այցի պատճառով ընդունելութեան սրահի էր վերածած, թագաւորն ընդունում էր քաղաքի ներկայացուցիչներին և նոցա, որոնք իրաւունք ունէին այդպիսի դէպքերում ներկայանալու թագապսակ անձանց: Բացի այդ ներկայացուցիչներից և մի քանի անձինքներից, որոնք յատկապէս իրաւունք էին ստացել ներկայ լինելու ընդունելութեան հանդիսին, մնացած հասարակութեան համար մուտքը խիստ արգելուած էր: Դռների առաջ և ամբողջ կայարանի երկարութեամբ կանգնած էին երկշարք զինուորներ և բազմաթիւ զինայրեր:

Կիտուած ամբոխը կարող էր միայն հեռուից դիտել նախապէս սահմանած ընդունելութեան կարգը և

շատ շատ իւր ներկայութիւնը յայտնել սովորական դարձած կեցցէներէ բացականչութեամբ:

Հեշտ է ասել «իւր ներկայութիւնը յայտնել սովորական բացականչութիւններով» և բաւականանալ դորանով, այն ինչ իւրաքանչիւր կորցրած ըրպէ կարող էր թագաւորի կեանքի վերջին ըրպէն լինել...

Առանց ուշադրութիւն դարձնելու քաշկռտուքներին, բարձրացած ազմուկին, հրացանի կոթի հարուածներին և տեղացող կռուփներին, միսս Միլլին ճեղքեց, անցաւ ամբօխը, զինուորների շարքը, զինայրների շրջութան, մտաւ ընդունելութեան սրահը, որտեղ շարէշար անցնում էին ընդունելութեան արժանացած պատուակալները, մէջ տեղից լայն ճանապարհ թողնելով մինչև արքայական գահոյքի պատուանդանը:

Երեւակայեցէք յաղթական անգլուհու զարմանքի չափը, երբ այդ լայն ճանապարհի վրայ փռուած դորգի ծայրին, թագաւորի առաջ չորած տեսաւ... նորան: Օ՛, այդ սուտ ճգնաւորին, չորած մարդուն ինքը շատ լաւ է ճանաչում, հազար մարդու մէջ կճանաչէր: Նա էր, նա... Իւր դահիճը: Նոյն մաղձոտ կերպարանքը, միևնոյն թանձր, սև միւրուքը: Նոյն հայեացքը: Մի վերջին հանգամանք էլ բոլորովին չքացրեց ամեն կասկած անգլուհու համար,—գրպանի միջից դուրս պրծած կարմիր թաշկինակի ծայրը մատնում էր տիրոջը:

Միսս Միլլին ճիշտ ժամանակին էր հասնում:

Թըշուած հաւ կտրած անգլուհին հպարտ-հպարտ առաջ անցաւ, ձեռքը դէպի մարդուն մեկնեց սպառնական շեշտով և խրոխտ ձայնով կանչեց.

—Բռնեցէք այդ մարդուն, անիշխանական է նա:

Ի մեծ զարմանս միսս Միլլիի, այդ խօսքերը ոչ միայն ցանկալի ազդեցութիւնը չարին, ոչ մի շփոթութիւն չառաջացրին, այլ նոյն իսկ մի ընդհանուր զսպուած փոթկոց պատճառեցին: Մարդը գլուխը դարձրեց դէպի անգլուհին: Վերջինս նորա խօսքերից միայն այս լսեց. «Այժմ,

Տէր արքայ, ահա և այն խենթ պառաւը, որի մասին քիչ առաջ պատիւ ունեցայ ձեզ պատմելու: Ահա, սա է, որ ջուրը նետեց Ձերդ Մեծութեան համար պատ-
րաստած ժամացոյցը: Բայց վարպետն այնքան ճարտա-
րութեամբ է շինել, որ ոչ այդ ցնցումները, ոչ անսպա-
սելի լողացումը չեն կարողացել փնասել նորան...»:

Եւ յետոյ սկսեց սքանչացած թագաւորի առաջ մէկ
մէկ ցոյց տալ ժամացոյցի բոլոր մեքենաների նուրբ և
նորահնար կազմը, որի ճարտար հնարողն էր ինքը: Ան-
շուշտ այդպիսի իրը իրաւունք ունէր նա խնամքով փաթը-
տելու և նոյնչափ էլ խնամքով տանելու և որը պատ-
ճառ էր դարձել միսս Միլլիի համար այդքան ծայրահեղ
ենթադրութիւններ անելու:

ԿԶԻՐ

Բրիւսել
905 V ¹⁴/₂₇

ՀԱԿՈՒՄՆԵՐ

Դրամա 4 արարուածով

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՔ

Օր. օր. Նինա Բատիկեան
Լիզա Մանուէլեան
Լիոնորա Պարթեւեան, ուսանողուհի:
Պր. պր. Լեոն Արամեան, ուսանող:
Միքայէլ Բաղամբաւ, ինժեներ:
Հենրիկ Մարգարեան, բժիշկ:
Գէորգ Խաճակեան
Յովհաննէս:
Գաբրիէլ:
Ալեքսանդր:
Աննա, Նինայի աղախինը:
Հիւրեր, պարերի կառավարիչ և մի ծառայ:

I ԵՐԵՐՈՒՄԺ

(Լաւ կահաւորուած սենեակ: Աջ ու ջախ երկու դուռ:
Բեմի խորքում լսում է դաշնամուրի ծայն: Աղախինը կարգի
է բերում սենեակը: Կէսօրից առաջ),

ԱՆՆԱ. Մեր օրիորդը այժմ նոր փեսայ է գտել. և շատ
լաւ է արել: Ի՞նչ միտք կայ ուսանողի վրայ սիրահարուել,
քանի որ բժիշկ փեսացու կարելի է ունենալ, այն էլ Հենրիկի
պէս բժիշկ: Ամբողջ ժամանակ այժմ Նինան միայն նրա մա-
սին է մտածում ու խօսում, նկատելի է, որ բժիշկը մեծ ազ-
դեցութիւն ունի օրիորդի վրայ:

ՆԻՆԱ. (Թողնում է նուագեղը եւերգելով մտնում): Դեռ
չեմ վերջացրել, Աննա: Շտապիր, շուտով Հենրիկը կը գայ:

ԱՆՆԱ. Սենեակը արդէն կարգի է բերուած:

ՆԻՆԱ. Նայիր, տես, եթէ լրագիր է ստացուել, բեր:

ԱՆՆԱ. (Գնում է):

ՆԻՆԱ. (Քայլում է յետ ու առաջ, շարունակ մտքում
երգելով):

ԱՆՆԱ. (Մտնում է), Դեռ չի ստացուել:

ՆԻՆԱ. Ստանալուց իսկոյն բեր:

ԱՆՆԱ. Լսում եմ: (Գնում է):

ՆԻՆԱ. (Փոքր պաուզա): Զը կայ ոչինչ աւելի ձանձրալի
ու սպանիչ, քան սպասողական դրութիւնը: Իմ վերաբերմամբ
դեռ աւելի քան ծանր, երբ սրտատրոփ սպասում եմ ցանկալի
այցելութեան,—սիրածս տղամարդուն: Սպասում եմ անհամբեր,
յուսալով թերեւս այսօրուայ տեսակցութիւնը վստահութիւն
ներշնչէ նրան խօսելու վերջապէս իր սիրոյ մասին, մի զգաց-
մունք, որ այսքան քաղցրութեամբ շողկապում է մարդուն
կեանքի հետ: (Քայլում է խորհելով): Սակայն այս ամենով
հանդերձ, երբեմն ինձ թւում է, թէ աւելի հաճելի է մնալ
այս քողարկուած ու ձգտուող դրութեամբ, երբ երկուսս էլ
իրար շատ լաւ ենք հասկանում, միշտ իրար փափագում,
իրար ձգտում, բայց և չը վստահանում կարեւոր խօսքը հնչել:
Այս շրջանը, այս դրութիւնը աւելի եռանդալից է, աւելի
յուսատու, այս յոյզերը կրկնակի քաղցր են: Այն ինչ ամեն
յոյզեր նուազում են հենց առաջին համբոյրից յետոյ: Օրինակ,
ես չէի կարծում, որ Լեոնից երբ և է կը ձանձրանամ, մինչ-
դեռ այժմ ես խուսափում եմ նրանից որպէս ժանգից: Նրան
երկար սիրել անկարելի էր, այն ինչ այժմ ես պատրաստ եմ
Հենրիկի համար կեանքս տալու: Հենրիկ: Օ՛, ինչե՛ր չէ խոս-
տանում նրա սէրը: Եւ նա պէտք է ինձ սիրէ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. (Մտնում է): Բարեւ, Նինա:

ՆԻՆԱ. Օճօ...: Բարեւ, բարեւ: Այդ Բնչպէս է որ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Պարապելու ամենեւին տրամադրութիւն
չունիմ այսօր, մենակ նստելն էլ աւելի քան ձանձրալի է,
մտածեցի քեզ այցելել:

ՆԻՆԱ. Շնորհակալ եմ, որ ձանձրոյթի ըօպէսներին գոնէ
մեզ յիշում ես:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Դու չը պիտի նեղանաս, պարապմունքներ
շատ ունեմ:

ՆԻՆԱ. Ա՛խ, քո այդ պարապմունքները:

ԼԻՈՆՈՐԱ: Դժբախտաբար այժմ պարապել ես չեմ կարողանում:

ՆԻՆԱ: Հասկանո՞ւմ եմ, հասկանում, ինչ զօրութիւն է մտքերդ ցրում:

ԼԻՈՆՈՐԱ: Նո՛ւ, Նի՛նա:

ՆԻՆԱ: Ոչինչ: Հենրիկն այնպիսի տղայ է, որ արժէ նրա պատճառով փոքր ինչ վիշտ ունենալ:

ԼԻՈՆՈՐԱ: Վի՛շտ: Աստուած չանէ:

ՆԻՆԱ. Նու, ասենք թուութիւն դէպի նա: Բայց տես, մենք չը կռուինք նրա պատճառով:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Դո՛ւ: Ոչ, դու Լեոնին չես թողնիլ:

ՆԻՆԱ. Կարծո՞ւմ ես: Հաւատացի՛ր, որ նրան պատահել անգամ չեմ ուզում:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ի՞նչ եմ լսում: Ի՞նչ է պատահել որ:

ՆԻՆԱ. Առանձին ոչինչ: Միայն այժմ ես նրանից բոլորովին ձանձրացել եմ: Ես կամենում եմ սիրուել, սիրել, ամուսնանալ և որոշ դրութիւն ունենալ, այն ինչ նրա հետ... նա դեռ ուսանող է, երկու տարի եւս պիտի սովորէ, իսկ յետոյ էլ յայտնի չէ ինչ ապագայ, հասարակական ինչ դիրք կունենայ: Խօսք տալ ու անորոշ դրութեամբ այսքան երկար սպասել իմ խելքին մատչելի չէ: Նա շուտով իր ուսման պիտի երթայ, իսկ ես ստիպուած ծնողներիս մօտ պիտի մնամ: Ո՞վ կարող է երաշխաւորել, որ ամիսներով իրարից բաժան կը շարունակէ նա ինձ սիրել: Այլ բան է եթէ ես հնար ունենայի հետը գնալու: Ո՛չ, անխոհմութիւն է այս, ասում եմ քեզ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Բայց երբ իրար փոխադարձաբար սիրում էք:

ՆԻՆԱ. Փոխադարձաբար: Ոչ, ես նրան չեմ սիրում, նա իմ ճաշակով չէ, այլապէս այսքան շուտ չէի ձանձրանալ ես նրանից:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Զարմանում եմ: Բայց դու խօսե՞լ ես հետը:

ՆԻՆԱ. Ինքը շատ լաւ է հասկանում: Ես եւս կասեմ, ի հարկէ, կը բացատրեմ ամեն բան:

ԼԻՈՆՈՐԱ: Իսկ ի՞նչ էիր ասում Հենրիկի մասին:

ՆԻՆԱ. Հենրիկի՞ մասին: Ախ, ոչինչ: Հանաք էի անում:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Գուցէ՞ մի բան կայ. վերջերս շատ էք միասին լինում:

ՆԻՆԱ. Հանգիստ եղիր, դէպի նա եւ առանձին հետաքրքրութիւն չունիմ: Թերեւս նա անտարբեր չէ դէպի ինձ, սակայն այդ դէպքում ես ի՞նչ մեղաւոր եմ որ: Բայց դու կարծում ես նա քեզնով հետաքրքրւում է:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Նա ինձնով հետաքրքրում էր խիստ նկատելի կերպով, սակայն վերջերս աչքի է ընկնում նրա զսպուած վերաբերմունքը դէպ ինձ:

ՆԻՆԱ. Նշանակում է մի ուրիշը առաւելութիւն է ձեռք բերել և աւելի գրաւել նրա ուշադրութիւնը:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Սակայն ոչ դու, չէ:

ՆԻՆԱ. Քեզ ասում եմ այժմ իմ ցաւերը այնքան շատ են, որ նրան առանձին ուշադրութեան առնելու հազիւ ժամանակ ունիմ: Ինչ նրան իրան է վերաբերում, դրան երաշխաւորել ես չեմ կարող: Այդ նրա գիտենալու բանն է:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Այդ նրա զգացմունքին է վերաբերում, ի հարկէ: Սակայն առաջարկութեան դէպքում դու նրան չես մերժիլ, մանաւանդ երբ այժմ Լևոնին այլ ևս չես սիրում:

ՆԻՆԱ. Նո՛ւ, դժուարանում եմ պատասխանել: Նա լաւ տղայ է, խելօք, կրթուած. բայց կարծես նա էլ իմ ճաշակին չէ համապատասխանում: Նա սիրում է ամեն քայլափոխում փիլիսոփայութիւն անել, իսկ ինձ ցանկալի է, որ ինձ սիրող մարդը բացի ինձ ուրիշ ոչինչ չը տեսնէ, որ ես նրա մտքի ու սրտի միակ պատկերը լինիմ, միակ իղեալը: Բայց դու կարծես նրանով շատ ես գրաւուած:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Եւ համակրում ես նրան, իսկ այս համակրանքը իմ մէջ միայն հաճելի երևոյթ կարող է նկատուել, ուրիշ բարդ եզրակացութիւններ մի անիլ: (Շարժում է գնալու):

ՆԻՆԱ. Ինչո՞ւ ես շտապում: Նորից պարապունքներ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Շտապելու իսկապէս ոչինչ չունեմ, կարող եմ փոքր էլ մնալ, եթէ միայն ժամանակդ չեմ խլում:

ՆԻՆԱ. Ա՛, խնդրեմ: (Մայրում է ծոցի ժամացոյցին): Ժամանակ դեռ ունիմ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. (Կրկին նստում է): Ուրեմն Լևոնի հետ հասարակութեան մէջ այլևս չէս երևալ:

ՆԻՆԱ. Ամենեին: Ես կաշխատեմ որքան կարելի է շուտ վերջ դնել այս ամեն պատմութեան: Ճիշտն ասած, նոյն իսկ անպատուաբեր է այսպէս գաղտնի սիրել, միշտ զգոյշ, մի գուցէ նկատուի: Կայ մի շրջան, երբ այս գաղտնի հայեացքները, ժամադրութիւնները, փսփոցները մի բան արժեն, սակայն այժմ դրանք մեզ պէս հասունների համար աւելի բան ծիծաղելի ու ձանձրալի են:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ցաւալի է, անխիթար: Մարդ ծանօթանում է, սիրում, կապւում մէկի հետ, ապա թէ նոր միմիայն զգում. կամ

հաշուի առնուով, որ իրանք համապատասխան զոյդ չեն: Եւ ահա մի շարք անախորժութիւններ:

ՆԻՆԱ. Ես հենց սկզբից էլ Լեոնի՞մէջ մի արտակարգ առաւելութիւն չեմ գտել, և երբէք զո՞հ չէի:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Այդ դէպքում քեզ ներել չի կարելի այդ աստիճան մերձ յարաբերութիւն սկսելուդ համար:

ՆԻՆԱ. Այլ կերպ վարուել չէի կարող, երբ պարզ զգում էի թէ ինչ աստիճան տեղ ունեմ բռնած նրա սրտի խորքում: Խեղճը շատ էր տանջուով: Այն օրերին նա իրան բոլորովին մոռացած էր և ես երկիւղ էի կրում անգամ, որ նրան որևէ դժբաղդութիւն, վտանգ պատահի:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Իսկ ես հաւատացած էի, որ դու նրան սիրում ես: Գոնէ դու այդպէս էիր ասում:

ՆԻՆԱ. Ուրիշ ի՞նչ ասէի: Երբ թոյլ եմ տալիս այսքան մերձ յարաբերութիւն, պէտք է և ասել, որ նրան սիրում եմ: Վերջապէս ես չէի կամենում, որ նա կասկածէր, այդ նրա համար մահ կը լինէր:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Իսկ այժմ:

ՆԻՆԱ. Այժմ ոչինչ: Համբոյրներից տղամարդիկ աւելի շուտ են յաղենում: Այժմ նա հոնգստութեամբ ինձ կը թողնէ: Վերջապէս ես ի՞նչ մեղաւոր եմ: Թող համապատասխան պայմաններ ստեղծէ, այն ժամանակ ես ուրախութեամբ հետը կամուսնանամ և միասին կերթանք: Այն ինչ այժմեան պայմաններում ես ինչպէս վստահ լինեմ, որ նա Մոսկուայում մի ուրիշը չի գտնիլ, եթէ ի հարկէ մինչև այժմ չունի: Ժամանակակից տղամարդկանց վստահանալը միամտութիւն է: Հանգէս եկաւ մի հարուստ հարսնացու, նա իսկոյն կը թողնէ ինձ և նրան կընտրէ: Տղամարդկանց համար այդ պատասխանատու կամ անպատուաբեր քայլ չէ, այն ինչ նման դէպքերում մեր վարքը աւելի է ընկնում, իբրև մերժուածի:

ԼԻԶԱ. (Ուրախ ժպտով ներս է մտնում, առանց հանուելու):

ՆԻՆԱ. Ան...: Է՛լզա:

ԼԻԶԱ. Դու էլ այստեղ ես, Լիոնո՛րա: Բարև, բարև: (Բարեւում է):

ՆԻՆԱ. Հրճում ես, ի՞նչ կայ որ:

ԼԻԶԱ. Նորութիւն: Բայց աշխատէք ինքներդ գուշակել:

ՆԻՆԱ. Սիրահարութի՞ւն:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Իսկ Նինան պատրաստ է ամեն ուրախութիւն, սիրահարութեան մէջ գտնել անպատճառ:

ԼԻԶԱ. Եւ չի սխալուում: Ես նշանուած եմ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. } Ինչպէս:

ՆԻՆԱ. } Միքայէլի հետ:

ԼԻԶԱ. Այո, Միքայէլի հետ: Երեկ ես առաջարկութիւն
ստացայ:

ՆԻՆԱ. Այժմ որ կարող ես երջանիկ լինել:

ԼԻԶԱ. Ի հարկէ: Այժմ հազիւ թէ կարող եմ հանգիստ
ապրել:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Վաղուց ուրեմն երազում էիր:

ԼԻԶԱ. Մի քանի ամիսներ շարունակ: Դու Միքայէլին
հաւանում ես, Լիոնորա: Նինան գոհ է, գիտեմ արդէն:

ՆԻՆԱ. Ինչո՞ւ գոհ չը լինեմ: Երիտասարդ, համալսարանա-
կան, ապահով պաշտօնում, ուրիշ ի՞նչ ես կամենում:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ես նրան մօտ ծանօթ չեմ և նրա մասին ա-
ռանձին ոչինչ ասել չեմ կարող: Սակայն շատ ուրախալի է,
երբ իրար սիրում էք:

ԼԻԶԱ. Ի հարկէ սիրում ենք: Վաղուց նկատելի էր, որ նա
անտարբեր չէ դէպի ինձ, սակայն զարմանալի յամառութեամբ
նա ձգձգում էր, մինչև երեկ վերջապէս առաջարկութիւն արաւ:
Ես համաձայնութիւնս յայտնեցի, խնդրելով այսօր գալ մերոնց
հետ խօսելու:

ՆԻՆԱ. Ձերոնք բոլորն էլ ուրախ կը լինեն:

ԼԻԶԱ. Այո, մերոնք նրան հաւանում են: Ես իսկապէս ե-
րեկ էի կամենում գալ հաղորդելու. բայց ճիշտն ասած սիրտս
չէր տալիս նրանից ոչ մի բանով զոհանալու: Իսկ նա գնաց շատ
ուշ: Այժմ հազիւ մի փոքր ժամանակ գտայ այստեղ վազելու
և պէտք է իսկոյն դառնամ, նա երևի շուտով մեզ այցելու-
թեան կը գայ:

ՆԻՆԱ. Երջանկութիւնից աչքերդ փայլում են:

ԼԻԶԱ. Է՛, դո՛ւ էլ...

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ինչո՞ւ չէ: Երբ սիրում է, պարզ է որ երջանիկ
պիտի լինի:

ԼԻԶԱ. Բայց այժմ գնամ, յետոյ կը խօսենք:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Իսկ դու գիտե՞ս մի այլ նորութիւն, Լիզա:
Նինան մերժում է Լեոնին:

ԼԻԶԱ. Մի՞թէ:

ՆԻՆԱ. Դժբաղդաբար պայմանները ստիպում են այդպէս
վարուել:

ԼԻԶԱ. Պայմանները ստիպում են նրան այլ ևս չը սիրել:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Սկզբից էլ արդէն նրան չէ սիրել. թէպէտ այդ խոստովանում է նոր միայն:

ՆԻՆԱ. Այսպէս թէ այնպէս, ես նրան այժմ չեմ սիրում:

ԼԻԶԱ. Այդպէս էլ սպասում էի. մէկին երկար սիրել դու չես կարող: Ցը տեսութիւն: (Բարեւում, գնում է):

ՆԻՆԱ. Ցը տեսութիւն: (Մինչեւ դուռ ուղեկցում, ապա դառնում, նստում է): Այսպէս, ուրեմն էլզան ամուսնանում է: Իսկ դու էլ հենց միայն սէր ու սէր ես շեշտում: Ի՞նչ սէր, ինչ սիրահարութիւն: Իրականութիւնը այն է, որ Միքայէլը սիրահարուել է նրա օժտի վրայ: Հասարակ բան չէ 50,000 բուբլին:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Կարծում ես:

ՆԻՆԱ. Առանց այլևայլութեան: Այլապէս ինժեներ Միքայէլը ինչո՞ւ պիտի սիրահարուի էլզայի վրայ, որ գիմնազիան աւարտել անգամ չը կարողացաւ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Գիմնազիա աւարտելը անպայման կրթութեան գրաւական չէ, բացի այդ նայած թէ այդ համալսարանը ինչ հայեացք ունի կանանց կրթութեան, կանանց դիրքի մասին: Վերջապէս էլզան անհամեմատ գովելի ու բարձր էակ է և անպայման լաւ կին կարող է լինել:

ՆԻՆԱ. Ամէն ինչ դու այլ կերպ ես հասկանում ու բացատրում: Ես Միքայէլին լաւ եմ ճանաչում և հաւատացած եմ որ եթէ էլզան հարուստ օժիտ չունենար, Միքայէլը նրան չէր նկատի:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Թերեւ Միքայէլն հարստութիւնը ի նկատի է առել, սակայն այսպէս թէ այնպէս, նա այժմ սիրում է էլզային, ուստի և կամենում է կապուել նրա հետ:

ՆԻՆԱ. Այդ էլ կարելի է հերքել: Դու մեր կեանքը լաւ չես ճանաչում. դու դեռ գաղափար չունես ամուսնութեան այն առևտուրի մասին, որ կատարւում է մակլերներին շնորհիւ: Հենց այս է ամենամեծ առիթը, որ ես կասկածով եմ վերաբերւում և՛ Լեոնին, ուստի և կամենում եմ մերժել նրան, նախ քան նա կը մերժէ ինձ, որևէ պատահական հարուստ հարսնացուի դիմաց:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Իրաւացի ես խօսում: Այդ ցոյց է տալիս, որ կեանքին շատ հեռատեսութեամբ ես նայում: Սակայն չմոռանաս, որ այդ ամեն պատմութեան հիմքն ու կապը սէրն է, իսկ սիրոյ շրջանում զգացմունքը, սիրածին տիրանալու փափազը այն աստիճան հզօր է լինում, որ սիրող մարդը ստիպուած է լինում թէկուզ հենց կոյր աչքերով սիրածին ձգտել, նրա ետևից:

քարշ գալ, ինչքան էլ բանականութիւնը ընդդէմ է, մինչև կամ խորտակուում է այդ ճանապարհին, կամ թէ նպատակի հասնում: Եւ եթէ այդ Լևոնը դէպի քեզ իսկական սէր է տածում, հազիւ ուրեմն մոլորութի իր սիրոյ ճանապարհին:

ՆԻՆԱ. Իսկական սէ՛ր: Հարցի ամենահետաքրքիր կողմը հենց այդտեղ է: Ես այս ամենը անուանում եմ ժամանակաւոր հաճոյքներ: Նրան հաճելի էր իւր ամառային ժամանակը իմ ներկայութեամբ անցնել, իսկ ինձ փոխադարձաբար ուրախալի էր նրա սիրող շնչի տալ զովանալ: Այս ամեն պատմութեան ժամանակ ես ամենևին չեմ մտածել ամուսնութեան մասին, ոչ էլ այդ նպատակը ունեցել, որովհետեւ ոչ մի պայման չէր համապատասխանում այդ քայլին: Իսկ սպասել մինչև նա կաւարտէ, կրկնում եմ, անխոհեմ է, կրկնակի միամտութիւն:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Նա ինչպէս կը լսէ այդ ամենը, ինչ ես կարծում:

ՆԻՆԱ. Եթէ բանականութիւն ունի, ինձ հետ միասին պիտի համաձայնուի, որ կարեւոր է այս ամառային պոյէզիային վերջ դնել երկուսիս բարի կամքով հենց այժմ իսկ, նախ քան ժամանակը կը սկսէ բաժանել մեզ իրարից մոռացութեան քողով:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Թերեւս նախանձելի է, Նինա, որ կարողանում ես ամեն ինչ այդ աստիճան սառնասիրտ հեռատեսութեամբ քննել:

ՆԻՆԱ. Այլ կերպ ամօթ կը լինէր: Գիմնագիական միամտութիւն էր, որ օդային համբոյրների պատճառով անքուն գիշերներ էինք անցնում: Մանկական միամիտ յոյզեր էին, որ հրճուում, ոգևորում էինք, երբ մի գիմնագիտութեան մեզ վարդ էր բերում, կամ մինչև դպրոց մեզ ուղեկցում, դպրոցից էլ տուն տանում. կամ թէ աչքներին նայում ու ձեռներնիս ամուր սեղմում: Յիշում ես, նման անմեղ դէպքեր իրար պատմելու համար գլուխ էինք պատռում: Այժմ սակայն դրանք անցան: Այն յոյզերը կորցրել են այլ եւ իրանց արժէքը: Այժմ աւելի լուրջ ձգտումներ կան,— ձգտում, որոշ ու լաւ զիրքի հասնելու, ընտանիք կազմելու. ձգտում, կեանքում մի ընկեր ունենալու, որ երջանկութիւն ստեղծէ մեզ համար, որ միշտ ունենայ մեր ճաշակի, մեր պահանջի համեմատ կեանք ստեղծելու: Ահա ինչ ճանապարհի վրայ ենք կանգնած մենք այժմ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Դու կարող ես այդ ամենը հանգիստ հաշուի առնել, մտածել, ու ասել: Կարող ես, ի հարկէ, որովհետեւ յաճախակի սիրահարուելդ քեզ յագեցրել, բխացրել է և այժմ քո մէջ սիրոյ հոսանքը համարեա սպառուել է: Սակայն ես այլ անձնաւորութիւն եմ և այլ ձգտում ունիմ: Ես կամուսնանամ

միայն ինձ սիրող էակի հետ, սիրելով փոխադարձաբար նրան և կատարեալ համոզուած, որ ինձ վստահացած անձնաւորութեան գլխին ես աւելորդ բեռ չեմ լինիլ, այլ կեանքի մի գիտակից ընկեր։ Այլապէս ոչ մի ընտրութիւն։

ՆԻՆԱ. Դու ուսանում ես Եւրոպայում, Լիոնորա, և գրքերի ազդեցութիւնը ուժեղ է ձայնում քո մէջ։ Սակայն իրական կեանքը վերջ կը դնէ քո միամտութեան և կը զգաս, որ ժամանակակից կեանքում երջանիկ ապրելու համար չոր ու ցամաք սէրը բաւական չէ։ Այդ որոտընդոտ սէրը կը սկսէ հալուել հենց այն առաջին վայրկեանից, երբ վարած կեանքդ համապատասխան չի լինիլ քո կրթուած ճաշակին, քո մեծացած պահանջին և երևան կը գան մի շարք հոգսեր, մի խումբ վշտեր։

ԼԻՈՆՈՐԱ. Սիրոյ գիտակից զգացմունքի տակ, քո մտքին ու սրտին համապատասխանող էակի ընկերակցութեամբ, ամեն աւելորդ պահանջ տեղի կը տայ կարևորագոյնի և այսպիսով կը ստեղծուի մի ընտանիք, որ կեանքի հետ շաղկապուած կը մնայ ամենագիտակից կերպով, միշտ պարզ հաշուի առնելով այն նպատակը, որ գոյութեան մէջ իբրև բանական էութիւն, պարտքի ձևով քո վրայ ես ընդունել։ Ես բուրժուա ու կոմֆորտ կեանքի հակումներ ամենևին չունիմ, ընդհակառակը ձգտում եմ համեստ ու պատուաւոր կեանքի, երբ եւ միջոց կունենամ կատարելու հասարակութեան վերաբերմամբ ինձ վրայ դրած պարտականութիւնը՝ տալ հասարակութեան պատուաբեր ընտանիք ու կրթուած սերունդ։ Կեանքի մէջ այս իդէալն է կայուն և պատուաբեր, մանաւանդ մի սօր վերաբերմամբ, միւս բոլոր շքեղութիւնները ժամանակաւոր և ամեն ընդմիջման վտանգի ենթակայ. մի ամենաթեթեւ քամի կարող է սրբել, տանել այդ ամեն ոչնչութիւնը։ Քո այդ ձգտումներդ կը խորտակուեն հենց այն առաջին ընդմիջման, երբ տարիքդ կուլ կը տայ դէմքիդ հրապոյրը, երիտասարդութեանդ աշխոյժն ու եռանդը և դու կը դադարես այլ ևս սալօնի զարդ լինել։ Այնուհետև վայ քո օրին, երբ ետ քաշուելով, կը զգաս, որ քո չը սիրած ամուսնու ընկերակցութեամբ կրկնակի մենակ ես։

ՆԻՆԱ. Մխիթարիչ գոյներով չես նկարագրում կեանքը, Լիոնորա։ Սակայն իրականութեան մէջ ամեն դժուարութիւն կարելի է հարթել, իսկ սէր դէպի ամուսինդ ժամանակը ինքը կը ծնէ, մանաւանդ որ ես երբէք զգուելի կամ ատելի ընտրութիւն չեմ անիլ։

ԼԻՈՆՈՐԱ. Այն սէրը, որ հաշիւների վրայ է հիմնուած, կը

գունատուի ամեն մի հասարակ բշտիկից, որոնք ամուսնական կեանքում անթիւ են:

ՆԻՆԱ. Բայց և մի մոռանալ, որ ամուսնութիւնը ինքը հիասթափութիւն է, իսկ սիրահարութեան վրայ կառուցած ամուսնութիւնը կրկնակի հիասթափեցուցիչ է լինում, որովհետեւ այդ դէպքում գործում է միմիայն զգացմունքը, առանց բանականութեան փոքրիկ նշոյլի:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ինչու միայն զգացմունք: Ընդհակառակը գիտակցական սիրոյ շրջանում բանականութիւնը կրկնակի դեր է խաղում:

ԱՆՆԱ. (Մտնում է): Պարոն Լեոնը հարցնում է:

ՆԻՆԱ. Խնդրիր:

ԱՆՆԱ. (գնում է):

ԼԻՈՆՈՐԱ. Իմ ներկայութիւնս աւելորդ է, գնամ քանի ինքներդ չէք ասել:

ՆԻՆԱ. Իջիր պարտէզ և սպասիր ինձ, խնդրում եմ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. (Դուրս է գնում հակառակ դռնով):

ՆԻՆԱ. Սատանան գիտէ, թէ ինչ պէտքէ անեմ:

ԼԵԻՈՆ. (Մտնում է): Յուսով եմ չը խանգարեցի: (Բարեւում են):

ՆԻՆԱ. Խնդրեմ: (Նստելու տեղ է ցոյց տալիս):

ԼԵԻՈՆ. Նորից մտայլ և այդ աստիճան սառնասիրտ: Նինա, շատ պարզ է այժմ, որ դու կատարեալ փոխուել ես իմ վերաբերմամբ, չը նայած որ յամառութեամբ հակառակն ես պնդում: Ես եկել եմ այսօր վերջին անգամ քեզ խնդրելու, որ խնդիրը պարզես:

ՆԻՆԱ. Միթէ՞ քեզ համար պարզ չէ, Լեոն, որ այս խիստ դրութիւնը, մեր այս անյարմար պայմանները ինձ համար ցաւերի ահագին պաշար են: Ինչպէս՞ ուրեմն անտարբեր մնամ:

ԼԵԻՈՆ. Չը գիտեմ ի՞նչ պայմաններ են քեզ այդչափ անհանգստացնում և այն՝ ինչո՞ւ միմիայն այժմ, երբ մենք այլ ևս այսչափ սերտ կապուած ենք իրար հետ, երբ մեր յարաբերութիւնը աւելի պարզուել, լաւացել է:

ՆԻՆԱ. (Հեզնակաւ): Լաւացել, պարզուել:

ԼԵԻՈՆ. Միթէ՞ ոչ: Խօսիր պարզ:

ՆԻՆԱ. Ոչինչ նոր ասելիք չունեմ: Ես սիրելով մէկին, անձնատուր եմ լինում նրան ամբողջապէս և կամենում եմ, որ և ինձ էլ նոյնչափ սիրեն, միշտ ինձ հոգատար ու ինձնից անբաժան. այն ինչ դու ինձ շուտով պէտք թողնես ու հեռանաս:—

ԼԵԻՈՆ. Թողնել է ուրեմն ուսանելը:

ՆԻՆԱ. Ո՞վ կարող է երաշխաւորել, որ այս բացակայութեան ժամանակ դու չես մոռանալ ինձ և մի ուրիշին սիրիլ: Ինչ կը լինի այդ դէպքում իմ դրութիւնը:

ԼԵՒՈՆ. Երբ քեզ խօսք եմ տալիս, նշանակում է ես շատ լաւ գիտակցում եմ, թէ ինչ պարտականութիւն եմ վերցնում ինձ վրայ:

ՆԻՆԱ. Կան դէպքեր, երբ յանձն առած պարտականութիւնը կորցնում է իւր կարեւորութիւնը, երբ տուած խօսքը կատարեալ բեռ է դառնում: Իսկ այս տեսակ դէպքերում՝ տուած խօսքը կատարելը աւելի քան մեծ յիմարութիւն է:

ԼԵՒՈՆ. Ամենամեծ յիմարութեան դէպքում ես անհրաժեշտ է կատարել տուած խօսքը, յանձն առած պարտականութիւնը:

ՆԻՆԱ. Իմ վերաբերմամբ կատարած մի այդ տեսակ պարտականութիւն ինձ համար աւելի քան անտանելի է, վիրաւորական: Երեւեակայր, վաղը դու պատահես մի առաւելագոյն էակի, որին աւելի շատ սիրես քան ինձ, բայց քեզ դպես և կատարես ինձ տուած խօսքդ, այսինքն ամուսնանաս ինձ հետ, ի՞նչ կը լինի իմ դրութիւնը այդ դէպքում, միթէ՞ աւելի պատուաբեր ու խոհեմ չէ տուած խօսքը ետ առնել: Չէ՞ որ նման դէպքում սիրոյ փոխարէն իրար համար աւելորդ ու ձանձրալի բեռ կը լինենք:

ԼԵՒՈՆ. Հարցը շատ նուրբ կերպով ես շոշափում, սակայն մի՞ մոռացիր ամենակարեւոր կէտը, այն, որ պարտականութիւն յանձն առնող մարդը, սիրելով մէկին, հազիւ է ազդուում մի երկրորդից:

ՆԻՆԱ. Եթէ միայն սիրոյ այդ զգացմունքին սահման դնել կարելի լինէր:

ԼԵՒՈՆ. Սակայն մենք ունենք մի աւելի լաւ միջոց—նշանուել, ամուսնանալ: Ինչո՞ւ չես կամենում: Սօսի՛ր ծնողներիդ հետ:

ՆԻՆԱ. Աւելորդ բանակցութիւններ են: Նրանք ոչ մի կերպ չեն համաձայնուիլ, քանի դու ուսանող ես և ոչ մի հասարակական դիրք չունես: Իսկ խօսք տալ և սպասել նոյնպէս անպատակ է, քանի որ քեզ ես յայտնի պիտի լինի, որ եթէ վաղը մի ուրիշ յարմար փեսացու հանդէս եկաւ, ծնողներս ստիպմամբ ինձ առաջ պիտի մղեն:

ԼԵՒՈՆ. Սիրող էակին դժուար չէ ամեն խոչնդոտներ վանել, սիրածին սպասելու: Այլ բան է, եթէ քեզնից լսեմ, որ դադարել ես ինձ սիրելուց:

ՆԻՆԱ. ? !

ԼԵՒՈՆ. Դժբաղտաբար այդ պատահել կարող է և շատ քնական: Ասա, որ այժմ ես գունատուել եմ քո աչքում և ես առանց այլևայլութեան, առանց քեզ թեթեւ անախորժութիւն պատճառելու, առանց քեզ մեղադրելու կը թողնեմ ու իսկոյն կը հեռանամ:

ՆԻՆԱ. Ես ուրիշ ոչ ոքի չեմ սիրում, բայց և կատարեալ աննպատակ եմ գտնում խօսք տալ, առանց հաստատ իմանալու, ինչ կարող է վաղը պատահել, երբ կերթաս այլ շրջան, իսկ ես կը մնամ այլ շրջանում:

ԼԵՒՈՆ. Կրկնում եմ, Նինա, պնդիր ծնողներիդ մեր ամուսնութեան մասին, ապա մենք միասին կերթանք սովորելու:

ՆԻՆԱ. Շատ հրաշալի կը լինէր, եթէ միայն միասին գնալու կարեւոր միջոցներ ունենայինք:

ԼԵՒՈՆ. Մեր ունեցած միջոցները մեզ կը բաւականանային, եթէ միայն դրական կամք ունենաս և համաձայնութիւն համեստ կեանք վարել:

ՆԻՆԱ. Այդպէս հեշտ ոգևորուել և այս անապահով պայմաններում գործել, լաւ ապագայ չի տալ մեզ: Մնում է սպասել մինչև դու կաւարտես, և եթէ կը շարունակես դեռ ինձ սիրել, ես ուրախութեամբ քեզ կընդունեմ:

ԼԵՒՈՆ. Այդ շատ է կրկնուել արդէն: Սակայն այժմ ինձ այլ հոտ է փչում: Ամեն դրական ելք ու լուծում կախուած է միմիայն պարզ ու անկեղծ խոստովանութիւնից և դու պարտաւոր ես վերջնականապէս ինձ պատասխանել — սիրում ես ինձ, կայ քո մէջ հակում դէպի ինձ այն աստիճան, որ կարող լինես այս երկու տարին, մինչև իմ աւարտելը, կռուել ամեն խոչնդոտների դէմ և ինձ սպասել: Պատասխանիր, ինչդրո՞ւմ եմ:

ՆԻՆԱ. Այդքան եռանդ, այդպիսի կամք ես հազիւ ունենամ:

ԼԵՒՈՆ. Ուրեմն դու ինձ չես սիրում:

ՆԻՆԱ. ? !

ԼԵՒՈՆ. Այդ դէպքում ի հարկէ մեր ճանապարհները բաժանուում են: (Կանգնում է):

ՆԻՆԱ. Ցաւում եմ, սակայն ստիպուած եմ աննպաստ պայմաններին զիջանել:

ԼԵՒՈՆ. Ոչ մի պայման, միայն սիրոյ բացակայութիւն: Մնաք բարեւ (Քայլում է):

ՆԻՆԱ. Դու հեռանում ես բարկացած, առանց ինձ ձեռք բերելու:

ԼԵՒՈՆ. (Կանգ առնելով դռան մօտ). Կեղծել չեմ սիրում:

ՆԻՆԱ. Կեղծել: Ուրեմն դու ինձ չես սիրել, այլապէս այս աստիճան խիստ ու կոպիտ չէիր վարուիլ ինձ հետ: (Շրջում է):

ԼԵՒՈՆ. Այս ամենը ինչի՞ են պէտք այլ ևս: Մեր ծանօթութիւնը ճանապարհորդների ծանօթութիւն էր: Ճանապարհին ծանօթացանք, զրուցեցինք, զուարճանանք ձանձրոյթից չը խեղդուեալ համար, այժմ եկել է վայրկեանը, երբ մեր ճանապարհները պէտք է բաժանուեն: Մնաք բարև: (Գնում է):

ՆԻՆԱ. (Շրջում, նայում է ետեւից. փոքր պառուգա, ապա հեզնական): Հա, հա, հա: Գնաք բարև ու անդարձ: Կարծում է շատ մեծ հարուած իջաւ գլխիս: Ձեղ շատ լաւ գիտենք, վերջացաւ համբոյրների շրջանը, կը խզուի և ամեն ծանօթութիւն: (Քայլում է մտածելով): Սակայն աւելի խոհեմ կը լինէր գործին այլ ընթացք տալ, քան այսպէս գրգռուած բաժանուել: Տղամարդու փառասիրութեամբ կարող է նա զրսում հազարաւոր ստեր տարածել: Պէտք էր իսկապէս նրանից ազնիւ խօսք առնել, թէ և վստահ եմ որ նա այդ աստիճան ստոր վարուել չի կարող. չէ՞ որ վերջապէս նա ինձ սիրում է: (Քայլում է գնալու, դռանը հանդիպում է Լիոնորային):

ԼԻՈՆՈՐԱ. (Մտնում է): Լեոնը գնաց: Ինչպէս վերջացրի:

ՆԻՆԱ. Ձեմ ուզում այլ ևս նրա մասին լսել:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ուրեմն ամեն ինչ ձեր մէջ վերջացած է: Իսկ նա ինչպէս վերաբերուեց:

ՆԻՆԱ. Նո՛ւ, իսկապէս շատ ծանր դրութիւն է, ինձ ևս վատ ազդեց: Սակայն ես թի՛նջ կարող եմ անել, թէ պայմաններն են աննպաստ, և թէ նա ինքը չի համապատասխանում իմ մտքին: Խնդրեց սպասել մինչև իր աւարտելը, բայց ես խօսք չը տուի: Ինչո՞ւ զուր պարտականութիւն յանձն առնել, երբ ինքս անգամ հաստատ չը գիտեմ ինչ կարող է վաղը պատահել: Իսկ մի օրիորդի դրութիւնը միշտ աւելի քան անորոշ է լինում:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ի՛ հարկէ չը պէտք է ի՛ զուր խօսք տալ, երբ սէր չը կայ ձեր մէջ, բայց հետաքրքր է, դու նրան պարզ շեշտեցիր, որ նրան չես սիրում և չես սիրել:

ՆԻՆԱ. Հասկանալի է:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ազնուութիւնը այդպէս է պահանջում: Այժմ ես գնամ: Յը տեսութիւն: Ազատ ժամանակ մտի՛ր ինձ մօտ: (Գնում է):

ՆԻՆԱ. (Ծանապարհելով): Ցը տեսութիւն: Երեկոյեան դէմ հաւանօրէն կը մտնեմ քեզ մօտ: Ցը, (դառնում է): Ահ, հազիւ որ հանգստացանք այս կեղծ ազնուամիտներէց: Սրանց ներկայութեամբ մարդ աւելի է ջգային դառնում: Լաւ է որ Հենրին այսօր ուշացել է, այլապէս սրանց ներկայութեան կատարեալ ձանձրալի կը լինէր: Այսպէս թէ այնպէս, ազատուցինք այս Լեոնից և յուսով եմ այլ ևս նման խաղեր չի կրկնուիլ, թէ չէ, մի պայծառ օր կարելի է ցեխի մէջ խրուիլ: Վերջապէս ես ինքս էլ յոգնել եմ: Այսուհետեւ իմ վերջին նպատակը պիտի լինի միայն ամուսնութիւնը. Հենրիկն այս դէպքում շատ համապատասխան է. — գեղեցիկ, ջահել, ապահով, ինքն էլ ինձ այսչափ սիրում: Պէտք է լուրջ ուշադրութեան առնել: Ինչ այս պոչատ Լիոնորային է վերաբերում, նա ոչ տեսանէ զՆգիպտոս, Հինրիկը նրա ճաշակի բանը չէ: Բայց ինչո՞ւ Հենրիկն այսքան ուշանում է:

ՄԻՔԱՅԷԼ. (Ներս է մտնում ուրախ քացականչով թեամբ): Բարեւ, կուզինա՞, բարեւ:

ՆԻՆԱ. Ա՜մ...: Դձու ես: Շնորհաւորում եմ, սրտանց շնորհաւորում:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Գիտե՞ս արդէն: Այդ ո՞վ ասաց, քամի՞ն բերաւ:

ՆԻՆԱ. Ինքը էլզան: Նոր այստեղ էր:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Շատ էր ուրախ, հա՛: Նա գո՞հ է:

ՆԻՆԱ. Հանգիստ կաց. նա անչափ երջանիկ է:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Իսկ ես, կուզինա: Ձեռն կարող երեւակայել ինչքան բախտաւոր եմ: Հազիւ որ կարողացայ յաղթել ամեն չար մտքերի ու առաջարկութիւն անելու վստահութիւն ստանալ:

ՆԻՆԱ. Ինչո՞ւ էիր տատանւում: Կարծում էիր կը մերժէ: Նա քեզ անչափ սիրում է, միթէ՞ չէիր նկատում:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Նկատում էի, ի՞ հարկէ, միայն... նո՛ւ, այսպէս թէ այնպէս հարցը այժմ վճռուած է: Բայց մօրաքոյրը լսել է:

ՆԻՆԱ. Իսկո՞յն կասեմ. կուզես դու ինքդ մտի՞ր մօտը:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ո՛չ, ինձ ներքի, սիրահար մարդը ձերերի հետ զրուցելու հազիւ տրամադրութիւն ունենայ: Ես այժմ շտապում եմ էլզային տեսնելու:

ՆԻՆԱ. Այդչափ կարօտե՞լ ես:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Քեզ լաւ յայտնի պիտի լինի, Նինա, որ ամուսնութիւնը իմ ուղեղին մատչելի չէ եղել երբէք, իսկ եթէ այժմ ես յանդգնում եմ ոտք դնել այդ ճանապարհին, միմիայն էլզայի համար, յանուն նրա սիրոյ: Ուրիշ ոչ մի հաշիւ չի առաջնորդում ինձ այստեղ:

ՆԻՆԱ. 50,000 բուրլին դրան վերադիր, ի հարկէ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Դու անարդար ես, Նինա: Ո՛չ մի հաշիւ նշանակութիւն ունենալ չի կարող: Ես սիրում եմ էլզային, հասկանում ես:

ՆԻՆԱ. Եւ ես ուրախ եմ: Այժմ գնում ես նրա ծնողների հետ խօսելու:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Գնում եմ պաշտօնական համաձայնութիւն կայացնելու: Ծը տեսութիւն: Բարեիր ժօրաքրօ: (Գնում է):

ՆԻՆԱ. Ծը տեսութիւն: Երջանկութիւն եմ ցանկանում: (Մենակ): Բախտաւոր մարդիկ: Ինքս էլ պէտք է խոստովանուեմ, որ էլզան անհամեմատ բարձր է Միքայէլից: Ի՜նչ կեանք ասես, որ Միքայէլը չի վարել: Սակայն ժամանակակից ճիւղ երիտասարդ բարձր է կանգնած: Ամենքն էլ իրար գերազանցում են: Իսկ Հենրիկը: Ես նրա մասին անհամեմատ բարձր կարծիքի եմ: Բայց ինչո՞ւ նա չի գալիս: (Մայում է ժամացրոյցին): Սովորական ժամը վաղուց անցել է: Վերջին օրերս նա շարունակ ինձ այցելում է և մենք համարեա անբաժան ենք անցնում: Իմ ազդեցութիւնը նրա վրայ շատ արագ ու ուժեղ է կատարուել, այլապէս ես Նինան չէի լինիլ: Նա բժիշկ մարդու յատկութեամբ սառնասիրտ է գործում, սակայն ես այլ կրակ եմ, ինձ մօտ պէտք է կրակ կտրել: Եւ ես հրմոզուած եմ նրան այս երկու օրը իմ առջև ծունկ իջած ունենալ: Տեսնենք:

ԱՆՆԱ. (Մտնում է): Պարոն Հենրիկը:

ՆԻՆԱ. Խնդրիր:

ԱՆՆԱ. (Գնում է):

ՆԻՆԱ. Վերջապէս: Սիրտս տրոփում է, կարծես այսօր սովորական այցելութիւն չը պիտի լինի:

ՀԵՆՐԻԿ. (Մտնում է): Բարեւ, օրիորդ Նինա, հազիւ ժամանակ գտայ ձեզ այցելելու այսօր, ինչքան էլ փափաղելի էր այդ շուտ կատարել:

ՆԻՆԱ. (Սեղմելով ձեռք): Ցանկալի այցելութեան համար միթէ դժուարութեամբ են ժամանակ գտնում:

ՀԵՆՐԻԿ. Իմ վերաբերմամբ պէտք է ներողամիտ լինել, քանի որ իբրեւ բժիշկ, ստիպուած եմ նախ վերջացնել ընդունելութիւնս, ապա թէ շտապել ցանկալի տեսակցութեան: Ինչպէս էք:

ՆԻՆԱ. Շնորհակալ եմ: Նստէք, խնդրեմ: (Տեղ է առաջարկում: Մտնում են): Ուրախ եմ, որ ժամանակ էք գտնում ձեզ այցելելու: Իսկապէս բժիշկները սահմանափակուած են

որոշ պայմաններով, ուստի և նրանց կարելի է ներել, երբ անուշադրութեան են մատնուած ծանօթներին:

ՀԵՆՐԻԿ. Սակայն ոչ ձեզ:

ՆԻՆԱ. Նու !

ՀԵՆՐԻԿ. Անշուշտ, այլապէս այսչափ հաճոյքով չէի ոտք դնիլ ձեր տունը: Ես այժմ իմ ժամանակի մեծ մասը ձեր ներկայութեան եմ անցնում, որի համար եւ անչափ շնորհակալ եմ:

ՆԻՆԱ. Հաճելի կոմպլիմենտներ:

ՀԵՆՐԻԿ. Եւ անկեղծ: Երկար ու բարակ հիւանդների հետ զբաղուելուց յետոյ, անպայման հաճելի է եւ հասարակութեան մէջ լինել, իսկ ձեր ներկայութեան, կրկնում եմ, կրկնակի հաճելի:

ՆԻՆԱ. Ուրախ եմ լսել:

ՀԵՆՐԻԿ. Այստեղ ես յարմարութիւն ունիմ զբաղուել հիւանդութիւններից դուրս եւ այլ հետաքրքիր խօսակցութիւններով, իսկ դուք զբաղեցնելու հօ երկնային շնորհք ունիք:

ՆԻՆԱ. Նո՛ւ, նո՛ւ:

ՀԵՆՐԻԿ. Այո: Այն մեծ շրջանը, որ դուք ձեռք էք բերել և ձեր ազդեցութիւնը այդ շրջանի վրայ, միմիայն այդ են ապացուցանում:

ՆԻՆԱ. Բայց ես մի գիւտ եմ արել: Որ բժիշկները միևնոյն ժամանակ և լաւ սիրախօսել կարող են:

ՀԵՆՐԻԿ. Այդ աւելի քան անհրաժեշտ է բժիշկներին, երբ նրանք գործ ունին ամեն գոյնի հիւանդների հետ:

ՆԻՆԱ. Եւ դուք այսպէս վարպետ կերպով գործ էք դնում ձեր արհեստը:

ՀԵՆՐԻԿ. Երբ մի արտայայտութիւն անկեղծ զգացմունքից չէ բղխում, կեղծիքը իսկոյն նկատուած է: Միթէ՞ կեղծիք էք նկատում իմ մէջ:

ՆԻՆԱ. Ամենևին ոչ. խնդրեմ ձեր սրտի մօտ չընդունէք. ես ձեր մասին աւելի քան լաւ կարծիքի եմ:

ՀԵՆՐԻԿ. Այլապէս ես վերաւորուած կը լինէի: Եթէ ասում եմ, որ ձեր ներկայութիւնը հաճոյքով եմ փնտռում, խօսում եմ այդ բառի ամենանուրբ իմաստով: Ի՛նչ բժշկութեան արհեստին է վերաբերում, այդ կողպում եմ առանձնասենեակումս, հենց որ վերջանում է հիւանդների ընդունելութիւնը: Սառանան չանէ, որ ես փորձեմ օգտուել կեղծաւորութեան հնարքներով: Այդ իմ ճաշակի բանը չէ: Ես անկեղծօրէն խոստովանում եմ ձեր ազդեցութիւնը ինձ վրայ և վստահանում

եմ ամեն տեղ ձեր ներկայութիւնը փնտռել, հաւատացած որ այդ ձեզ անսխորթութիւն չէ պատճառում:

ՆԻՆԱ. Ձեզ պարզ պիտի լինի իմ տրամադրութիւնը ձեր ներկայութեան:

ՀԵՆՐԻԿ. Տրամադիր եմ ամեն երևոյթ յօգուտ ինձ բացատրել:

ՆԻՆԱ. Դուք, տղամարդիկդ, սիրում էք ամեն հաճելի ակնարկութիւն ձեր հասցէին կրկին ու կրկին լսել և ես չեմ կամենում զրկել ձեզ այդ բաւականութիւնից, ուստի ասում եմ, որ ձեր այցելութիւնը, ձեր ներկայութիւնը ինձ միֆայն հաճոյք կարող է պատճառել: (Թերթում է ակրօմը):

ՀԵՆՐԻԿ. Երջանիկ եմ այդ լսել: Թերևս շատ ճիշտ էք նկատում, որ մարդու եաստիրութիւնը շոյւում է նման հաճելի կրկնութիւնների դիմաց, սակայն այդ անհրաժեշտ է չար թիւրիմացութիւնների տեղիք չը տալու համար, իսկ ինձ համար այդ կրկնակի հաճելիէ, քանի որ այդ ձեզնից դեռ ոչ մի անգամ չէի լսել:

ՆԻՆԱ. Սակայն պարզ նկատել:

ՀԵՆՐԻԿ. Բայց լսել հարազատ ականջներով աւելի դերազանց է, քան միմիայն նկատել, քանի որ մանաւանդ թէ աչքերը յաճախ մոլորուել կարող են:

ՆԻՆԱ. Այդ դէպքում կարող եմ աւելացնել, որ անգամ ձեզ սպասում էի:

ՀԵՆՐԻԿ. Ինչքան հաճելի է այդ լսել: Խօսք եմ տալիս ուրիշ անգամ ձեզ սպասել չը տալ:

ՆԻՆԱ. Սիրալիր էք: Սակայն զանց չառնէք ձեր միւս պարտականութիւնները հիւանդների վերաբերմամբ:

ՀԵՆՐԻԿ. Ամենամեծ պարտականութիւնը հրամայում է սեպհական հանգստութեան ու հաճոյքի համար գործել, ուստի և ոչինչ կարող է ինձ արգելել ամեն տեղ ձեր ներկայութիւնը փնտռել:

ՆԻՆԱ. (Հանում է ակրօմից Լեոնի լուսանկարը, պատ-
ռում ու քարկացած դէն շարտում):

ՀԵՆՐԻԿ. (Վերցնելով սեղանի վրայի կտորը): Ի՞նչ է:
Լեոնի լուսանկարը: Ինչո՞ւ էք պատռում:

ՆԻՆԱ. Աւելորդ է այստեղ:

ՀԵՆՐԻԿ. Միթէ:

ՆԻՆԱ. Չարմանում էք:

ՀԵՆՐԻԿ. Գոնէ լսածներիս համեմատութեամբ:

ՆԻՆԱ. (Հեզնական): Իսկ շատ բան էք լսել:

ՀենՐիկ. Որ նա ձեզ առաջարկութիւն է արել:

ՆիՆԱ. Նճու... Այդ աստիճան: Տխմար հասարակութիւն:

Հասարակ ծանօթութիւնից այդպիսի եզրակացութիւն:

ՀենՐիկ. Չ'արժէ ուշադրութեան առնել և վրդովուել:

ՆիՆԱ. Իրաւացի էք: Մենք դադարենք նրա մասին խօսել:

Բայց ըստ երևոյթին դուք անարդար էք գտնում այս:

ՀենՐիկ. Պատուելը ես գտնում եմ խիստ:

ՆիՆԱ. Նրա անունը ջնջուած է իմ ծանօթների ցանկից, ինչո՞ւ ուրեմն նրան չը փոխարինել մի ուրիշով:

ՀենՐիկ. Հետաքրքիր է ռեմիտով:

ՆիՆԱ. ? !

ՀենՐիկ. Ինքս իմ մասին մեծ կարծիքի չեմ և ոչ էլ վստահանում եմ կարծելու, որ ձեր մտքում կարեւոր տեղ ունեւմ բռնած, այլապէս կը շտապէի գուշակել յօգուտ ինձ:

ՆիՆԱ. Դուք գուշակելու շնորհք էլ ունէք, կարող եմ ձեզ ասել:

ՀենՐիկ. Յիրաւի:

ՆիՆԱ. Դժբախտաբար ձեր լուսանկարից չ'ունեմ, այլապէս կը համոզուէիք իսկոյն:

ՀենՐիկ. Անչափ շնորհակալ եմ: Ինչո՞վ կարող եմ փոխարինել այդ համակրանքին ու պատուին, որին արժանացնում էք ինձ:

ՆիՆԱ. Ձեր հաւատարիմ բարեկամութեամբ:

ՀենՐիկ. Բարեկամութեամբ միմիայն: Այդ անչափ չնչին է այն խորը զգացմունքի համեմատութեամբ, որ ես տածում եմ դէպի ձեզ:

ՆիՆԱ. Սակայն դուք դժգոհ էիք, երբ պատուում էի մի աւելորդ նկար ձերով փոխարինելու:

ՀենՐիկ. Բայց արգե՞ծ ձեր մտքում ու սրտում ես կարող կը լինեմ փոխարինել միւսներին:

ՆիՆԱ. Ինչպէս է ձեզ ցանկալի:

ՀենՐիկ. Որ իմ դիմաց ձեր մէջ ամեն այլ յիշողութիւն չքանայ: Միթէ՞ պարզ չէ այս ձեզ համար, Նինա: Ուրիշ ինչ կարող է ցանկալ սիրող մարդը, ոչ այլ ինչ, քան սիրած էակի մտքում ու հոգում միմիայն իր պատկերը դրօշմուած փափագել: Ես այս ցանկանում եմ, Նինա, ցանկանում ամբողջ մրտով, որովհետեւ սա իմ երջանկութեան է վերաբերում, իմ սիրոյ զգացմունքին: Իսկ ես սիրում եմ, սիրում քեզ, Նինա:

ՀենՐիկ. Պարոն Հեն-րիկ:

ՀենՐիկ. Պա՛հ, Նինա, պատասխանի՛ր: Ասա՛ որ այս զգացմունքը փոխադարձ է մեր մէջ, որ ինձ սիրում ես:

ՆԻՆԱ. ?!

ՀԵՆՐԻԿ. Դու լռում ես: Միթէ՞ ես մերժուած եմ:

ՆԻՆԱ. Ո...չ:

ՀԵՆՐԻԿ. Բախտաւոր եմ, Նինա: (Վերցնում է ծնոր):
Սակայն ինչո՞ւ չես խօսում: Ինչ ես խորհում այսպէս լուռ:

ՆԻՆԱ. Խորհում եմ այն երջանկութեան մասին, որ քեզանով պիտի ունենամ: Բայց...

ՀԵՆՐԻԿ. Բայց ինչ: Խօսիր:

ՆԻՆԱ. Միթէ՞ բժիշկները սիրոյ տիրապետութեան րոպէներին ես մնում եմ պրոգայիկ:

ՀԵՆՐԻԿ. (Ժպտալով): Սիրոյ մասին խօսելիս ծնունդ իջնել: Ահա: (Ժուներ է իջնում): Ես քեզ սիրում եմ, Նինա, անչափ սիրում:

ՆԻՆԱ. Վերցնելով նրա զլուխը երկու ծնոների մէջ: Եւ դու երջանիկ կը լինես ինձ մօտ:

ՅՈՎՀ. ԲՈԶԻԵԱՆ

(ՎԱՐԱԳՈՅՐ)

(Կը շարունակուի)

ԵՆՊՕՆԱԿԱՆ ԲՈՄԷՑ ԵՒ ԶՈՒԼԻԵՏԱ

Իրական պատմութիւն մի պատանու եւ մի աղջկայ մասին, թէ ինչպէս նրանք վատ ապրեցին եւ լաւ մեռան, իսկական եղելովիւն, որ պատահել է մի անգամ, քայց կասկածն ի մի քանի ճշմարտութիւններ յետ, որոնք յաւիտենական են:

Ա.

Ի՞նչ է փողը.

Փողը աղքատների ստացուածքն է:

Նա, որի սրտում, ինչպէս ոսկի, հնչում է սիրոյ երգը, որի աչքերից, ինչպէս գոհար, թափւում է հիացմունքի արցունք, ով ազնիւ գործի համար թափում է իւր արիւնը՝ առանց փողի էլ հարուստ է:

Այսպէս կասէր իմաստունը, եթէ լինէր մեր մէջ:

Ապրում էր մի սամուրա:

Ապրեց ու մեռաւ:

Որովհետեւ նրանից յետոյ մնաց յետոյ մէկ որդի և չափազանց շատ հարստութիւն՝ ուստի, ի հարկէ, բազմաթիւ մարդիկ նրան ազգական դուրս եկան:

Ամբողջ երկիրը հանգուցեալ սամուրայի հետ ազգական երևաց: Ամեն տեղից գալիս էին ազգականներ բոլոր քաղաքներից: Մէկը ազգական էր հօր կողմից, միւսը՝ մօր, երրորդը՝ պապերի, չորրորդը՝ նախահաւերի կողմից:

Եւ նրանք ամենքը սկսեցին հոգս քաշել Շիրայի-Գոմպաչչիի վրայ, այսպէս էր կոչւում հանգուցեալ սամուրայի մանկահասակ որդին:

Երբ Շիրայի-Գոմպաչչու 18 տարին լրացաւ՝ նրան ոչինչ չմնաց: Ո՛չ փող, ո՛չ ստացուածք:

Ազգական-խնամակալները տուին նրան իր հօր դաշոյնը և պատմեցին նրա պատմութիւնը.

—Գո նախնիքների տաճան սերունդներ պահել են դրա բերանը մաքուր ու պայծառ: Աշխատիր, որ նա չժանգոտուի ամօթից քո ձեռքում: Գնա և երջանիկ եղիր:

—Իսկ հօրիցս յետոյ մնացած ստացումները, հարցրեց Շիրայի-Գոմպալլին:

—Դու ունիս մի այնպիսի ստացումներ, — պատասխանեցին ազգական-խնամակալները, — որի համար մեզանից իւրաքանչիւրը կտար իւր բոլոր փողերը, բայց որը գնել, — աւանդ, — անհնարին է: Գո 18 տարիները. Բաղդաւոր եղիր, որ նրանք քիչ են: Դու երիտասարդ ես, — գնա և աշխատիր գործածել երիտասարդութիւնդ որքան կարելի է լաւ:

Շիրայի-Գոմպալլին դաշոյնը տեղաւորեց իւր լայն գօտում և գնաց Եդո, յոյս ունենալով այնտեղի թագաւորի պալատում գերազանցել գէնք շարժել գիտենալու մէջ ուրիշ նշանաւոր պատանիներին և դրանով գրաւել դէպի ինքը բարի տրամադրութիւն, հովանաւորութիւն և հարուստ կին:

Նա միայն ասաց իր խնամակալ-ազգականներից գլխաւորին.

—Հին սովորութեան համաձայն, ուղեկցիր ինձ մինչև մեր քաղաքի սահմանագիծը և, ցոյց տալով ինձ, պատանուս, ամբողջ աշխարհի վրայ, ասա. «Այդ բոլորը քոնն է, եթէ կկարողանաս նրան տիրել»:

Խնամակալը համաձայնուեց:

—Միայն թէ ինձանից փող չխնդրես ճանապարհի համար:

—Լաւ, — կարճ պատասխանեց Շիրայի-Գոմպալլին:

Երբ նրանք դուրս եկան քաղաքի սահմանները՝ խնամակալը, ժպտալով, ցոյց տուաւ ձեռքով չորս կողմը.

—Ահա, պատանի: Ամբողջ աշխարհը քո առաջն է: Վերցրու նրանից, որքան կկարողանաս:

Շիրայի-Գոմպալլին պատասխանեց գլուխ տալով.

—Ես այդպէս էլ կանեմ: Սկզբի համար ինձ հարկաւոր է քո զգուշիկ կեանքը, կողոպտիչ, որ յափշտակել ես այն բոլորը, ինչ որ հայրս հաւաքել է:

Եւ այս խօսքերով դուրս քաշեց գօտուց նախնիքների — սամուրանների դաշոյնը:

Խնամակալը ծնկների վրայ ընկաւ.

—Մի սպանիր ինձ: Վերցրու, ինչ ուզում ես, ինձ թող միայն մի բան՝ կեանքս:

Շիրայի-Գոմպաչչին պատասխանեց.

—Ո՛հ, ես ուզում եմ նայել, թէ ի՞նչպէս կկաթկաթէ ա-
րիւնը դաշոյնիս բերանից: Ես կթրջեմ նրան առաջին անգամ
ազնիւ արեան մէջ,—չէ՞ որ դու հաստատում ես, իբրեւ թէ դու
ազգական ես իմ հօրը, ազնիւ սամուրային, որը երբէք չէ ա-
րատաւորել իրան որեւէ խայտառակ արարքով:

Ու այս խօսքերով խրեց դաշոյնի ծայրը խնամակալի կո-
կորդը և բռնեց այդպէս, մինչև որ պողպատը տաքացաւ:

—Դու զարթնեցիր և կենդանացար, ազնիւ պողպատ,—
բացականչեց Շիրայի-Գոմպաչչին,—խոստանում եմ քեզ, որ
դու երբէք չես քնի իմ ձեռքում:

Եւ արագութեամբ առաջ անցաւ, որպէս զի խոյս տայ
հալածանքից ու վրէժխնդրութիւնից:

Բ.

Ի՞նչ է դաշոյնը

Ով ունի դաշոյն՝ նա ունի այն բոլորը, ինչ որ կայ ու-
րիշների մօտ:

Ով ունի ոսկի՝ նա ունի միայն այն, ինչ որ կայ
իւր մօտ:

Ով ունի դաշոյն՝ մի հարուած՝ և նա կունենայ այնքան,
որքան կայ ուրիշի զրպանում:

Այսպէս կասէր իմաստունը, եթէ լինէր մեր մէջ:

Ճանապարհին Շիրայի-Գոմպաչչին հանդիպեց մի քանի
մարդկանց, որոնք պատրաստուել էին գիշերելու այնտեղ, որ-
տեղ վրայ էր հասել գիշերը՝—դաշտի մէջ:

Նրանց գեղեցիկ շորերից և լաւ գէնքերից Շիրայի-Գոմ-
պաչչին նրանց նշանաւոր ու հարուստ մարդկանց տեղ
ընդունեց:

Նրանց մէջ արտակարգ գեղեցկութեան տէր մի դեռահաս
աղջիկ կար, որը նստել լաց էր լինում:

Բարեկեղծ ամենքին և սիրով ընդունուելով, Շիրայի-Գոմ-
պաչչին հարցրեց.

—Ինչո՞ւ ես ցօղով պատած այդ ծաղկի թերթիկները:

—Այս ջահէլ աղջիկը կորցրել է հօրը,—պատասխանեց ու-
ղեւորներից հասակաւորը,—և այժմ լալիս է նրա վրայ:

Եւ Շիրայի-Գոմպաչչու հայեացքից չծածկուեց, թէ ինչ

խիստ տեսքով ծերուկը նայեց երիտասարդ աղջկան:

— Դէ պատասխանիր անծանօթին:

Աղջիկը վախեցած նայեց ծերուկին և միայն գլուխը շարժեց ի նշան համաձայնութեան:

Խօսել նա չկարողացաւ. արցունքները խեղդում էին նրան:

«Այստեղ մի բան կարգին չէ» — մտածեց Շիրայի Գոմպաչչին, նստելով, ամենքի խնդրելովը, ընթրիքի:

— Ազնիւ տեսքովդ դու նշանաւոր պատանի ես լինելու, — ասաց նրան ծերունին, — երևի, բեռնակիրներդ քեզանից յետ մնացին, իսկ դու, պատանեկական անհամբերութեամբ, առաջ անցար:

— Ես ոտով եմ գնում, — պատասխանեց Շիրայի Գոմպաչչին, — և չունիմ բեռնակիրներ:

— Ուրեմն, նշանակում է, ստացուածքդ առաջ ես ուղարկել: Հօ չէ կարող նշանաւոր ծագում ունեցող պատանին, — իսկ դու այդպէս ես ըստ երևութին, — ճանապարհորդել առանց ստացուածքի:

— Ահա իմ բոլոր ունեցածը, — ասաց Շիրայի-Գոմպաչչին, ցոյց տալով դաշոյնը գօտու միջից:

— Շատ չէ, — ժպտաց ծերունին:

Շիրայի-Գոմպաչչին ցատկոտութեամբ պատասխանեց նրան:

— Թաւ անտառին մօտեցաւ կացինով մի մարդ: Անտառը անանցանելի էր. — սակայն նա աջ ու ձախ սկսեց կոտորել և ճանապարհ բացեց իր համար: Կհանքը՝ թաւ անտառ է: Ով ունի կացին՝ նա իր համար ճանապարհ կբանայ:

Ու հանելով իր դաշոյնը և գորովանքով նայելով նրան՝ պատմեց, թէ քանի նախնիքների է նա ծառայել, քանի կռիւններում է ոռոգուել: Թշնամիների արիւնով և քանի վեհանձն ինքնասպանութիւնների մէջ փրկել է նախնիքներին խայտառակութիւնից կամ գերութիւնից:

— Այդպիսի ծառայութիւն կմատուցանէ և՛ ինձ, — վերջացրեց Շիրայի-Գոմպաչչին, — դաշոյնով կարելի է գնել ամեն ինչ: Ես կգնեմ նրանով կամ յարգ ու պատիւ և հարստութիւն, կամ ազնիւ մահ:

— Վճռականութիւնը մեծ ոյժ է, եթէ նրան ղեկավարում է զգուշութիւնը, — ժպտալով ասաց ծերունին և առաջարկեց Շիրայի-Գոմպաչչուն գիշերել իրանց հետ միասին:

Յոգնած փախստից՝ Շիրայի-Գոմպաչչին չթողեց հիւրասէր մարդկանց կրկնելու իրանց հրաւերը:

Քնից առաջ նա բոլորին ցոյց տուեց իր դաշոյնը և շատ

գոհ էր, տեսնելով, որ ամենքի աչքերն էլ վառուեցին թանկագին հին դաշոյնի վրայ:

Հագիւ դիպած գետնին՝ Շիրայի-Գոմպալլին քնեց, ինչպէս մեռած:

Բայց գիշերուայ մէջ նա արթնացաւ,— մէկը նրան ասում էր.

— Պատանի, վեր կաց ու փախիր:

Դժուարութեամբ նա բաց արեց աչքերը և աստղերի առկայծելուց տեսաւ չքնաղ աղջկան, որին երեկոյեան տեսել էր լաց լինելիս:

— Պատանի, վեր կաց ու փախիր,— ասաց նա, ու նրա ձայնը նման էր ծաղիկների շուռի, որ վախեցած շնչում են գիշերով, զգալով ցուրտ առաւօտուայ մօտենալը.— փախիր, քանի ուշ չէ: Ես լսեցի, թէ ինչպէս նրանք վճռեցին՝ վաղ առաւօտեան մինչ դու քնած կլինես՝ վերցնել քեզանից, քնածից, դաշոյնը և հեռանալ: Իսկ եթէ արթնանաս այդ միջոցին՝ նաև սպանել քեզ, անգէնի՞դ:

— Կարող է այդ լինել,— բացականչեց Շիրայի-Գոմպալլին, — չէ՞ որ նրանք գիտեն, որ այդ իմ բոլոր ունեցածն է:

— Երբեք ես քեզ իմ հօրով, որը երբէք չէ մեռել,— բացականչեց աղջիկը:

Ինչպէս օձից խայթուած՝ Շիրայի-Գոմպալլին վեր թռաւ գետնից:

— Որքան ցած են մարդիկ,— բացականչեց նա,— նրանք միայն մտածում են, որ ուրիշի թանկագին բանը խլեն: Այդպէս էլ ես կխլեմ նրանցից այն, ինչ որ թանկ է ամեն բանից:

Եւ մերկացնելով դաշոյնը, նա սարսափելի կատաղութեամբ ընկաւ քնածների վրայ և լայն ասպարէզ բաց արեց իր դաշոյնի համար:

Երկինքն արդէն սկսել էր կարմրել, երբ բոլորը մեռած էին, և արիւնքները Շիրայի-Գոմպալլին ինքն իրան եկաւ կատաղութիւնից յետոյ:

— Ներքի ինձ, հրաշալի ծաղիկ, որի անունը ես չգիտեմ, ասաց նա, դիմելով երիտասարդ աղջկան,— ներքի ինձ, որ ես սպանեցի աղգականներիդ և պատճառեցի քեզ այնքան վիշտ:

— Ինձ կոչում են Կոմուրասակի,— պատասխանեց նա, կարմրելով, ինչպէս արշալոյսը, որ վառւում էր երկնքում,— և ես ծաղիկ չեմ, այլ միայն ծաղկի կոկոն, որ կբացուի, երբ նրան այրէ սիրոյ արեգակը: Ոչ մի վիշտ դու ինձ չպատճառեցիր,— այլ, ընդհակառակը, ուրախութիւն: Այս մարդիկը, որոնցից

դու ազատեցիր ինձ, աւագակներ են: Նրանք յափշտակեցին ինձ հօրս տանից, որպէս զի վերցնեն ինձ համար ահագին փրկանք,—իմ հայրը շատ հարուստ է: Դու տեսնում ես, որ ես չէի ստում, երբ գլխով արի ափս խօսքին, թէ հօրս կորցրել եմ: Վերադարձրու ինձ նրան, որպէսզի նա կարողանայ շնորհակալ լինել քեզանից այնպէս, ինչպէս արժեւ ես, նրա սէրը դէպի ինձ և քո սիրագործութիւնը:

Շիրայի-Գոմպալլին, վրայ հասնող օրուայ լուսով չղաղաւորելով սքանչանալ Կոմուրասակու վրայ, տարաւ նրան մինչև նրա հօր տունը և ընդունուեց ուրախութեամբ ու պատիւներով:

—Աղջիկս բոլորը ինձ ասաց, — յայտնեց Կոմուրասակու հայրը, երբ պատանին պատրաստուում էր աւելի հեռաւոր ուղևորութեան. — և ես գիտեմ, թէ ինչպէս կարող եմ շնորհակալութիւն յայտնել քեզ: Դու վերադարձրիր ինձ կեանքս, և դրա փոխարէն ես կտամ քեզ իմ ունեցածներից ամենալաւ գանձը: Ես հարուստ եմ, աղջիկս խոստովանեց, որ սիրել է քեզ հէնց առաջին հայեացքից,—վերցրու նրան կին և կաց մեզ մօտ:

Բայց Շիրայի-Գոմպալլին պատասխանեց հպարտութեամբ.

—Ես չեմ ուզում, որ հօրս դաշոյնը ժանգոտուի անգործութիւնից ու ամօթից: Ես գնում եմ ձեռք բերելու փառք ու պատիւ, և թէև ինձ շատ դուր է գալիս աղջիկդ, — սակայն ես գործ չունեմ քո փողերի հետ: Մնաս բարով:

Ու գնաց:

Գնաց հպարտ, զգալով սակայն, որ կարծես մի բան պոկ է գալիս իր սրտից:

Գ.

Ի՞նչ են բարեկամները:

Այն մարդը, որ իւր թշնամիներին ստիպել է զգուշանալ, և ինքն էլ զգուշանում է իր բարեկամներից, — կարող է իր կեանքը ապահովութեան մէջ համարել:

Այսպէս կասէր իմաստունը, եթէ լինէր մեր մէջ:

Իր քաջութեամբ և վեհանձնութեամբ Շիրայի-Գոմպալլին միանգամից ձեռք բերեց թագաւորի պալատում բազմաթիւ բարեկամներ:

Առանձնապէս նրա հետ բարեկամացաւ մի պալատական,

որին թագաւորը շատ յարգում էր և սիրում նրա խելքի և խորամանկութեան պատճառով:

Մի անգամ ուշ երեկոյեան պալատականը մտաւ այն սենեակը, որտեղ քնում էր Շիրայի-Գոմպաչչին, և ասաց նրան.

— Ուզո՞ւմ ես միանգամից ձեռք բերել թագաւորի բարձր տրամադրութիւնը, իսկ դրա հետ միասին և փառք ու պատիւ:

— Ես հէնց դրա համար էլ եկել եմ Եղդօ, — պատասխանեց Շիրայի-Գոմպաչչին:

— Դէ լսիր, — ասաց պալատականը, — ես կարող էի գնալ և իմաց տալ թագաւորին, և միայն ինձ վրայ կթափուէին բոլոր ողորմութիւնները, բայց ես սիրում եմ քեզ և ուզում եմ, որ փառք ու պատիւները և պարգէները քեզ էլ հասնեն: Այսօր գիշերով տասն մերձաւորներ պայմանաւորուել են յափշտակել թագաւորի որդուն, որպէսզի թագաւորին ստիպեն, — դու գիտես, թէ ինչպէս նա սիրում է իւր որդուն, — որպէսզի նրան ստիպեն հրաժարուել իշխանութիւնից և յանձնել ուրիշին ով իրանց հաճելի է: Ես գիտեմ նրանց բոլոր մտադրութիւնը, որովհետեւ ես ինձ ձեացրի, իբրեւ թէ համամիտ եմ նրանց բոլոր որոշումներին: Բայց ես ուժեղ չեմ: Իմ ոյժը՝ իմ խելքն ու խորամանկութիւնն են: Իսկ դու քաջ ես և զէնք շարժելու մէջ ամենից ճարտարն ես: Գնանք և պահապան կանգնենք թագաւորի որդու ննջարանի դռների մօտ: Եթէ դու սպանես բոլոր դաւադիրներին՝ մտածիր, ինչպիսի ողորմութիւններ անձրեւի պէս կթափուին քեզ վրայ:

Շիրայի-Գոմպաչչին վեր թռաւ. — Ինքը բաղդն է կամենում ինձ վարձատրել այն բոլորի փոխարէն, որ ես կրել եմ: Գնանք:

Պալատականը յանձնեց նրան դաշոյնը:

Դեռ ոչ մի անգամ դաշոյնը Շիրայի-Գոմպաչչուն այդպէս թեթեւ չէր երևացել:

Նրանք գնացին և կանգնեցին պահպանութեան:

Ճիշտ կէս գիշերին յայտնուեցին դաւադիրները:

— Կանգնեցէք, դաւաճաններ, — գոչեց, դուրս գալով մթութիւնից, Շիրայի-Գոմպաչչին և միեւց դաշոյնը մինչև կոթը առաջին պատահածի կուրծքը:

Երբ տասներորդը թաւալուեց նրա ոտքերի տակ, — նա յանկարծ մէջքում սարսափելի ցաւ զգաց և գետին ընկաւ առանց գիտակցութեան:

Երբ աչքերը բաց արեց՝ շուրջը լոյս էր, — վառւում էին ջահեր:

Շիրայի-Գոմպաչչին տեսաւ թագաւորին, մօտ վազող շքախմբին և պահապաններին:

Թագաւորի առաջ կանգնել էր իր ընկեր պալատականը և ասում էր.

— Տեղեկանալով, որ այս տառնումէկ սրիկաները մտածել են մի այդպիսի չար գործ՝ ես մենակ պահապան կանգնեցի: Ես ուժեղ չեմ, բայց հաւատացած էի, որ դէպի բեզ ունեցած սէրս և անձնուիրութիւնս, հրամայող, ինձ կտան ոչ մարդկային ոյժեր: Եւ ես չսխալուեցի: Ես սպանեցի տասին, — նրանք սրիկայ էին, բայց զոնէ քաջ սրիկայ. տես, ամենքը վիրաւորուած են կրծքից: Այն ժամանակ տառնումէկերորդը, որպէս մի վախկոտ, դիմեց արհամարհելի փախստի: Նա արժանի չէր ազնիւ դաշոյնի հարուածին: Թրի հարուածը հասաւ մէջքին և գլորեց նրան: Եւ այդ մարդը, այդ վախիկը — ո՞վ էր եղել: Ո՛վ: Իմ լաւագոյն բարեկամս: Որին ես սիրում էի, ինչպէս հարազատ եղբօր:

— Սրիկան ասում է, — բացականչեց Շիրայի Գոմպաչչին, — ես եմ սպանել զաւագիրներին: Նայիր, ում դաշոյնն է արեան մէջ:

— Դաւաճանութեան, վախկոտութեան, փախստեան դու աւելացնում ես դեռ սուտը և զրպարտութիւնը, — զգուանքով բացականչեց թագաւորը, — մենք տեսնում ենք, թէ ում դաշոյնն է արիւնոտուած. քոնը փայլում է, ինչպէս ապակի, մի բան, որ չէ կարելի ասել խղճիդ մասին:

Շիրայի-Գոմպաչչին միայն հեկեկաց.

— Ո՛րքան ցած են մարդիկ:

— Այն, որ դու ինձ համար մահացու վիրաւորեցիր բախկամիդ, միայն բարձրացնում է բեզ իմ աչքերում, վկայում է քո անձնուիրութիւնը դէպի ինձ, — դիմեց թագաւորը պալատականին:

Վերջինս խոնարհութեամբ գլուխ տուեց.

— Ամենից սիրելի բարեկամիւ: Ես պէտք է մեղքս խոստովանեմ քո առաջ, հրամայող: Սէրը՝ ծաղիկ է պատանու սրտում, — նրան կարելի է պոկել: Սէրը ծառ է հասուն տղամարդու սրտում: Նա պինդ պահւում է արմատներով: Եւ դուրս հանել սէրը հնարաւոր է, հանելով սիրտը: Որքան էլ ոճրագործ է Շիրայի-Գոմպաչչին, սակայն ես այնուամենայնիւ շարունակում եմ սիրել նրան և գթալ: Թոյլ տուր ինձ ցոյց տալ իմ անձնուիրութիւնը դէպի բեզ: Պոկիր սիրտս: Թոյլ իմ սիրելի լաւագոյն բարեկամիս տանջին աչքերիս առաջ: Ուղղում ես,

արան ինձ նրա դահիճը: Ես ինքս, իմ ձեռքերով կշարժարեմ նրան ամենազարհուրելի տանջանքներով: Այսպէս եմ ես քեզ նուիրուած, այսպէս եմ պատրաստ վարուելու քո ամէն մի թշնամու հետ, թէպէտ և նա լինի իմ եղբայրը: Ես քեզ զոհ բերի իմ ամենալաւ բարեկամիս, թոյլ տուր զոհելու եւ սիրտս: Թագաւորը զգացուած էր:

—Ո՛հ,—ասաց նա,—այնպիսի սիրտը, ինչպիսին քոնն է, հարկաւոր է ինձ: Ես բաւականաչափ հաւատում եմ քո անձնուիրութեանը: Ես չեմ ուզում քեզ ենթարկել նոր տանջանքների: Թող չարագործն ապրի, ես նրան թողնում եմ նոյնիսկ անպատիժ, որովհետեւ նա քո բարեկամն է: Դուրս գցեցէք սրիկային իմ պալատից, թող սատակի վէրքերից որեւէ տեղ աղբանոցում: Զախջախուած իժը անվտանգ է:

—Մի ողորմութիւն, Թագաւոր,—հեծեծեց Շիրայի-Գոմպաչ-չին,—հրամայիր ինձ տալ դաշոյնս, սամուրայ նախնիքներիս դաշոյնը: Ես յոյս ունիմ երբեքից մերկացնել այն քո թշնամիների դէմ և ապացուցանել քեզ իմ ուղղամտութիւնը: Օ՛, արան այս բանը թէկուզ որպէս ողորմութիւն նրան, որին դու համարում ես իմ բարեկամը, իսկ ես՝ թշնամի և մատնիչ:

Թագաւորն ասաց.

—Յետ տուէք նրան իր դաշոյնը: Փառք ու պարծանք աստուածներին, որ սրիկան չէ ստիպել նրան բժաւորուել բարեկամի արիւնից:

Շիրայի-Գոմպաչչու դօտում խրեցին դաշոյնը և, վերաւորին, դուրս գցեցին պալատից:

Իսկ խորամանկ պալատականի վրայ պատիւ ու հարստութիւն թափուեցին: Թագաւորը նրան իրանից յետոյ երկրորդը արեց: Մեծերը շատ բիշ անգամ են տեսնում ճշմարտութիւնը: Նրանք չափազանց բարձր են, իսկ ճշմարտութիւնը, ինչպէս մըջիւն, վազում է նրանց ոտքերի մօտ: Մի անգգոյշ բայլ՝ և նրան կոխեցին:

Դ

Ի՞նչ է պատիւը

Որդին ասաց հօրը.

—Դու ինձ տուիր կեանք: Ես վերցրի բեզանից անուանս: Իմ կեանքը ես պարտաւոր եմ տալ, որպէսզի քո անունը մնայ նոյնպիսի ազնիւ, ինչպէս որ էր:

Սա բարի որդու խօսքեր են:

Այսպէս կասէր խմաստունը, եթէ լինէր մեր մէջ:

Երիտասարդութիւնը—բոլոր հիւանդութիւնների ամենալաւ դեղն է,—և Շիրայի-Գոմպաչչին առողջացաւ դաւաճանողի վէրքից:

Հիւանդ և ուժասպառ՝ նա թափառում էր, քաղցած, Եդգոյի փողոցներով:

Եւ ամենքը քաշւում էին նրանից:

—Ահա այն մարդը, որին թագաւորը արտաքսել է իր արքունիքից:

Երբ անցնում են ձմերային մրրիկները՝ ծաղկում են դաբնանային ծաղիկները:

Երբ պատուի, փառքի, հարստութեան կրքերը անցնեն՝ սրտում ծաղկում է սէրը:

Այժմ Շիրայի-Գոմպաչչին դառնութեամբ մտածում էր.

—Ինչո՞ւ այն ժամանակ ես չմնացի բարի հարստի մօտ և չամուսնացայ գեղեցիկուհի Կոմուրասակու հետ: Ես հիմայ կլինէի հարուստ, հանգիստ և երջանիկ,—որովհետեւ իսկական երջանկութիւնը միայն սիրոյ մէջ է: Իսկ այժմ բոլորն ինձ ատում են և արհամարհում:

Այսպէս էր սիրուց հառաչում Շիրայի-Գոմպաչչին, քաղցած, թափառելով Եդգոյի փողոցներում:

Այսպէս մտածելով՝ նա անցնում էր մի թէյատան առջևից, որ ամենալաւն էր քաղաքում, և լսեց մի կնոջ երգելը:

Չայնը նրան ծանօթ թուաց:

Շիրայի-Գոմպաչչին կանգ առաւ և սկսեց լսել:

Լարերը հնչում էին, լալիս էին ու գանգատւում կնոջ մատներին տակ:

Իսկ կնոջ ձայնը հրգում էր, կարծես մի ուրախ երգ.

«Ո՞վ է ամենից գեղեցիկը, խելացին ու խիզախը:

Նրա անունն է՝ Շիրայի-Գոմպաչչի:

«Ո՞ւմ շրթունքներն երբէք չեն պղծուել ստով, իսկ դաշոյնը՝ բարեկամի արիւնով:

Նրա անունն է՝ Շիրայի-Գոմպաչչի:

«Ո՞վ է, իսկապէս, արժանի սամուրայ կոչման: Ո՞վ կարող է կրել նախնիքների դաշոյնը արժանապատուութեամբ: Ո՞ւմ դաշոյնն է ամենից սխրագործ:

Նրա անունն է՝ Շիրայի-Գոմպաչչի:

«Ո՞ւմ եմ ես սիրում: Ո՞ւմ համար եմ ես հալւում: Ո՞ւմ անունն եմ հաւատում մութ գիշերին մինչև անզուարթ լուսածագը:

«Այդ անունն է՝ Շիրայի-Գոմպաչչի»:

—Ո՛վ է համարձակուում, — բացականչեց Շիրայի-Գոմպաչչին, — գովարանել բարձրաձայն Շիրայի-Գոմպաչչու անունը, երբ նրան, լքուածին, ատոււմ ու արհամարոււմ է ամբողջ Եդդօն:

Եւ Շիրայի-Գոմպաչչին ներս վագեց թէյատոււն:

Ներս վագեց և արձանացաւ:

Պատշգամբոււմ, ճոխօրէն ասեղնագործած բարձի վրայ նստած էր, վարդարուած ծաղիկներով, Կոմուրասակին, էլ աւելի չքնաղ, քան առաջ, լալիս էր ու երգոււմ:

Տեսնելով նրան՝ Կոմուրասակին ճչաց և ծածկեց ձեռնեւրով դէմքը:

—Դո՛ւ այստե՛ղ, — բացականչեց զարմանքի ու սարսափի մէջ Շիրայի-Գոմպաչչին, — երաժշտուհի և երգչուհի^{*}): Դո՛ւ, նշանաւոր և հարուստ հօր աղջիկը: Դո՛ւ, որ կրում ես մի անուն, որ միշտ պատուաւոր է եղել:

Կոմուրասակին յետ քաշեց ձեռները երեսից և պատասխանեց հպարտութեամբ:

—Այդ անունը պատուաւոր էլ մնաց: Ո՛չ ոք չի համարձակուի ասել, որ իմ հայրը անպատիւ մարդ է և որեւէ մէկին խարել է: Եւ այդ արեցի ես:

Ու նա պատմեց Շիրայի-Գոմպաչչուն ինչ որ իրան պատահել էր միմեանցից բաժանուելուց յետոյ:

Դժբախտ պատահարներից նրա հայրը սնանկացաւ:

Երբ ծախում էին նրանց բոլոր ունեցածը՝ փողոցում կանգնել էին դեռ մի քանի մարդիկ և անիծում էին նրա հօրը:

—Դու խաբեցիր մեզ: Դու վերցրիր մեր փողերը և յիտ չտուիր մեզ:

Հայրը եկաւ տուն, որը արդէն իրանց չէր պատկանում, և ողբ ու լացով բացականչեց:

—Ահա ես ամէն ինչ կորցրի: Կորցնում եմ հիմայ եւ բարի անունս: Ինձ ի՛նչ մնաց: Արհամարհելի կեանքի մնացորդներ և անպատուած աղջիկ, որը պիտի կրէ արհամարհուած անուն: Հին սովորոյթը պահանջում է, որ ես ծախէի աղջկանս և վճարէի պարտքերս: Իսկ ինչպիսի տանջանք կընտրէ իմ աղջիկը. մարմնի՞ տանջանք չսիրած մարդկանց գգուանքներից, թէ՛ հոգեկան տանջանքներ այն գիտակցութիւնից, թէ իր հայրն անպատուած է, անարգուած:

^{*}) Մինչ հեշտաները, պարուհիները միայն պրտիստուհի են և վայելում են յարգանք՝ երաժշտուհիները և երգչուհիները թէյատներում ամեն մէկին մատ չելի կանայք են:

Կոմուրասակին պատասխանեց.

—Հայր, ես ինքնասպանութիւն կգործեմ, եթէ ինձ չծախես
և չգնես անունդ բաղդից այնպէս մաքուր, ինչպէս նա ընկաւ
նրա անողորմ ձեռքերը:

Հօր աչքերում արտասուք երևաց.

—Աղջիկս, ես գիտէի, թէ ինչ էի անում, երբ քեզ
կեանք էի տալիս:

Եւ դուրս գալով նրա հետ փողոց՝ իրան, որպէս խաբե-
բայի, անիծողներին.

—Մի շտապէք քարկոծել շանը, երբ նա դեռ չէ երևացել:
Դուք տեսնում էք. ռքան չքնաղ է աղջիկս: Նրա գեղեցկու-
թեամբ ես կվճարեմ իմ պարտքերը: Ինքն է այդ ուզում:

Ու ամենքը գովեցին աննման դստերը և պատուաւոր
վաճառականին, որի համար բարի անունը թանկ է աշխարհի
բոլոր բաներից:

Ամբողջ քաղաքը նրանց յարգանքներով յուզարկաւորեց,
ծերունին աղջկանը տարաւ Նդդօ, և, որովհետեւ Կոմուրասակին
հրաշալի էր, որպէս քիչ անգամ են հրաշալի լինում ծաղիկնե-
րը՝ նրա փոխարէն թէյատան տիրուհին վճարեց այնքան, որ
պատուաւոր վաճառականը աւելիով վերադարձրեց այն ամե-
նին, ում պարտ էր:

—Ահա թէ ինչո՞ւ եմ ես այստեղ,—վերջացրեց չքնաղ
Կոմուրասակին իր պատմելը,—յարգելի Իջի-Սանի տանը, և
ահա թէ ինչո՞ւ ես կարող եմ հպարտութեամբ կրել հօրս
անունը:

Շիրայի-Գոմպաչչին քաշ գցեց գլուխը.

—Իսկ ես,—ասաց նա,—եւ չկարողացայ մարդկանց
աչքում իմ հօր անունը պահել այնպէս պատուաւոր, ինչպէս
որ ստացայ:

Ե

Ի՞նչ է սէրը.

Մեծ գետը, որ հանդարտ ու դանդաղ հոսում էր հովտի
վրայով, հարցրեց լեռնային կատաղի փոքրիկ գետակին:

—Ինչո՞ւ դու այդպէս կատաղի ես:

Սա պատասխանեց.

—Որովհետեւ իմ ճանապարհին շատ քար կայ:

Այդպէս է և սէրը: Նա դառնում է կատաղի, երբ ճանա-
պարհին պատահում է խոչընդոտներ:

Այսպէս կասէր իմաստունը, եթէ լինէր մեր մէջ:

Այդ միջոցին երևաց յարգելի Իջի-Սանը, թէյատան տիրուհին:

— Ո՞վ է այդ դժգոյն պատանին, — հարցրեց նա:

— Ես կոչուում եմ Շիրայի-Գոմպաչչի, — ամօթով պատասխանեց երիտասարդը:

Իջի-Սանը սիրալիր կերպով ժպտաց:

— Նստիր: Ես գիտեմ այդ անունը: Ես այդ միշտ լսում եմ իմ գեղեցկուհու, ծաղկանոցիս ամենալաւ ծաղկի, երգերում:

Շիրայի-Գոմպաչչին պատմեց նրան իր հանդիպելը Կոմուրասակու հետ և վերջացրեց իր պատմութիւնը, ասելով.

— Կոմուրասակուն տո՛ւր ինձ:

Նրան կարեկցութեամբ ականջ դնող յարգելի Թջի-Սանը հարցրեց.

— Բայց ինչո՞ւ եմ պարտաւոր Կոմուրասակուն քեզ տալու:

Նա ասաց.

— Որովհետեւ ես սիրում եմ նրան:

Յարգելի Իջի-Սանը ծիծաղեց.

— Բայց ամբողջ Եդդօն սիրում է Կոմուրասակուն: Նա առաջին գեղեցկուհին է բոլոր թէյատներում, — և, իսկապէս, աստուածների օրհնութիւնն իջաւ այդ թէյատան վրայ, երբ ես այս ծաղիկը տնկեցի իմ օրհնեալ հողի վրայ: Մենք ազատում չունենք ամենանշանաւոր և ամենահարուստ մարդկանց ձեռքից: Ոսկին գետի պէս հոսում է դէպի իմ թէյատունը: Բայց ես համաձայն եմ կատարել քո ցանկութիւնը, պատանի: Վճարիր ինձ այնքան, որքան ես վճարել եմ Կոմուրասակու համար. վճարիր էլի այնքան, որ կարողանամ լիութեան ու առատութեան մէջ վերջացնել իմ օրերը. վճարիր դարձեալ այնքան, որ որդիքս կարողանան հասնել այն փառք ու պատիւներին, որոնց հարուստներն աւելի հեշտ են հասնում, քան աղքատները. վճարիր դեռ էլի այնքան, որ աղջիկներս կարողանան իրանց ամուսիններին հարուստ օժիտ տանել և դրանով գրաւել նրանց սէրը. — և այն ժամանակ Կոմուրասակին քոնն է: Քաղիր այդ ծաղիկը ու տո՛ւր քեզ հետ:

Շիրայի-Գոմպաչչին չգիտէր ինչ անելիքը: Նա տեսաւ, որ յարգելի Իջի-Սանը շատ իրաւացի է:

— Ես չունիմ այդքան փող, — բացականչեց նա դառնութեամբ:

—Այն ժամանակ ուրիշների ճանապարհին մի կանգնիր, — ասաց Իջի-Սանը, — այնպիսի գեղեցկուհիներ, ինչպիսին է Կոմուրասակին, ուշ-ուշ են ծնւում: Դա մի տօն է ամբողջ Եդգոյի համար: Դուն էլ մասնակցութիւն ունեցիր այդ տօնի մէջ: Ձեռք բեր փող և արի այստեղ, որպէսզի լցնես իմ քսակը ոսկով, իսկ Կոմուրասակու կուրծքը՝ հրճուանքի արցունքներով: Իսկ մինչ այդ հեռացիր: Եւ հեռացիր շուտով: Կոմուրասակին այսօր պէտք է հագնուի որքան կարելի է լաւ և պէտք է սովորականից աւելի գեղեցիկ լինի — մենք սպասում ենք ճաշին ամբողջ Եդգոյի ամենանշանաւոր և հարուստ մարդուն:

Եւ նա արտասանեց Շիրայի-Գոմպաչչուն մատնող խորամանկ պալատականի անունը:

Պատանին միայն կրճտացրեց ատամները և գնաց:

Կատարութեան մէջ նա թափառում էր քաղաքում: Այժմ նա միայն մէկ մտածմունք ունէր.

—Ինչ ճանապարհով ուզում է լինի՝ փող ճարել և գնել Կոմուրասակու գգուանքները:

Երբէք նա չէր երեացել նրան աւելի գեղեցիկ, աւելի չքնաղ:

Այսպէս մտածելով՝ նա յիշեց իր դաշոյնը.

—Կծախեմ և կգնեմ Կոմուրասակուն զրկելու երջանկութիւնը:

Այս սարսափելի մտքով նա բարձրացրեց վշտից քաշ ընկած գլուխը և նոյն բոպէին տեսաւ պալատականին, որ գնում էր թէյատուն ճաշի և ժպտում էր, մտածելով, հաւանաբար, Կոմուրասակու մասին:

Արիւնը Շիրայի-Գոմպաչչու գլուխը խփեց, երբ տեսաւ այն մարդուն, որը, խլելով նրանից ամէն ինչ, այժմ էլ խլում էր Կոմուրասակու գգուանքները:

Նա շուրջը նայեց:

Դատարկ փողոցում միայն իրանք էին:

Շիրայի-Գոմպաչչին մօտ գնաց և ձեռքը դրեց մտքովը տարուած և ժպտացող պալատականի ուսին:

Պալատականը ցնցուեց, բարձրացրեց գլուխը և դեղնեց, երբ տեսաւ իր առաջ իր մատնած, դաւաճանած մարդուն:

—Ինձանից պէտք էր առաջ վախենալ, — ժպտալով ասաց Շիրայի-Գոմպաչչին, — վախենալ և չհանդիպել իմ ճանապարհին: Այժմ ուշ է. մենք արդէն հանդիպեցինք: Ինչո՞ւ ես դեղնում. մի ակնթարթից մահը կստիպէ քեզ դեղնել:

—Մի սպանիր ինձ, — կոչեց պալատականը:

— Ես կանեմ այն, ինչ որ խոստացել եմ թագաւորին, — ասաց Շիրայի-Գոմպալլին, — ես կապացուցանեմ նրան իմ անձնուիրութիւնը նրանով, որ կապանեմ իմ դաշոյնով այն ամենամեծ սրիկային, որ կայ տիրապետութեան մէջ: Ես ողջոյն բերի բեղ այն գեղեցկուհուց, որին դու գիտես: Ո՞րտեղ: Ա՞յստեղ: Այս կրծքին պէտք է այսօր թեքէր իր գլուխը Կոմուրասակին: Ո՞րտեղ: Ա՞յստեղ դնել: Սրտիդ մօտ: Հա՛: Ահա մյստեղ: Եւ Շիրայի-Գոմպալլին միեց դաշոյնը պալատականի սրտին:

Վերջինս մեռաւ, չկարողանալով նոյն իսկ մի հառաչ արձակել:

Շիրայի-Գոմպալլին զգուանքով ձգեց նրա դիակը հէնց այնտեղ փողոցում և, խուզարկելով նրան, վերցրեց պալատականի մօտ գտնուած բոլոր փողերը և դիմեց յարգելի Իջի-Սանի թէյատունը:

— Ուրախացրիւ Կոմուրասակուն: Այսօր մենք, վերջապէս, միմեանց կը գգուենք, — բացականչեց Շիրայի-Գոմպալլին, — և այդ բոլորը շնորհիւ իմ բարեկամ պալատականի: Նա քեզանից բարի է, յարգելի Իջի-Սան: Իմանալով, որ ես սիրում եմ Կոմուրասակուն, նա տուեց ինձ իր քսակը, որպէս զի ես կարողանամ գալ քո թէյատունը: Դեռ այդ քիչ է: Նա ինձ խօսք տուեց, որ երբէք չի գայ Կոմուրասակու մօտ: Եւ թէ և նա չափազանց նենգ ու խորամանկ պալատականի հռչակ է վայելում, բայց ես վստահ եմ, որ այս անգամ նա կպահէ իր խօսքը:

— Բարի մարդիկ շատ կան աշխարհում, — ասաց յարգելի Իջի Սանը, — մանաւանդ հարուստների մէջ: Ծաշը պատրաստ է, և պէտք չէ ժամանակ կորցնես ինձ հետ խօսքի բռնուելով:

Շիրայի-Գոմպալլին ճաշի նստեց Կոմուրասակու հետ, որը, ճոխօրէն հագնուած՝ սովորականից էլ աւելի չքնաղ էր այդ օրը:

— Նստի՛ր կողքիս: Ես չեմ ուզում, որ դու ինձ ծառայես: Թող մեզ ուրիշները ծառայեն, — ասաց նրան Շիրայի-Գոմպալլին, — նստի՛ր ինձ հետ միասին, կողքիս, ինչպէս այդ պատահում է տղամարդու և կնոջ կեանքում միայն մի անգամ, նրանց հարսանիքին:

Հէյշաները պարում էին: Երաժիշտներն ու երգչուհիները փառաբանում էին նրանց երիտասարդութիւնը, գեղեցկութիւնն ու սէրը:

Իսկ Շիրայի-Գոմպալլին ու Կոմուրասակին նստել էին միմեանց կողքի, ինչպէս հարս ու փեսայ:

Իջի-Սանի այգու լաւագոյն ծաղիկը դժգոյն էր։
Կոմուրասակին նկատեց Շիրայի Գոմպաչչու ձեռքերի
վրայ արեան հետքեր ու շշուկով հարցրեց.

—Այդ ի՞նչ է։ Ես վախենում եմ։

—Լռի՛ր, — նոյնպէս շշուկով պատասխանեց Շիրայի-Գոմ-
պաչչին, — գա մի քանի կաթիլ է այն գետից, որի մէջ ես
լուացել եմ ոսկիս։

Ու խնջոյք էր անում։

Երբ երեկոյեան աղջամուղջը ամէն ինչ լցրեց մայրմտնող
արևի վերջին ճառագայթների վարդագոյն արտացոլումներով՝
—Շիրայի-Գոմպաչչին հրամայեց։

—Հիմայ ամենքդ գնացէ՛ք։ Մենք Կոմուրասակու հետ
միմեանց պահ կտանք հառաչներ, որոնք ձեր երգերից
բաղցր են։

Ու բոլորը, ծիծաղելով, հեռացան։

—Այժմ դու ի՞նչ ես, — ասաց Շիրայի-Գոմպաչչին, բայց
այդ միջոցին ներքևում հնչեցին աղմուկ ու աղաղակներ։

Յարգելի Իջի-Սանը սենեակ վազեց ճշալով։

— Մարդասպան։ Դու սպանեցիր բաղաքի ամենա-
պատուաւոր մարդուն։

Եւ նրա յետից մտան թագաւորի ծառաները.

—Ոճրագործութիւնդ բացուած է, — ասացին նրանք։ — Ո՞վ
կարող էր սպանել թագաւորի սիրելուն, ամենապատուաւոր,
ամենանշանաւոր և ամենահարուստ մարդուն։ Ո՞վ, բացի այն
մարդուց, որի կեանքն է փրկել նա իր բարեկամութեամբ։
Կասկածն ընկաւ իսկոյն և եթ քեզ վրայ։

—Ահա թէ ինչո՞ւ արիւն կայ ձեռքերիդ, — սարսափի մէջ
բացականչեց Կոմուրասակին։

—Այդ կի՛նը բաց է անում արարքդ։

Շիրայի-Գոմպաչչին դուրս քաշեց դաշոյնը, որպէսզի խրէ
իր փորը, — բայց թագաւորի ծառաները կարողացան նրան
բռնել և խլեցին դաշոյնը։

Ո՛չ, դու արժանի չէս պատուաւոր մահուան։ Թագաւորի
հրամանով դու կգլխատուես, ինչպէս մի ամենասովորական
մարդասպան։

Այն ժամանակ Շիրայի-Գոմպաչչին յուսահատութեան մէջ
գոչեց.

—Լսեցէ՛ք, մարդիկ հէսց միայն այն էին անում,
որ խլում էին ինձանից այն բոլորը, ինչ որ պատկա-
նում էր ինձ։ Խլեցին կարողութիւնս, պատիւս, բարի

անունս, թագաւորի տրամադրութիւնը, ծառայութիւններս նրա առաջ, սիրած կնոջս, վերջապէս, նախնիքներս դաշոյնը, նոյնիսկ պատուով ու փառքով մեռնելու հնարաւորութիւնը: Գոնէ մի գիշեր թողէք ինձ: Այդ գիշերը ես կանցկացնեմ Կոմուրասակու հետ, իսկ առաւօտեան արէք ինձ, ինչ որ ձեզ արդար կ'ընեն: Աւելացրէք դրա համար մի նոր տանջանք:

Բայց նրան պատասխանեցին.

— Թագաւորի կամքը սրբազան է: Ո՛չ մի բոպէ յետաձգուած: Դու կզլխատուես այսօր և եթ հէնց այնտեղ, որտեղ կատարել ես քո ամենալաւ բարեկամի ստոր սպանութիւնը:

Շիրայի-Գոմպաչչուն տարան այն փողոցը, որտեղ նա սպանել էր խորամանկ պալատականին, և կտրեցին նրա գլուխը, ինչպէս մի ամենասովորական ոճրագործի:

2

ԽՆՆԷ Ե ԺԱՆՆԷ

— ԽՆՆԷ կանէիր, եթէ ես կամենայի բեզ վրայ թափել բոլոր զժբաղդութիւնները, — գոռոզաբար հարցրեց բաղդը մարդուն:

— Ես կմեռնէի, — ոչ-պակաս գոռոզութեամբ պատասխանեց մարդը բաղդին, — և դու անգոր կլինէիր ինձ վրայ:

Ամէն բանից կարելի է զրկել մարդուն, բացի մեռնելու կարելիութիւնից, երբ նա կամենայ:

Այսպէս կասէր իմաստունը, եթէ լինէր մեր մէջ:

Շիրայի-Գոմպաչչին ունէր մի բարեկամ, որը սիրում էր նրա խիզախութիւնը և ղէնք շարժել գիտենալը:

Սամուրայ, ինչպէս և նա:

— Նա վատ ապրեց: Բայց նա սամուրայ էր: Նա պէտք է սամուրայի պէս էլ թաղուի:

Գնաց թագաւորի մօտ և մեծ փողով գնեց զլխատուած Շիրայի-Գոմպաչչու մարմինը:

— Թաղիր հեռու տեղ, որտեղ ուզում ես, — ասաց թագաւորը, ստանալով փողերը, — միայն թէ Նեղոյի սահմաններից դուրս:

Հանգուցեալի բարեկամը տարաւ Շիրայի-Գոմպաչչու մարմինը Մեզուրո և թաղեց այնտեղ այն բոլոր պատիւներով, որ պատշաճ են սամուրային:

Գարուն էր:

Իմանալով Շիրայի-Գոմպաչչու թաղումը՝ Կոմուրասակին, քաղեց կեռասենու ծաղիկ ոստեր և եկաւ նրա բարեկամի մօտ.

— Յոյց տուր ինձ, ռրտեղ ես հողին յանձնել Շիրայի-Գոմպաչչու մարմինը: Ես մի կին իմ, որ սիրում էր նրան և որին սիրում էր նա: Ես ուզում եմ զարդարել նրա գերեզմանը ափսոս, ինչպէս որ նա արժանի էր:

Հանգուցեալի բարեկամը, տեսնելով իր առաջ Կոմուրասակուն, արհամարհեցով բացականչեց.

— Ուրեմն դ՞ու ես այն դժբաղդը, որի համար նա մոռացաւ իր պատիւը, սպանեց ու կողոպտեց մի պատուաւոր մարդու, որին պարտական էր իր կեանքը: Այդ դ՞ու ստիպեցիր նրան մոռանալ իւր պատիւն ու խիղճը:

Կոմուրասակին, արտասուելով, պատասխանեց.

— Այո, այդ ես եմ: Միայն ցոյց տուր ինձ նրա գերեզմանը:

Նա հրաշալի էր, և հանգուցեալ Շիրայի-Գոմպաչչու բարեկամը ասաց նրան.

— Լաւ: Թող քո ասածի համեմատ լինի: Բայց քեզ նման կանայք ձրի ոչինչ չեն անում: Ես էլ չեմ ուզում ոչ մի բան ձրի անել քեզ նման կնոջ համար: Ես քեզ ցոյց կտամ իմ անբաղդ բարեկամի գերեզմանը, բայց դրա համար դու նախ պիտի իմը լինես: Ես չեմ ուզում, որ բարեկամիս հողին, չարագործ, բայց տանջուող, գերեզմանի մօտ քեզ մաքուր տեսնէ: Թող նա քեզ վաճառուած տեսնէ: Կտեսնէ և զգուանքով երեսը կըրջէ քեզանից:

Կոմուրասակին արցունքներով պատասխանեց.

— Ես քոնն եմ, երբ դու այդ կամենաս:

Հանգուցեալի բարեկամը ասաց.

— Ես ուզում եմ, որ այդ իսկնյն լինէր: Ես ուզում եմ, որ դու լինես ափսոս, ինչպէս որ ես: Նոյնիսկ այն ժամանակ, երբ գնում ես քեզ համար կեանքը տուած մարդու շիրմին՝ այցելութեան՝ դու ընդունակ ես ուրիշին պատկանել:

Կոմուրասակին պատասխանեց.

— Լաւ: Մարմինս այնքան են տանջել, որ մի աւելորդ տանջանք ոչինչ չի աւելացնի: Ես համաձայն եմ, արն ինչ ուզում ես:

Հայհոյելով նրան՝ բարեկամը զգուանքով տարաւ նրան Շիրայի-Գոմպաչչու գերեզմանի մօտ:

—Ահա այն մարդու գերեզմանը, որին դու կորստի մատնեցիր:

Կոմուրասակին շիրիմը զարդարեց կեռասի սպիտակ ծաղիկներով ու ասաց.

—Շիրայի-Գոմպաչչի: Այն ծաղիկներին՝ որոնցով ես զարդարեցի քո գերեզմանը, ես աւելացնում եմ դարձեալ մի հատ, որին կոչում են «Եղբօյի լաւագոյն ծաղիկը»:

Ու, հանելով մի դանակ, որ պահուած էր կիւսնայի մէջ՝ կտրեց իր կոկորդը և մեռած ընկաւ Շիրայի-Գոմպաչչու գերեզմանի վրայ:

Եւ բարեկամը խոնարհուեց նրա մարմնին մինչև գետին՝ շանթահարուած սիրոյ և մահուան մեծութեամբ ու վեհութեամբ:

Այդ նա է կանգնեցրել, իբրև իր քաւումը, երկդ մահարձան Շիրայի-Գոմպաչչու և Կոմուրասակու շիրիմներէ վրայ:

Ու այն օրուանից, ամէն գարուն, երբ արեգակը հրաշալի սպիտակ բոլորքով զարդարում է կեռասենու ոստերը՝—Տոկիոյի պատանիներն ու աղջիկները գունդագունդ պալիս են Շիրայի-Գոմպաչչու և Կոմուրասակու գերեզմանները և ձիւնափայլ ծաղիկներով զարդարում են նրանց յիշատակը, որոնք սիրել են և սիրոյ համար կեանքերն են վճարել:

Թարգմ. Վ. ՓԱՄԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԸ ԱՆՑԵԱԼՈՒՄ

Մեր կաթոլիկ հայրերը մեծ ծառայութիւններ են մատուցել մեր պատմութեան և գրականութեանը վերջին քսան և հինգ տարուայ ընթացքում, բայց նրանց ապարանից շատ քիչ գրքեր են դուրս եկել, որ բոլորովին զերծ լինին նեղ կրօնական սգուց։ Շատ գնահատելի աշխատութիւններ յաճախ կորցնում են իրենց նշանակութիւնը այն պատճառով, որ շատ արժէքաւոր գրքերում այսուամենայնիւ մենք հանդիպում ենք ոտնձգութիւնների լուսաւորչական եկեղեցու դէմ։

Այս անգամ մենք առիթ ունինք խօսելու և գլխաւորապէս ծանօթացնելու մի գրքի բովանդակութեան հետ, որ թէև ոչ կաթոլիկ հոգևորականի այլ կաթոլիկ մի հայի գրուածք է, բայց ամբողջ հայութեան համար մի շատ գնահատելի գործ է և հայ գրականութեան պարծանքներից մինը պէտք է ընդունել ու ազատ է յիշեալ պակասութիւններից։

Երկու տարի սրանից առաջ Վենետիկի սուրբ Ղազարու վանքի ապարանից լոյս աշխարհ եկաւ Միքայէլ փաշա Փորթուգալի ուսումնասիրութիւնը, որ կրում է «Եղիշէ վարդապետի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին և քննադատութիւնը» վերնագիրը։ Այս գիրքը այնքան հարուստ է իւր բովանդակութեամբ և այնքան հետաքրքրական, որ սեպուհ պարտականութիւն ենք համարում մեր ընթերցողներին հաղորդելու նրա մասին գէթ ամենահամառօտ տեղեկութիւններ։ Լիովին ծանօթացնել այս գրքի հետ անկարող ենք, որովհետև գիր-

քը մօտ հինգ հարիւր երեսից բաղկացած մի մեծահաս-
տոր աշխատութիւն է և այնքան կարեւոր մի հետազո-
տութիւն, որ միմիայն անմիջական ընթերցանութիւնը
կարող է այս մասնագիտական գրքի մասին արժանա-
վայել հասկացողութիւն տալ:

Գիրքը բաղկացած է երկու մասերիդ: Առաջին մա-
սը, որ նախադրութիւն է կոչուած, բնորոշում է Եղիշէին
իբրև մատենագիր և պատմաբան, խօսում է Յազկերտի
մեծ նախարարապետ և խորհրդատու Միհրնեսրսէհի,
Յազկերտի, Սասանեան իշխանութեան, Արևելեան կայ-
սրութեան և Թէոդոս յոյն կայսեր, Վասակի, հայոց քա-
ղաքակրթութեան և Եղիշէի կենսագրութեան ու նրա
ուրիշ գրութեան մասին: Նոյն այս առաջաբանի մէջ
գիտնական փաշան ամփոփել է պարսից լեզուի և կրօ-
նի մասին իւր ժամանակուայ գիտնական տեղեկութիւն-
ները հետաքրքրական նկատողութիւններով հանդերձ:

Գրքի երկրորդ բաժինը պարունակում է Եղիշէի
պատմութեան բնագիրը հեղինակի բաղմաթիւ պատ-
մական, լեզուագիտական, աշխարհագրական և այլ քննա-
կան հարուստ ծանօթութիւններով, բացատրութիւննե-
րով և համեմատութիւններով:

Առաջին միտքը, որ ծագում է ուշադիր ընթերցո-
ղի գլխում, այս գիրքը կարգալուց յետոյ՝ այն է, որ
հայ ազգի պատմական վիճակը, նրա հոգեբանութիւնը,
նրա բնաւորութիւնը, նրա քաղաքական գրութիւնը կար-
ծես մի մաղիչափ չէ փոխուել Եղիշէի օրերից, այսինքն
հինգերորդ դարու կիսից մինչև մեր օրերը: Նոյն հա-
լածանքները, նոյն Յազկերտները, նոյն հայութեան ո-
սոխ կուսակալները և հայութիւնը ոչնչացնելու ձգտում-
ները, նոյն/յուսահատակուն և ուժգին դիմադրութիւնը,
նոյն երկպառակութիւնները, քաղաքական խեղճի նոյն
պակասութիւնը մեր ազգի մէջ, որպէս և մեզ տիրող
աղգերի կողմից հայի էական յատկութիւնների կատա-
րեալ անդիտութիւնը, նոյն կռիւը ձեռք բերած քաղա-

քակրթութեան համար և հոգեորականութեան կատարած դերը: Այս բոլոր երևոյթների գիտնական մի որոշ բացատրութիւն սակայն մենք գտնում ենք Միքայէլ փաշայի աշխատութեան մէջ:

Հայաստանը իւր աշխարհագրական դիրքի շնորհիւ միշտ գտնուել է զօրեղ հարեան պետութիւնների մէջ տեղ, իսկ ներքուստ բաժանուած լեռներով բազմաթիւ գաւառների: Հիւսիսից էլ հարեան է ունեցել կիսափայլ-րենի ցեղեր: Երկրի մէջ չէ եղել մի որևէ լայն և բաւականաչափ տափարակ գաւառ, ուր կարողանար զօր-գանալ պետական մի որևէ հաստատուն կազմակերպութիւն և նուաճէր միւս իշխանութիւնները: Այս պատճառով Հայաստանի պետական կազմակերպութեան նախնական ձևը Եղիշէի նկարագրած ժամանակի հէնց սկզբից տանուտիրական էր (ФЕОДАЛЬНЫЙ), ուր իշխանները երկրի անկախ սեփականատէր են եղել և անուանական կապ են ունեցել թագաւորական տոհմի հետ, եթէ երբևիցէ թագաւորը մինչև անգամ մի կարճ ժամանակով կամեցել է ինքնիշխան լինել: Երկիրը խիստ կերպով բաժանուած լինելու պատճառով ամեն մի գաւառի իշխան և ժողովուրդ խիստ տարբերուել է միւս գաւառներից իւր բնաւորութեամբ, որից առաջացել է հայի ծայրահեղ անհատականութիւնը, իսկ միւս կողմից էլ անկախութեան սէր և սէր դէպի տեղական հայրենիքը: Այս է եղել պատճառ, որ ոչ մի ազգի մէջ այնպէս խիստ կերպով չէ զարգացած գաւառական հայրենասիրութիւնը, որպէս հայի մէջ: Քրիստոնէութիւնը ընդունելուց յետոյ հոգեորականութիւնը շատ շուտով մեծ ոյժ ստացաւ այն պատճառով, որ կրօնը տարածուել է բոլոր գաւառներում և հոգեորականութիւնը բնականաբար աւելի շատ է գործ ունեցել գրքի և գիտութեան հետ, ուստի և եղել է թէ իշխաններից և թէ ժողովրդից աւելի զարգացած և մտաւորապէս աւելի զօրեղ դասակարգը: Այս պատճառով էլ նա ահագին ազդեցու-

թիւն է ունեցել ժողովրդի վրայ, որի և պաշտպանը ուսպասաւորն է եղել:

Այս է պատճառը, որ ազգի գոյութեանը վտանգ սպառնալու րոպէներին՝ հոգեւորականը աւելի դիւրազգաց է եղել և առաջնորդ ազգի ինքնոյրութիւնը պահպանելու գործում: Բողոքի և ապստամբութեան նոյն իսկ առաջին նշանաբանը այսպիսի ժամանակներում համարեա միշտ բարձրացնողը եղել է հայ հոգեւորականը: Այսպէս երբոր մոգերը պարսից զօրքի հետ մտան Բագրեանդ և Անգղ գիւղում կամեցան կոտորել եկեղեցու դուռը՝ Ղեոնդ երէցը առանց նախարարների հաւանութեան, առանց նոյն իսկ եպիսկոպոսների հետ խորհրդակցելու՝ ժողովրդի հետ յարձակում է գործում մոգերի վրայ և սարսափեցնելով նրանց ցրում է: Այստեղից է ապստամբութեան սկիզբը: Ահա թէ ինչու Դենշապուհը Ղեոնդին է համարում հայ ազգի թշուառութեան պատճառը և ուղղում է Ղեոնդ երէցին հետեւեալ խօսքերը ըստ Փարպեցու. «Եւ ի բո խրատուէ աւելի ևս կորեաւ աշխարհն հայոց»:

Ոչ միայն ապստամբութեան սկիզբը հայ քահանան է դնում, այլ և պատժուելու ժամանակ էլ առաջինն է բարձրանում դահճի սրի առաջ:

Երբոր պարսից ատեանը դատապարտում է մահուան ապստամբներին՝ նոյն Ղեոնդ երէցը առաջարկում է կաթուղիկոսին, որ նա առաջինը գլխատուի, ասելով նրան «Մատիր, յառաջեա ընդդէմ սրոյն, զի դու աստիճանաւ «ի վեր ես քան զամենեսեան»:

Այսպէս հայ հոգեւորականութիւնը վարդանանց պատերազմի ժամանակ երկրի տէրն է և պատասխանատուն, ժողովրդի սպասաւորն էր և տէրը:

Եղիշէի խօսքերով Արշակունեաց թագաւորութեան բարձուելուց յետոյ եկեղեցականութիւնը լիովին իշխող էր երկրում: Եկեղեցականութիւնը այնքան զօրեղ էր, որ կարող էր Աստուծոյ պատուիրանները ուրացողի

դէմ զինել նրա մտերիմներին, որոնք հնազանդւում էին հոգեւորականի հրամանին: «Ձեռն եղբօր հարազատի ի «մերձաւոր իւր լիցի՝ որ անցեալ իցէ ըստ ուխտ պա- «տուիրանին Աստուծոյ, և մի խնայեացէ հայր յորդի, և «մի ակն առնուցու որդի հօր պատւոյն. կին կռուեսցի «ընդ առն ամուսնոյ, և ծառայ դարձցի ընդդէմ տեառն «իւրոյ. օրէնք աստուածային կացցեն թագաւոր ի վե- «րայ ամենայնի, և ի նմին օրինաց ընկալցին յանցաւորք «զպատիժս դատապարտութեան»:

Երբոր արդէն քրիստոնէութիւնը այսքան խոր ար- մատներ էր գցել հայ երկրի մեծագոյն բաժնի մէջ՝ ա- հա այսպիսի ժամանակ քաղաքական հանգամանքների շնորհիւ պարսից Սասանեան արքունիքում միաք ծա- գեց ոչնչացնել այդ ոյժը և հայերին աւելի սերտ կա- պելու համար Պարսկաստանի հետ՝ Յազկերտի իմաս- տուն խորհրդատուն կամեցաւ քրիստոնէութիւնը ջնջել Հայաստանից:

Հայերը իբրեւ քրիստոնեայ ժողովուրդ աւելի յար- ւում էին դէպի յոյները: Բոպէն էլ յարմարաւոր էր: Բիւզանդական Յունաստանը Թէոդոս կայսեր ժամանակ արդէն թուլանում էր. կայսրը ինքն էլ ապիկար մի մարդ էր և այս հանգամանքների մասին Հայաստանում ոչինչ հասկացողութիւն չունէին և կարծում էին, որ դարձեալ քրիստոնեայ Բիւզանդիոնը անօգնական չի թողնի կրօնակից մի ժողովուրդ: Բայց մի՞թէ բոլոր Հա- յոց պատմութիւնը քաղաքագիտական մեծամեծ սխալ- ների մի անվերջ շարք չէ: Մի՞թէ դեռ մի քանի տա- րի առաջ նոյնպէս քրիստոնեայ Եւրոպայի քաղաքական ձգտումներին և քաղաքագիտական հարցերի անձանո- թութեան շնորհիւ չէր, որ տաճկական կոտորածների զոհ եղանք մենք:

Այո, նոյն վիճակն է և այսօր: Նոյնպէս հզօր տէ- րութիւնների ձգտումների առարկայ, նոյնպէս մեր հայ- բնիքը կռուածադիկ օտարների, նոյնպէս մեր դրութիւ-

նը երկդիմի և վտանգաւոր: Յազկերտ թագաւորի իմաստուն հազարապետ Միհրներսէհը նոյնպէս կարծում էր, որ հայ ժողովուրդը իշխանութեան հնազանդ և հաւատարիմ պահելու համար կարեւոր է նորա կրօնը, լեզուն և էութիւնը խանգարել և հնարքով կամ բռնութեամբ տիրող ազգին նմանեցնել, Յոյներից բոլորովին օտարացնելու համար էր, որ պարսիկները աշխատում էին մեր նախահայրերին կրակապաշտ դարձնել: Ղազար Փարպեցին թագաւորին Միհրներսէհի տուած խորհուրդը հետեւեալ կերպով է պատմում. — «Գիտէք զաշխարհն Հայոց՝ թէ որպէս մեծ է և պիտանի, և մօտ սահմանակից է կայսեր իշխանութեան, և զօրէնս և պաշտօն զնոյն ունի, զի կայսր զիշխանութիւն նոցա ունի, և եթէ մերոց օրինաց ընտանեցուցանեմք զնոսա և ընդելնուն... այնուհետեւ զձեզ սիրեն և զԱրեաց աշխարհն ընդ մեր սերտ սիրով և միաբանութեամբ»:

Այսպէս բանից դուրս է գալիս, որ Պարսից Սասանեան մինչև անգամ շատ խելացի աշխարհականները մեզ հալածելու միտք էին յղանում յոյներից մեզ հեռացնելու համար, որովհետեւ մենք առանց որեւէ օգուտ ստացած լինելու յոյներից միշտ սակայն ձգտում էինք յունական կրթութեան և քաղաքականութեան: Ջարմանալի է, որ Հայաստանի արեւմտեան մասը աւելի էր ճնշուած յոյներից քան արեւելեանը պարսիկներից, որոնք երկար ժամանակ մեր երկիրը կառավարում էին Արշակունի հայ թագաւորներով, իսկ յոյները միշտ յոյն կուսակալներ էին ղնում և ամեն կերպ աշխատում էին մեռցնել հայի ազգային ինքնուրոյնութիւնը:

Պատկերը բոլորովին համապատասխան է մեր ներկայ քաղաքական դրութեան: Թուրքիայի կատարած դերը մեր վերաբերմամբ բոլորովին նման է Յազկերտ պարսից թագաւորի նպատակներին, որ ուժով կամենում էր հայ քաղաքակրթութիւնը և հայ տարրը ոչնչացնել, որովհետեւ վախենում էր հայի համակրութիւնից գէպի

յոյնը և եւրոպան: Եթէ հայը հոմակրութիւն չտածէր
 դէպի եւրոպական քաղաքակրթութիւնը՝ Պարսկաստանը
 աւելի համբերող էր, աւելի ինքնուրոյնութիւն է տալիս
 մեզ քան նոյն յոյները, որոնց սիրելու պատճառով մենք
 հալածանքի ենթարկուեցինք դարերի ընթացքում: Բայց
 այսօր մի՞թէ նոյնը չէ, մի՞թէ մեզ չեն կոտորում եւրո-
 պական քաղաքակրթութեան ձգտելու համար և մեր
 ապերախտ հաւատակիցների շնորհիւ, որոց չենք դադա-
 րում համակրելու: Միքայէլ փաշան ասում է, որ մենք
 այժմ, երբ կարող ենք հանդարտ և անկողմնակալ աչ-
 քով տեսնել այն ժամանակուայ գործերը, պէտք է սը-
 խալմունք համարենք մեր նախնիքների ատելութիւնը
 պարսից դէմ և դէպի յոյները ունեցած համակրութիւ-
 նը: Սասանեան տէրութիւնը թէև աւելի կենդրոնացած
 էր և նահանգները կառավարում էր ժառանգաբար որ-
 ղոց որդի յաջորդող կուսակալներով, բայց Հայաստանը,
 Վրաստանը և Աղուանքը առանձին վիճակ ունէին և բը-
 նիկ լազգային իշխանների ձեռքով էին ապրում, որ
 միմիայն հարկատու էր Պարսից: Սակայն անխաղաղա-
 սէր նախարարները իրանք խնդրեցին պարսից մարզպա-
 նութիւն մտցնել երկրի մէջ: Նախարարների մի մասի
 անհայրենասիրական քաղաքականութիւնը յայտնի չափով
 բացատրում է հոգեորականութեան ուժեղանալով: Հո-
 գեորականութիւնը ահագին ազդեցութիւն ունէր քաղա-
 քական գործերի վրայ ևս: Արքայական աթոռի հետ
 զուգընթացաբար զարգացել էր Հայաստանում կաթողի-
 կոսական աթոռը, որի տէրը թագաւորի պէս Արշակու-
 նի Պարթև իշխանական ցեղից էր սերում և ժառան-
 գաբար գահի էր արժանանում: Հոգեորական իշխանու-
 թեան խորհրդով էին նշանակւում շատ սպարապետներ,
 իշխաններ և երբեմն էլ թագաւորներ:

Դրացի հզօր թագաւորները նրանց խնդիրը և միջ-
 նորդութիւնը աւելի էին յարգում քան աշխարհական իշ-
 խաններինը: Այս հանգամանքը, ասում է Միքայէլ փա-

չան, յայտնի նշանակութիւն ունի բացատրելու համար թէ ինչու կային նախարարներ, որ Վասակի հետ միասին համամիտ էին կրակապաշտութիւն մտցնելու մեր երկիրը: Բացի այս՝ նախարարների շատ տոհմեր դեռ իսկական քրիստոնեաներ չէին և այս պատճառով ենթարկոււմ էին հոգևորականութեան կշտամբանքներին: Հոգևորականութեան հակառակ իշխաններից էր և Վասակ Սիւնեաց իշխանը, որ ձգտում էր Սիւնիքի թագաւորական գահը ձեռք բերելու:

Բայց թէ ինչո՞ւ համար Վասակը կարողացաւ Սիւնեաց աշխարհում բազմաթիւ նախարարներ և համակրութիւն և գաղափարակիցներ գտնել յօգուտ պարսից արքունիքի՝ այս մասին մեր հեղինակը ասում է, որ թէպէտ և Տրդատի զօրութեան ահից Սիսականի լեռնոտ երկրում՝ քրիստոնէութիւնը մուտք գտել էր, բայց իրօք դեռ հեթանոսութիւնը յարատեւում էր իւր գոյութիւնը: Այստեղ էլ հոգևորականութիւնը ամեն կերպ աշխատում էր սակայն իւր ազդեցութիւնը զօրեղացնելու և այս երկրում, ուստի և տիրել ժողովրդին և զօրութեամբ գերազանցել իշխաններին: Բացի այս հոգևորականութեան յաղթանակը կնշանակէր և Մամիկոնեան տան յաղթանակ, որ բոլորովին ցանկալի չէր Վասակին, որովհետև առանց այն էլ նախարարների մեծամասնութիւնը և հոգևորականութիւնը աւելի կապուած էր Վարդանի հետ: Եթէ Վասակը միանար Վարդանի հետ և եթէ ազգային անկախութիւնը ընդհանուր ուժերով վերահաստատուէր իսկ՝ Վասակը պիտի դառնար նշանաւոր նախարարներից մինը և այսուամենայնիւ Վարդանից ոչ զօրաւոր և ոչ էլ ժողովրդական:

Իսկ դառնալով Յաղկերտի մտադրութեանց կուսակից և հաստատելով Հայաստանում կրակապաշտութիւն, նա յոյս ունէր պսակելու իւր գլուխը Հայաստանի թագով: Կային եւ մասնաւոր պատճառներ, որ ստիպում էին Վասակին հայրենիքի և ազգի կորուստը ընտրելու և ոչ զոհելու սեփական փառասիրութիւնը և ոխը: Նրա

երկու որդիքը Բաբելը ու Ատրնեբսեհը այդ ժամանակ Յազկերտի արքունիքում պատանդ էին։ Սակայն ոչ Յազկերտը և ոչ նոյն իսկ Վասակը ոչինչ հասկացողութիւն չունէին հայ ժողովրդի հոգեկան և բարոյական եռանդի պաշարի մասին և ոչ էլ գիտէին, որ հայի ներքին անկախութեան սէրը չափազանց մեծ է։ Մինչև այսօր էլ մեզ տիրապետող ազգերը այս պատմական իրողութիւնը լաւ չգիտեն։ Ոչ Յազկերտը և ոչ նոյն իսկ Վասակը չէին կարծում, որ հայ ժողովուրդը կատաղի գիմադրութիւն ցոյց կտայ իւր հաւատը ճնշողներին։ Վերջը պարզուեցաւ, որ Յազկերտին խաբել էին և հաւատացրել, որ հայերը առանց ապստամբութեան կընդունեն կրակապաշտութիւնը։ Այս երևում է նրանից, որ թագաւորը սաստիկ ստրջացաւ հայկական ապստամբութեան վրայ և խոստացաւ Վասակին դատաստանի մատնել, երբոր տեսաւ թէ ի՞նչպէս եկեղեցականների հրամանով Հայաստան աշխարհը, արք. և կանայք մի սիրտ, մի հոգի դառած, զէնքը ձեռքներին արհամարհեցին Սասանեան ահեղ պետութեան հրամանը։ Վասակի խաբեբայութիւնը իմանալուց յետոյ Յազկերտը «բարկացաւ յոյժ և ի խոր խոցեցաւ և դառնացաւ յանձն իւր և ասէ անսուտ երդմամբ. եթէ ապրեացէ անօրէնն այն ի մեծ պատերազմէն, մեծաւ անարգանօք տամ ըմպել նմա զբաժակն «դառնութեան մահու» — և Յազկերտը սրանից հազարուոր տարիներ առաջ աւելի իմաստուն գահակալ էր քան մեր ժամանակի սուլթան Համիդները, որովհետեւ նա արդարեւ իրեն խաբող նախարարներին և զօրապետներին դատի էր ենթարկում և պատժում, այլ ոչ չքանչաններով զարգարում նրանց։

Գալով հեղինակի կարծիքին եղիշէի պատմագրի մասին՝ գիտելու է, որ ըստ Միքայէլ փաշայի, եղիշէի գիրքը թէ ազգային վէպի բոլոր բարեմասնութիւններն է կրում, նրա զգացմունքները սրտաշարժ են և գուրբիկ, բայց նրա երկը ի վերայ այս ամենայնի ժամա-

նակի հանգամանաց և սովորութեանց ճշմարտատիպ պատկերն է: Այս գրքի մէջ, ասում է հեղինակը, դուք կը տեսնէք Սասանեանց դատաստանական և վարչական ձևը, դրացի ազգի ով լինելը, նրա փոխադարձ վերաբերմունքը, Հայոց կանանց վիճակը, առտնին կեանքը, զարդարանքը, կարասիքը, կերակուրները, որպէս և կիմանաք թէ հայ ժողովուրդը քանի տեսակ մարդիկներից է կազմուած, ի՞նչ էր իւրաքանչիւրի վիճակն ու գործը, որչափ և ի՞նչ տեսակ հարկեր կհատուցանէին, ի՞նչ դրութեան էր երկիրը և այլն և այլն:

Միևնոյն ժամանակ Եղիշէն եկեղեցական հաւատացող փիլիսոփայ է: Ուրքան էլ սակայն նա կրօնական բուռն զգացմունքներով է տոգորուած, սակայն նա ճշմարտապատում է, Բարկութիւնը չի կուրացնում նրան, նա սիրելիների սխալանքը պատմում է, որպէս և ատելիների բարեմասնութիւնները, թէև միշտ հաւատարիմ է իւր այն գաղափարին որով քրիստոնէութեան զարգանալուն ցանկացող է, սիրելի է և դովելի նրա աչքում, իսկ ամեն հաւատի թշնամի սև և ժանգ:

Գրքի միւս գլուխները վերաբերում են պարսից հին կրօնին և լեզուին: Հեղինակը շատ մանրամասն տեղեկութիւններ է տալիս, մանրակրկիտ բացատրութիւններ և ծանօթութիւններ է հաղորդում, որպէս և վարդանանց պատմութեան բնագրին կցած են բազմաթիւ հետաքրքրական յաւելուածներ, լեզուագիտական, աշխարհագրական և պատմական համեմատութիւններ և դիտողութիւններ: Գրքի այս բաժինները գլխաւորապէս մասնագիտական հետաքրքրութիւն են շարժում, ուստի և Եղիշէի պատմագիրը մի անգամ ևս կարդալ ցանկացողին խորհուրդ ենք տալիս անպատճառ կարդալ Միքայէլ փաշայի այս նշանաւոր գիրքը:

Գ. ԵՆԳԻԲԱՐԵԱՆ

ՄԱՏԵՐԻԱԼԻՉՄ ԻՒ ԻԴԵԱԼԻՉՄ

III

Նիւթապաշտական տեսութիւնն ուրեմն հակուած է հոգեկանի նշանակութիւնը իրականութեան մէջ ստորացնելու և հոգեկան երևոյթները բնութեան ընթացքի իբրև աննշան և երկրորդական արդիւնքը ներկայացնելու: Սակայն նա ի նկատի ունի, որ ինչքան էլ փոքր լինի հոգեկան-բարոյական կեանքի դերը տիեզերքի մէջ, մեզ համար դա է միակ բանը, որ այս իրականութեանը նշանակութիւն և արժէք է տալիս: Երևակայինք մի աշխարհ, առանց այդ աննշան երևոյթների,— առանց զգացողութեան, մտածողութեան, կամքի և զգացմանց. մի աշխարհ, որտեղ գոյութիւն ունին միմիայն նիւթ և շարժողութիւն: Երևակայինք, նաև, որ մենք անդրաշխարհային վայրերից մտնէինք հոգեզուրկ մարմինների այդ աշխարհը, և մեզ ուզեկցէր մի մաթեմատիկոս-բնագէտ. նա մեզ ցոյց կտար աշխարհների համակարգութիւններ, կենդրոնական մարմիններ և արբանեակներ, զանգուածներ և շարժումներ, կը ներկայացնէր իւրաքանչիւրի վրայ կատարուող երկրաբանական և օդերևութաբանական երևոյթները, մակերևոյթների աստիճանաբար կազմուիլը: Մի առ ժամանակ մենք անշուշտ այդ ամենը կը տեսնէինք և կը լսէինք հետաքրքրութեամբ: Սակայն երբ այդ տիեզերաբան-բնագէտը շարունակ հէնց ցոյց տար և նոյն կերպով բացատրէր նոր աշխարհների համակարգութիւններ, մենք անհամբերութեամբ կը հարցնէինք. «բայց ինչու համար է այս ամենը. ինչ է նշանակում զնդած և զանգուածների այս խաղը»: Եւ եթէ մեր առաջնորդը պատասխանէր, թէ դա է իրականութիւնն ինքը, և զբանից դուրս այլ ևս ոչինչ չկայ, այն ժամանակ մենք շփոթուած և հիասթափուած շուռ կը գայինք և կասէինք. «Եթէ յիշաւի այս է ամբողջ իրականութիւնը, եթէ նրա

մէջ ոչինչ չկայ, այլ միայն նիւթի զանգուածներ, շարժում և մաթեմատիքական օրէնքների ճշտութիւն, ապա ուրեմն բաւական է, այլ ևս պահանջ չանենք լսելու»:

Այս տպաւորութիւնը չէր փոխուիլ, եթէ մի կենսաբան մօտենար մեզ և այս կամ այն տիեզերական մարմնի վրայ ցոյց տար անթիւ փոքրիկ ինքնաշարժ մարմիններ, այսպէս կոչուած օրգանիզմներ և բացատրէր նրանց ձևափոխութիւնների երկար շարքը միլիօնաւոր տարիների ընթացքում, մանրադէտի միջոցով դիտել տար միլիարդ բջիջները, որոնցից բաղկացած է մի այսպիսի մարմին, ցոյց տար մկանների և նեարդային համակարգութեան բոլոր շարժումները և նրանց մեքենական օրէնքները: Այս բոլորը տեսնելուց ու լսելուց յետոյ մենք դարձեալ բաւականութիւն չէինք ստանալ և շուարած կը հարցնէինք. «բայց ինչո՞ւ համար է այս ժխտը. թնչ է նշանակում այս ամենը»: Եւ եթէ մեր առաջնորդը պատասխանէր, թէ այդ է իրականութիւնն ամբողջովին և թէ դրանից դուրս ոչինչ չկայ, այն ժամանակ ձանձրոյթի ու զայրոյթի զգացումով շուտ կը գայինք այս դատարկ և անմիտ աշխարհից: Իսկ եթէ մէկը մօտենար մեզ և ասէր, թէ այդ տեսանելի երևոյթներին զուգընթաց կատարւում են անտեսանելի և դրանց հետ չհամեմատուող երևոյթներ, որ ներքուստ զգում ու կրում են այդ էակները, այն է զգացողութիւններ, զգացումներ, ձգտումներ և մտքեր, եթէ նա մեզ սովորեցնէր շարժողութեան երևոյթներից այդ ներքին, անտեսանելի երևոյթները զուշակել ու հասկանալ, այն ժամանակ մենք լարուած ուշադրութեամբ կը հետեւէինք և ասխորժանօք կը լսէինք, և երբ նա սկսէր խօսել մարդկային հոգեկան կեանքից, մարդկային գործերից ու ցաւերից, մարդկային իմաստութիւնից ու յիմարութիւնից, այն ժամանակ մեզ կը թուէր, թէ այժմ միայն հասանք բուն իրականութեանը, կամ զոնէ իրականութեան այն մասին, որ մեզ է վերաբերում: Ուրիշ կերպ չէր վարուիլ նաև մի մատերիալիստ փիլիսոփայ, նոյն իսկ Հեկկելն ինքը: Որքան էլ նա համոզուած լինի, թէ հոգեկան կեանքի երևոյթներն ուրիշ ոչինչ են, բայց եթէ ուղեղի գործողութիւնների անդրադարձում, բայց և այնպէս հէնց այն անդրադարձումներն են, որ նրա համար ևս աշխարհը հետաքրքրական և իմաստալից են դարձնում. նա էլ շահագրգռուած է նրանով, որ այդ անդրադարձումները բարդւում և դառնում են այն զարմանալի պրոցեսսը, որ մենք պատմութիւն և հոգևոր կեանք ենք անուանում: Եթէ ուղեղի այդ անդրադարձումները, հոգեկան երևոյթները չլինին, մատերիալիս-

տի համար ևս ամբողջ տիեզերքը արժէք ու նշանակութիւն չէր ունենալ, և տիեզերական մարմիններն ուրիշ բան չէին լինիլ, բայց եթէ աւազի հատիկներ, որ ծովի եզերքին ալիքների և հողմերի խաղալիք են:

Նիւթապաշտական այս տեսութիւնը ազդեցութիւն ունի արդեօք բարոյականութեան և կենցաղի վրայ և ի՞նչ ուղղութեամբ: Ընդհանուր տարածուած կարծիք է, թէ մատերիալիզմը մի վտանգաւոր վարդապետութիւն է. նա վերացնում է կրօնը, հաւատը դէպի իդէալները, խախտում է բարոյականութիւնը: Նրա գործնական հետեւութիւնն այն է, թէ առաքինութիւնը դատարկ ցնորք է, խիղճը աւելորդ բեռ, բարոյական օրէնքները տէրտէրների հնարած: Կեանքի ճշմարիտ իմաստութիւնն է հնար եղածի չափ վայելել աշխարհը: Մատերիալիստական տեսութեան դէմ այսպէս բողոքողները պահանջում են, որ այդ վարդապետութեան առաջն առնուի ոչ լոկդատողութիւններով, այլ նաև բռնի միջոցներով. նրանք քարոզում են, թէ պետական ոյժը պէտք է կռիւ մղէ վտանգաւոր նիւթապաշտ փրկիսոփայութեան՝ աթէիզմի դէմ, թէ նա այդ պէտք է անէ իւր իսկ գոյութիւնը պահպանելու համար, քանի որ մատերիալիզմից են բղխում նիհիլիզմ, անարխիզմ և սոցիալիզմ:

Անշուշտ իրականութեան մատերիալիստական տեսութեան և գործնական կոչուած նիւթապաշտութեան մէջ որոշ առընչութիւն կայ, սակայն այդ առնչութիւնն այնքան պարզ չէ, ինչպէս սովորաբար կարծում են: Չի կարելի ասել, թէ գործնական նիւթապաշտութիւնն առաջ է գալիս տեսականից իբրև նրա հետևանք: Առ հասարակ իրողութիւնն այն չէ, թէ վերացական տեսութիւնները որոշում են կեանքը, այլ այն, որ կեանքից է կախուած լինում այս կամ այն աշխարհայեացքին և վարդապետութեան յարելը: Տեսական մատերիալիզմի տարածումը մեծ մասամբ ոչ թէ պատճառ է այն բանի, ինչ որ գործնական նիւթապաշտութիւն ենք ասում, այլ հետևանք: Անշուշտ մատերիալիզմը իբրև տեսութիւն սկզբում զուտ տեսական հետաքրքրութիւնից և պահանջից, իրականութեան զուտ ֆիզիքական բացատրութեան պահանջից է առաջ եկել. բայց երբ նա միանգամ գոյութիւն ունի, գործնական մատերիալիզմը հակում ունի այդ տեսութիւնը իբրև իրեն համապատասխան աշխարհայեացք իւրացնելու: Պակաս չեն, ի հարկէ, լրջմիտ, արդարամիտ մարդիկ, նոյն իսկ բարոյական իդէալիստներ, որոնք յարած են մատերիալիստական փրկիսոփայութեան, և յարած են բարոյական մզոլմներով, անձնական հակումները և

շահերը զոհ բերելով, որովհետև նրանք այդ ուսումը համարում են իրականութեան այն ըմբռնումը, որ հիմնուած է ճիշտ գիտութեան վրայ, և հէնց ճշմարտասիրութիւնն ու գիտական մտածողութիւնը նրանց ստիպում են այդ տեսութիւնն ընդունել: Կան նաև շատերը, որոնք թէև բարոյական կեանքի շատ ստոր աստիճանի վրայ են կանգնած, բայց և այնպէս յարած են որևէ իդէալական վարդապետութեան, լինի այդ փիլիսոփայական թէ եկեղեցական, և յարած են ոչ լոկ շրթունքներով, հասկացողութեամբ և համոզմամբ:

Յամենայն դէպս, մեծամասնութեան վերաբերմամբ իրողութիւնն այն է, որ կեանքի վրայ ունեցած հայեացքի համապատասխան լինում է տեսական աշխարհայեացքը. սեփական կեանքի փորձերից է իւրաքանչիւրը իւր համար բացատրում կեանքի խորհուրդը, նոյն իսկ աշխարհի խորհուրդը:

Սակայն աշխարհայեացքն էլ իր կողմից ազդում է անշուշտ կեանքի վրայ: Մի իդէալիստական վարդապետութիւն, որ մարդու վստահեցնում է, թէ իրականութեան հիմքը գաղափարներն են, թէ մի բանական կամք սահմանել և որոշել է աշխարհի ընթացքն ու նպատակը, ներգործում է իբրև խրախոյս, կեանքը գաղափարներին ծառայեցնելու: Կասկած չկայ նաև, որ նիւթապաշտական աշխարհայեացքը թուլացնում է ձգտումը դէպի բարձր նպատակներ. իրականութեան արժէքը կորչում է, երբ նա համարւում է ուրիշ ոչինչ, բայց եթէ ատոմների համախմբում, որոնք անմիտ մեքենականութեան օրէնքներով իրար վրայ կուտակուած, մի անգամ ևս պատահաբար այնպիսի դասաւորութիւն են ստացիլ, որ նրանց ըստ երևոյթին խորհուրդ և նպատակ է տալիս: Այս հայեացքի ազդեցութեան տակ մենք այլ ևս չենք ըմբռնում մարդկային կեանքի խնդիրն ու կոչումը, Այս պատճառով իրաւացի պէտք է համարել այն եւրծիքը, որ եթէ մատերիալիստական աշխարհայեացքը ընդհանուր համոզում դառնայ, ժամանակի ընթացքում կը փոխէ բարոյական կեանքի վիճակը, ամենից առաջ նա արգելք կը դառնայ բարձր, մաքառող, բարոյական իդէալիզմի երևան գալուն:

Եթէ այս այսպէս է, արդարացի չէ՞ ուրեմն մատերիալիզմի դէմ բարձրացած բողոքը. իրաւացի չէ՞ ուրեմն այնպահանջը, որ այսպիսի վնասակար հայեացքների տարածման առաջն առնուի հասարակական հեղինակութեան, իշխանութեան միջոցներով: Այս հարցին Պաուլսեն բացասական պատասխան է տալիս: Նա այն համոզումն ունի, թէ հասարակութիւնն

աշխատելով պետական կամ եկեղեցական բռնի միջոցներով տիրող ընկերական վիճակը պահպանել, աւելի է նպաստում ֆեոդալար հայեացքների տարածուելուն: Մեր դաստիարակութեան մէջ հէնց նախկին եկեղեցական բռնապետութեան մնացորդներն են, որ մատերիալիզմին հող են պատրաստում. նրանք դարձնում են հովանաւորեալ և ստիպողական վարդապետութիւնը կասկածելի. կազմում է այն համոզումը, թէ ակդ վարդապետութիւնն անկարող է ազատ մրցման մէջ իր գոյութիւնը պահպանել: Լոկեայն այնպէս է ընդունում, թէ այն ճշմարտութիւնները, որոնք հիմնուած են բանականութեան և գիտութեան վրայ, կարօտ չեն իշխանութեան հովանաւորութեանը: Մենք կարող ենք ամենայն օր ամեն տեղ դիտել, թէ ինչպէս դպրոցներում աւանդուած և իշխանութեան հովանաւորութիւնը վայելող տեսութիւնները առաջին անգամ շփուելով ազատ, չհովանաւորուած, նոյն իսկ արհամարհուած և հալածուած հայեացքների հետ, խորտակւում են: Երիտասարդը, որին դպրոցը, ծնողական տունը և եկեղեցին աւանդել են եկեղեցական-աւանդական ուսումը, մտնում է նոր շրջաններ. գործարանում, առևտրական ասպարիզում, համալսարանում նա շփւում է ընկերների հետ, ծանօթանում է հանրամատչելի փիլիսոփայական գրականութեանը, որի մէջ բնութիւնը և պատմութիւնը ներկայացրած է նախապաշարումներին և կղերականութեանը թշնամի տեսակէտից: Երիտասարդի աչքերից կեղևն ընկնում է:

Նա մտածում է, թէ այն ամենը խաբէութիւն է, ինչ որ իր գլուխը խցկել են. աշխարհը իսկզբանէ անտի գոյութիւն ունի, մարդն ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ առանձին կերպով զարգացած կենդանական մի տեսակ, բարոյական օրէնքները և հանդերձեալ կեանքը տէրտէրների հնարած բաներն են յիմարներին սարսափեցնելու համար: Հայեացքների այսպիսի յեղափոխութիւնը առանց ազդեցութեան չի մնում կենցաղի վերաբերմամբ:

Նոր լուսաւորուածը շարունակում է փիլիսոփայութիւնը այս կերպով. քանի որ ոչ Աստուած կայ և ոչ յաւիտենական կեանք, ուրեմն ես կարող եմ ինձ ներելի համարել և անել, ինչ որ ուզում եմ: Այն մարդիկը, որոնք ամեն կերպ աշխատում են ժողովրդի համար կրօնը պահել, իրանք էլ անշուշտ իրանց անձի վերաբերմամբ ուրիշ կերպ չեն վարւում. թոյլատրելի են համարում այն, ինչ որ հաճելի է: Եւ ահա նորադարձն սկսում է, սկզբում թերևս ոչ առանց ներքին դիմա-

դրութեան, անել այն, ինչ որ կրօնը և բարոյական կանոնները արգելել էին. ոտնակոխ է անում աւանդական բարքերը, արհամարհում է խիղճը, և այս համարում է ազատութեան և լուսամտութեան նշան:—

Թէ այս յեղափոխութիւնը իր բոլոր հետեանքներով տեղի է ունենում ամենայն օր հազար տեսակ կրկնութիւններով մեր շուրջը, այդ մասին ոչ մի կասկած չի կարող լինել. կասկած չկայ նաեւ, որ ցանկալի է դրա առաջն առնել: Խնդիրն այն է միայն, թէ ինչ միջոցներով պէտք է այդ կատարուի: Պատուէն պատասխանում է. միմիայն նրանով, որ մենք համարձակ ընդառաջենք այդ հոսանքին, աւելի հիմնաւոր և հաստատուն հայեացքներ տարածելով: Նախ և առաջ անհրաժեշտ է աւանդական վարդապետութիւնների հնացած և փտած մասերը այլ ևս չգործածել անխարհահայեացքի շէնքի կառուցման համար. միակ մի մասը կարող է ամբողջ շէնքի խորտակման պատճառ դառնալ: Անվստահութիւնը, որ ուղղւում է դէպի իշխանութեան հովանաւորած մի դպրոցական ճշմարտութիւն, կարող է անդառնալի կերպով խախտել դէպի բոլոր դպրոցական ճշմարտութիւնները գոյութիւն ունեցող հաւատը:

Անհրաժեշտ է նաեւ բարոյականութիւնը հիմնել սեփական բարոյական զգացողութեան և կամեցողութեան վրայ: Մեր աւանդական բարոյական դաստիարակութեան եղանակը վտանգաւոր է բարոյականութեան համար. նա ներշնչում է այն թիւր հայեացքը, թէ բարոյական օրէնքը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ մի գումար կամայական պատուէրների և արգելքների, որոնցով մեզ ծանրաբեռնել է անդր աշխարհային մի քմահաճոյ պետ: Այսպիսի հայեացքի հետեանքն այն է լինում, որ երբ վերանում է հաւատը դէպի մի այդպիսի պետի գոյութիւնը, վերանում է նաեւ նրա կարծեցեալ պատուէրների նշանակութիւնը: Սակայն այս հայեացքը սխալ է. բարոյական օրէնքը մեր բնութեան խորթ չէ, ընդհակառակն հենց նրա օրէնքն է, մեր սեփական էութեան օրէնքը: Բարոյական օրէնքներին բնականացական նշանակութիւն կը վերագրեն, թէ ոչ, այդ միևնոյն է, նրանք նախ և առաջ մարդկային կեանքի օրէնքներն են, այն մտքով, որ նրա առողջութեան և բաղդաւորութեան պայմաններն են: Իրերի բնական ընթացքի մէջ անհատները և ժողովուրդները բարոյական օրէնքները ոտնակոխ անելով իրանց մատնում են թշուառութեան և կորստի, մինչդեռ նրանց հետեւելով, բաղդաւոր և բարգաւաճ կեանք են վարում:

Որքան տեւէ աշխարհը, այնպէս, ինչպէս որ կայ, և մարդկային բնութիւնը մնայ այնպէս, ինչպէս որ մինչև այժմ եղել է, բարոյական օրէնքներն էլ նշանակութիւն կունենան: Իրականութիւնն ինչպէս ուղում են բացատրեն. ատոմներից, թէ աննիւթ գոյացութիւններից, կամ թէ ուրիշ կերպ, մատերիալիզմի միակ խնդիրն այստեղ այն է, որ անկասկած իրողութիւնները իւր միջոցներով բացատրէ. եթէ նա իրաւունք ունի, եթէ հոգեկան կեանքը ուղեղի գործունէութիւն է, ապա ուրեմն նրա գործն է նաև բարոյական օրէնքները ներկայացնել իբրև մարդկային ուղեղին յատուկ առանձին տեսակ գործունէութիւն, ինչպէս տրամաբանական օրէնքներն են: Նա պէտք է փորձէ ցոյց տալ, թէ ինչպէս որոշ բջիջների կազմութիւնն ու դասաւորութիւնը առաջ է բերում այնպիսի ձգտումներ և զգացումներ, այնպիսի դատավճիռ ուրիշների և սեփական վարժուների մասին, որ մենք բարոյական ենք անուանում: Կը յաջողուի՞ արդեօք այդ, ի հարկէ առանձին խնդիր է. իսկ մինչև այդ մատերիալիզմը ևս պէտք է ընդունէ բարոյական օրէնքները այնպէս, ինչպէս որ կան:

ԴՐ. Մ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

(Վերջը միւս անգամ)

ՏՆԱՆԿԻ ԵՐՋԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ

Պետին գիւղի աղքատներից մինն էր: Ինքն էլ համոզուել էր որ այդպէս է, որովհետեւ Աստծու իրան օրը աշխատելով չարչարում էր, որ աղքատների շարքից դուրս պրծնի, չէր լինում, տարուայ վերջը մէկէլ տեսնում էր տաշտը դարդակ: Գիւղամէջում մշակութեանն զոր տեսակն ասես անում էր, որ գոնէ դաւակների ցամաք հացը անպակաս լինի, չէր յաջողում: Վերջը գզիր էլ դառաւ, փայտը ձեռին թաղի շներին բաւական հաչացրեց, դարձեալ մնաց խեղճ, խախալի գլուխը բան չընկաւ:

Պետուն ասում էին «արդարասէր». և դա տնազի համար չէր. նրա սիրտը սիրուն փափագներով լիքն էր. բայց որովհետեւ նաչարը ոչ հող ունէր և ոչ փող, գիւղամէջում թէկուզ նրա խօսքը, թէկուզ Իմերէթու աքաւիճ: Երեխէք շատ ունէր. Աստծու այդ օրհնութիւնը դառել էր նրա գլխին պատիժ. իրար ետնից մեծանում էին, ոչ հագցնելու հնար ունէր, ոչ կերակրելու, ախ... ոչ կարգացնել տալու: Մինչև վիզը պարտքում թաղուած էր. ումից մի ձու էր փոխ կալիլ, դառել էին ճուտեր թխսրկաններ: Պարտքատէրերը բազէի պէս գըլխով պտոյտ պտոյտ էին անում ու ամեն բոպէ մի բան պոկում: Ով առաւօտանց շուտ տեսնում էր, Պետին նրա մշակն էր. ինչի ասես բանացնում էին իրանց փողի շահում. այդքան ցաւ ու կրակ կար մէջքին բարձած, խեղճը սիրտ չուներ թէ գլուխը քորի:

Միառաւօտ երբ երեսով ջուր էր տուել և փէշով սրբում էր, հառաչելով կնկանն ասեց.

—Նղսօ, այս ինչ գէշ աստղի տակ եմ ծնուել. ողջ տարին միալար աշխատում եմ, պարտքի շահը չի լրանում: Պարտքատէրերիս ձեռից ռւր փախչեմ. հոգէսու հրեշտակի պէս թիկունքէս պոկ չեն գալիս:

—Այ մարդ, թէ իմ խորհուրդն ես հարցնում, եկ ճամբէդ փոխի. արդարութեան ու խղճի ետնից վազելդ երեխանցս տունը քան-

դեց. արդարասէր մարդի բան չի այս աշխարհում ապրելը:

— Ճշմարիտ ես ասում. Եղսօ, արուստով լինելը ինձ այս օրն է գցել. ինչո՞ւ ես էլ ուրիշների պէս երես պոկող, անամօթ չեմ... Ինչ, թէ ձեռիս իրաւունք կլինի՞, ես գիտեմ թէ մեր գիւղը ինչպէս կը բարեկարգեմ: Անիրաւ հարուստների քթին կը խփեմ, որ վատ ճանապարհը փոխեն, չքաւոր անմեղ մարդկանց հանգիստ թողնու: Նրանց ստիպելով ժամի կողքին մի ուսումնարան բաց կանեմ, որ գիւղի երեխանց շարքում իմոնքըն էլ կարդան, աշխարհից բան հասկանան:

— Ա՛յ մարդ, միամիտ խօսելդ թող. այդ տեսակ բաներ երազում կտեսնես, բայց այս իրական աշխարհում. ամենեւին ո՛չ: Լսի՛ր, այսօրուայ ցաւը քաշենք. տաշտը դարդակ է. երես խէքս հրէս կը զարթնեն, հաց կուզեն: Քանի որ պարտքատէրի երես չես տեսել, շտապիր գնա ջաղացների ձորը, երկու խան ալիւր փոխ ուզիր, բեր: Էլի Աստուած չարչարուողին է պարտական, պարապ խօսելով տաշտը հաց չի մտնիլ:

— Լաւ ես ասում, Եղսօ, բանի վաղ է, գնամ, ասեց Պետին ու ծոծրակը քորելով լռիկ ոտները փոխեց. վախեց ուղիղ ճանապարհը թողած պատերի տակի կածանով շտապեց դէպի ձորը. որտեղից ջաղացի աղմուկն ու չխկոցը լսոււմ էր: Ջաղացին չմօտեցած երկիւղը Պետու սիրտը պատեց:

— Վայ թէ պարտատէրերիս մէկին այստեղ պատահեմ, ո՞նց ազատուեմ նրա ձեռից. կամ վայ թէ ջաղացպանը դնչիս մտիկ չանի, ալիւր չտայ, ի՞նչ երեսով կնկանս երեւամ:

Այս մտածմունքի վրայ նրա ոտները ծանրացաւ: Էլ սիրտը չտուեց առաջ գնալ, քաշուեց ջաղացի առուի ափը, մեծ ընկուզի ծառի տակը տխուր նստեց. հոգսերից տարուբերւում էին սիրտն ու գլուխը. մաշ ընկած գտակը վերցրեց, կողքի քարին դրեց, ձեռով ճակատը շփելով կանչեց.

— Ո՞ւր ես, այ անճար մարդի Աստուած, քեզ ո՞րտեղ գտնեմ, որ թե՛ ցաւերս միառմի պատմեմ: Ափսոս չի՞ այս սիրուն աշխարհը, որ խաբեբանների ու յափշտակողների ձեռին ես թողել: Մինչև երբ ես ու ինձպէսները այս դժոխքում անմխիթար խաշուենք: Բայ մի անգամ երեսդ մեզ ցոյց չես տալու, այ արդարասէրի Աստուած: Այսպէս ինքն իրան խօսելով, վշտերը քամուն տալով Պետին թինկն էր տուել քարին ու գդակը գլխատակ դրած մտածում: Մէկ էլ յանկարծ տեսաւ յոգնած աչքերը փակուած, քնի սիրուն աշխարհն ընկած: Ա՛խ, ինչքան քաղցր թուաց այս անգամ նրան քնի աշխարհը. պարտատէրերից երկիւղ չունէր, սկսեցին համարձակ դէս ու

դէն նայել, ամեն տեղ սարք ու կարք, արդարութիւն, գեղեցկութիւն: Արդարասէր Պետին լուռ չհամբերեց, սրտախորով գոչեց.

— Երանի, հազար երանի այստեղ ապրողներին. փառք, անփերջ փառք այստեղի Աստծուն:

Այս խօսքերը անցնող մարդը լսեց. Պետու վրայ գթաշարժուելով ասեց:

— Միամիտ կաց, ա՛յ հողեղէն, թէ հառաչանքդ անկեղծ է, մեր աստուածը քեզ կողորմի: Գնա՛ առաջ ահա, ժողովրդի մէջ Արդարադատը ման է գալիս. մօտեցիր համարձակ քու կարիքն ասա:

— Երկինքը քեզ օրհնի. կարեկից մարդ. ես հէնց նրան էի փնտռում: Ասեց Պետին ու առանց մի ըոպէ կանգնելու վազեց ժողովրդի խռնուած կողմը, բազմութեան մէջ նկատեց մի փառահեղ ծերունի, մատը բարձր բռնած խօսում խրատում էր: Գտակը վերցրած, երկիւղած սրտով առաջը չոքեց ու բերանը աղատով քաց արեց.

— Քու ողորմութեանը մեռնեմ, Արդարադատ Աստուած. քու կարօտը քաշելէն հոգիս թռել է, ձեռ մեկնիր անճար Պետուս. ցաւերս սարերից ծանրացել են. էլ կարում չեմ տանել: Քու ստեղծածն եմ. լաւ գիտես թէ ի՞նչ մաքուր սիրտ ունիմ, մեր գիւղի զօրեղներն ու հարուստները կեանքս խաւարացրել են, զաւակներիս չոր հացի կարօտ թողել: Ա՛րի, ինձ օրհնիր. քու խօսքով պարտքերից թափուեմ, հոգսերից ազատուեմ, որ ետոյ սրտիս փափագները կատարելով հարեանին, հասարակութեան պէտք գամ:

Աստուած փառահեղ դէմքը Պետու կողմը դարձրեց ու խօսեց.

— Քու արդարասիրութիւնը ինձ վաղուց է յայտնի, Պետի, վերկաց, մի՛ արտասուել. այսօրից վերջացան քու նեղութիւնները: Արի ողորմած ձեռս գլխիդ դնեմ. իմ հովանու տակ կունենաս այն ամենը. ինչ որ սրտով փափագում ես:

Պետին երկրպագելով Աստծուն վերկացաւ ու հանգստացած սրտով ճանապարհ ընկաւ դէպ իւր տուն:

Դեռ կիսաճամբի Պետին նկատեց, որ իւր վիճակի մէջ փոփոխութիւն է առաջ գալիս: Հին հագուստը չկար. նրա տեղ նորը շխշխում, պլպլում էր. ցնձագին ձեռը գրպանը տարաւ, ձառները արծաթի ոսկու փողերի դիպան ու զնգզնգացին: — Ա՛յ քեզ բաղդ, բացականչեց Պետին և ուրախ տրամադրութեան մէջ լուռ հասաւ տան շէմքը, որ կնկանը զարմացնի թէ երկու խան ալիւրի փոխարէն ինչքան ոսկիներ է

բերում. ինքը մնաց զարմացած. երբ տան սրահում տեսաւ ջուալներ ալիւրով լիք իրար վրայ դարսած: Աստծու օրհնութիւնը Եղսօյին էլ հասել էր, նոր հազուատներով զարդարուած սպասում էր. ընկաւ մարդու վզով ու թևը բռնած առաջնորդեց այն սենեակը, ուր զաւակները ուրախ խաղում էին: Ով էր տեսել Պետու տանը ծառայ, բայց հիմա երկու երեքը կոնները վեր քաշած իրանց տիրոջ հրամանին էին սպասում:

Գիւղի մեծ ու փոքր արմացել էին Պետու բաղդի փոփոխութեան վրայ. աւելի շատ նրա պարտատէրերը, որ այժմ ամաչում էին թէ վրէժն նայեն: Պետին ամենին կանչեց, իրանց հաշիւը վճարեց ու այսպէս յանդիմանեց.

— Սորհուրդ եմ տալիս, այսօրուանից թողէք ձեր վաշխառութիւնը. վայ ձեր օրին, եթէ դարձեալ մէկ չքաւորի զընել էք. ձեր տեսած ժամանակը գնաց, էլ կոպիտ ուժի բան չկայ. այժմ արդարութիւնը և հալալ քրտինքը պէտք է իշխէ և իրաւունքը բանացնէ ամեն տեղ: Ով ուզում է ինձանից ըարի լոյս լսի, թող խղճով կառավարուի:

Ամենն էլ խոր գլուխ տուին Պետուն, որովհետեւ գիւղի ամենահարուստն էր: Ծառաները եկան դաշտերի բերքերի մասին կարգադրութիւն լսելու: Հրամայեց նոր ամբարներ շինել տալ, որ հացահատիկները ժողովի, ձմեռը չքաւորներին բաժանելու համար: Այդպէս էլ արեց բարեգութ Պետին. ուստի անունը տարածուեց շուտով իւր գիւղից էլ շատ հեռու:

Նրա դուռը մէկ էր, եկողը քսան. ամենն էլ լիառատ ստանում էին ուզածները ու նրա որդիներանց արեւատութիւն մաղթելով գնում:

Պետին ճարտար լեզու ունէր. ժողովի, հրաւերքի մէջ պատուաւոր տեղը նրան էին տալիս: Հասարակութիւնը նրա սրտացաւութիւնը տեսնելով մի քանի ամսէն վրա ընտրեց գիւղի տանուտէր: Պետին փող ու մշակներ ժողովեց, կիսաքանդ ժամը շինեց. սիրունացրեց. տէրտէրներին էլ պատուիրեց, որ պարապ սարապ ման չըզան. ամեն մի կիւրակէ քարոզ խօսեն, ժողովրդի պարտքը հասկացնեն: Ետոյ պատրաստութիւն տեսաւ, ուսումնարանի շէնք կանգնացրեց, որ գիւղի երեսէքը կարդան, մարդ դառնան: Օր օրի վրայ Պետին աւելի հարուստ, աւելի անուանի դարձաւ. ով ասես գիւղում նրանից վախում պատկառում էր. բայց Եղսօյի սիրտը դրանով գոհ չըմնաց:

— Ա՛յ մարդ, փառահեղ ծերը, որի մասին պատմում ես, իսկական Աստուած է եղել, նրա կարճ օրհնանքով յանկարծ հարստացար ու այնքան օգուտներ տուիր քո հտտարակութեան:

Մի անգամ սիրտ ես արել, ցաւերիդ դարման խնդրել. արի գնա կուշտը, արած բաներիդ հաշիւը տուր ու վերջը այնպէս բան ուզիր որ մոռնաթն աժենայ:

— Այ կնիկ. լաւ խորհուրդ է, կը գնամ, սրտիս մեծ փափագը կը յայտնեմ. տեսնեմ ինչ կասի:

Տանուտէր Պետին գնաց ծեր Աստծուն գտաւ, խոնարհ գլուխ տալով իւր արածները միառմի ասեց. Աստուած հարցրեց:

— Այժմ ուզելիքդ ինչ է, Պետի:

— Տէ՛ր. դու տեսար թէ տուած շնորհդ ինչպէս վայելուչ գործ դրի: Տանուտէրի պաշտօնում այդպէս էի. եթէ գաւառի գլխաւոր լինեմ, կուռս աւելի երկար կը լինի, զօրութիւնս աւելի շատ. կարող եմ անթիւ գիւղերի ցաւերը հոգալ:

— Ուզածդ մեծ բան չէ, Պետի, կամենում եմ որ դու լինես գաւառի գլխաւոր, գնա կառավարիր, հովանիս քեզ վրայ:

Այս օրհնանքը լսելով Պետին երկրպագեց Աստծուն ու գոհ սրտով գնաց դէպ իւր գիւղը: Դեռ ճանապարհի կիսումն էր. տեսաւ առաջը անթիւ ձիաւորներ լոյս ընկան. եկան ու խոր գլուխ տուին իբրեւ իրանց մեծաւորի. Պետին իւր վրայ նայեց. տեսաւ հագուստը փոխուել, գաւառապետի կերպ է առել, զարմացաւ իւր բազդաւորութեան վրայ, բայց զարմանքը իւր համագիւղացիներն էր, երբ տեսաւ մի ժամանակուայ գզիր Պետուն գաւառապետի փառքով գիւղը մտնելիս: Անիրաւ հարուստների թուքը երկիւղից կպաւ: Պետին գաւառի վաշխաւորներին ժողովեց բանտարկեց. պատուիրելով՝ ինչ որ աղքատներից խլել էր, մինչև ձեր կամքով չը վերադարձնէք, չէք արձակուիլ: Ձիաւորներով գնաց գաւառի գիւղերը ման գալու: Մէկը գնում էր առջևից ու յայտնում ժողովրդին. ով ասելու խօսք ունի, կարող է համարձակ մօտենալ գաւառապետին: Մարդ թէ կնիկ գալիս էին, իրանց ցաւը ասում ու օգնութիւն ստանում: Աւելի շատ պաշտպանում էր հալալ քրտինք սիրողներին. աւագակ մարդ չմնաց, ամենն էլ տուն նստած հանգիստ կառավարում էին:

Պետին դառաւ ողջ գաւառի հայրը. ամենի հոգսը քաշում էր հայրաբար: Այնպէս յարգուեց ու սիրուեց, որ հեռու փողոցի ծայրին տեսնելիս բոլորը ոտի էին կանգնում, գլուխ տալիս: Այնքան էին գովում, որ ետ պատմել չի լինիլ. ինչքան էլ բերած ընծաները ետ էր տալիս, բայց երախտագէտները լցնում էին նրա տունն ու դուռը: Նրա փառքին նախանձողները գոչում էին.

— Երանի Պետուն, երանի նրա արդարասէր հոգուն:

Բայց տես, որ այս փառքի ու վայելչութեան մէջ եղածն իւր վիճակով գոհ չէր.

—Այ մարդ, սկզբից չպէտք է համարձակուէիր աստծուն նեղութիւն տալ, երբ նրա առաջ բերան բաց արիր, այնպէս բան կը խնդրէիր, որ գլխացաւանք տալն աժենար: Գաւառի պետ դառնալը հասարակ բան է, ամենայն մահկանացու կարող է այդ աստիճանը ձեռ բերել առանց քու չափ արդարասէր լինելու: Ուրիշ բան է, եթէ Աստուած քեզ մեր աշխարհի իշխան կարգէր. բոլոր գաւառապետները քո իրաւունքի տակ լինէին ու քու սիրուն ծրագիրները կատարէին: Անկասկած դրախտ կը դառնար մեր աշխարհը, որ այսպէս տառապում է եսապաշտ, կեղծաւոր թագաւորի շնորհով. դու խտրութիւն չէիր դնել հրպատակներիդ մէջ. լացն ու հառաչը որ այժմ գաւառներում փոքր ցեղերի բերաններից լսոււմ են, ծիծաղ ու խնդում կը դառնար, մարդիկը եղբօր պէս կապրէին...

—Եղսօ, կանչեց գաւառապետ Պետին, հրեշտակի մտքեր են բղխում քու բերանից. իմաստուն խորհուրդներ ես տալիս ինձ: Երանի թէ ամեն մի կնիկ իւր մարդի հետ այդպէս համերաշխ գնայ, ոնց որ դու ես բարութեան ճանապարհին ինձ հետ գալիս. քու փափազը իմ փափազն է:

Այս ասեց Պետին ու մի խումբ ձիաւորներով շրջապատուած գնաց ծիր Աստծուն փնտռելու: Գտաւ փառահեղ աթոռի վրայ բազմած. առաջը չոքեց, իւր գործունէութեան համառօտ հաշիւը տուեց: Աստուած ժպտաց արդարասէր Պետու խոնարհութեան վրայ, ասեց.

—Պետի, գոհ եմ քեզանից, որ քիչ ես խօսում և արածներովդ չես պարծենում: Անթիւ գովասանքներ են հասել ինձ քու արդար վճիռների մասին, ապրես, որ հասկանում ես պաշտօնդ սրբութիւնով կատարել: Կարելի է, նոր փափագ ունես սրտումդ, ասա տեսնեմ:

—Բարեբար և իմաստուն Աստուած, դու ինքդ լաւ գիտես սրտինս. էլ ես թնշ ասեմ, պատասխանեց Պետին քաշուելով:

—Ճշմարիտ է, ես գուշակում եմ փափազդ ու կատարելու եմ. հաստատ իմանալով որ այս նոր պաշտօնն էլ այնպէս անշահասէր հոգով պէտք է վարես, ինչպէս տանուտէրի ու գաւառապետի պաշտօնները: Տեսնում եմ որ պարծենալու համար չես պաշտօն ինդրում, այլ ժողովրդին բաղդաւորեցնելու: Օրհնում եմ քեզ. գնա եղիր ողջ երկրի իշխան և կառավարիր արդարութեամբ. իմ հովանին քեզ վրայ: Բայց տես որ երկար

մնաս այդ նախանձելի պաշտօնում և վայելես արժանապէս:

Այս խօսքի վրայ մի վայրկեան Պետին գլուխը խոնարհեց որ երկրպագի. բարձրացրեց աչքերը ու զարմացաւ.— փառահեղ աստուածը չկար. նրա տեղ թագաւորական պալատ էր կանգնած: Պետին այդ յանկարծակի փոփոխութիւնից շշմուած գլուխը բռնել էր, որ վէր չընկնի: Ետոյ մտաւ դահլիճ, ուր աջ ու ձախ նազիր, վեզիր, պալատականներ խոր պատկառանքով շար ընկած նրա հրամանին էին սպասում: Պետին նստեց ոսկէզօծ գահի վրայ, զեկուցումներ լսեց, իւր կողմից հրահանգներ տուեց, ամենից խիստ հաշիւներ պահանջելով ահ ու երկիւղի մէջ գցեց: Օր, շաբաթ անցնելուց վերջը ամենն էլ նկատեցին, որ այս նոր իշխանը ժողովրդի սրտիցն է ջուր խմում, նրա բարեկեցութեան համար հոգում: Սկսան օրհնել ու երանի տալ թագաւոր Պետուն: Այս խօսքերը լսելով չէր փքում, այլ մխիթարում էր որ իւր սուրբ պարտականութիւնը կարողանում է կատարել: Միշտ այն էր մտածում, որ իւր ամեն մի հպատակը ապահով վիճակ ունենայ, վաշխառուների ճանկից ազատ լինելով իւր օրը մթնացնի այնպէս, ինչպէս իւր ընտանիքին շահաւէտ է:

Յայտնի չէ թէ քանի տարի տևեց, միայն որոշ ժամանակից ետ արդարասէր Պետին իւր աշխարհը այն վիճակին հանցրեց, ինչպէս իւր սիրտն էր ուզում: Իւր գործունէութիւնը տօնելու համար մի օր մեծ հրաւէրք սարքեց, իւր ստորադրեալներին պատուեց, արիւժանութիւնը գովելով շքանշաններ բաժանեց:

Այդ երջանիկ օրուայ իրիկնագէմին, երբ հիւրերը ցրուել էին, թագաւոր Պետին թաւշէ բազմոցի վրայ թինկ տուած, վեր ու դեր էր անում իւր նախանձելի դրութիւնը և իրաւ ամենաերջանիկ մարդը հոմարում: Վերջը նկատելով որ այս բոլորը Աստծուց է ստացել, ուզում էր բարձրաձայն փառք տալ, յանկարծ մի ինչ որ ցուրտ առարկայ դիպաւ իւր վզակոթին: Խիստ ցնցուեց իշխան Պետին ու ձեռը տարաւ ծոծրակը, որ անախորժութիւն պատճառող իրը հեռացնի և ի՛նչ շօշափեց... ամա՛ն... մի լպրծուն գորտ: Թագաւոր և շնքին լպրծուն գորտ, անասելի կերպով զգուեց ու այդ զգուանքից վեր թռչելով թագաւոր Պետին դառաւ նորից անճար Պետի, այսինքն բաղքից զարթելով, աչքը բաց արեց ու իրան տեսաւ ընկուղի ծառի տակ մեկնուած: Կռկոտն արարածը չբռնուեց— ուստոստելով մտաւ կրկին ջաղացի առուն: Իսկ Պետին մինչև սրտի խորքը դառնացած կանչեց.

—Ա՛խ, նզովեալ գորտ. անիրաւ մարդկանց չարութիւնը քիչ էր, որ զուէլ սողուն տեղովդ եկար բաղդիս նախանձեցիր:

Առանց աչքերը բանալու ձեռը քնաթաթախ տարաւ գըլխատակի քարը շօշափեց ու ասեց.

—Մի վայրկեան առաջ պառկած էի թանկագին բազմոցի վրայ, իսկ այժմ ցեխոտ առուի ափին. ի՞նչ եղան պալատս, փառքս ու հպատակներս. մի՞թէ դրանք սուտ բաներ էին կամ այն բոլոր վայելչութիւնը երազ էր: Ա՛խ, զարշելի գորտ, ինչո՞ւ փախցրիր ձեռէս այն անուշ աշխարհը:

Գլուխը չոր բարին սեղմելով սկսեց փակ աչքերով աղերսել.

—Ողորմած Աստուած, ես իմ կամքով չթողի քո երջանիկ աշխարհը. մեղաւորը տխմար գորտն էր, որ առուի ափերը թողած եկել էր վզիս թառ եղել: Աղաչում եմ, չնորհ առաւ. մի քիչ էլ վայելեմ քու պարգեւած իշխանութիւնը. հազիւ աշխարհը կարգն եմ գցել:

Երեւի քունը կիսատ էր. կրկին մտաւ քնի երջանիկ աշխարհը: Նրա անակնկալ անյայտանալու պատճառով մեծ անհանգստութիւն էր տիրել պալատում: Հենց որ Պետին կրկին երեւաց, պալատականներ, ժողովուրդ՝ ամենն էլ բարի գալուստ մաղթեցին: Պետին հոգու մէջ ցնծում էր լսած ովսանանների վրայ. թագուհի Եղսօն և թագաւորազն զաւակները մասնակցում էին նրա հրճուանքին:

Այս ուրախ, բաղդաւոր միջոցին Պետին մի թունդ ցաւ զգաց աջ կողքում. մօտը մարդիկ կային. ամաչեց ցաւի մասին խօսել, ձեռով շփեց որ անցկենայ: Երկու վայրկեան չանցած միւս կողքին ծակոց զգաց. կասես մի կոշտ բանով նրան խփեցին: Այս անգամի ժղկոտոցը տւելի խիստ էր. բայց փորձեց դարձեալ նկատելի չանել թէ ինքը ցաւ է զգում:

Բայց չէ, նրա ջանքերը զուր անցան ցաւեր մեղմացնելու համար: Պետին պարզ նկատեց որ իրան խփող կայ. հարուածները անողորմաբար կրկնուում էին: Ցաւն ու կսկիծը խիստ էին, էլ հնար չունէր գիմանալու: Երանելի աշխարհից ուշադրութիւնը ակամայ հեռացնելով փոխուեց դրսի աշխարհը-ցաւի ու հեծեծանքի հովիտը:

Վա՛յ նրա աչքերին. ինչ որ նա տեսաւ, գորտից էլ վատթար արարած էր: Իւր պարտատէրերից ամենաչարագոյնը, անաստուած Հանէսն էր հոգէառ հրեշտակի պէս առաջը կանգնած: Մաղձոտ դէմքով գոռում էր.

— Խոզի տղայ, խոզ, քու հտնից մանգալով, հարցնելով բեզարեցի. գիւղամէջից այս ուր ես փախել, ծառի շուաքում հանգիստ մեկնուել: Պարտապան մարդը կըքնէ: Այնպէս խոր ես մրափել, քացիներն էլ շուտ չեն զարթեցնում: Փողիս կանխիկ շահ չես տուել քսան տարուայ մէջ. մշակութիւնով էիր վճարում. այժմ այդ էլ չես ուզում, ծոյլի պէս եկել ես քնել: Չէ, էլ այսուհետեւ քեզ խնայողը չեմ. վեր կաց գնանք տանուտէրի կուշտը. մինչև փողս իրան շահով չըվճարես, ձեռքս չես ազատուիր:

Այս ասում էր վաշխառու Հանէսը ու անճար Պետու օձիքից բռնած գլուխը մէջքը անողորմ վեր ջարդում: Աբուռով Պետին թագաւորութիւնից ընկած, ամօթից չգիտէր ի՞նչ անի: Աչքերը ամուր փակած, դէպի քնի երջանիկ աշխարհը ճարահատ գոռում էր.

— Փառահեղ աստուած, ինչպէս այս իրական աշխարհի դառ փորձը ցոյց է տալիս, ամենն էլ երազ են եղել թէ պարտքից թափուելս, թէ տանուտէր ու գաւառապետ դառնալս, թէ պալատում թագաւորավայել ապրելս ու ողջ աշխարհին հրամաններ տալս: Ա՛խ ու վախ... վաշխառու արարածը այժմ գլուխ ջարդումէ...: Ողորմած Աստուած, եթէ այնքան բաները դժբաղդաբար երազ էին, չի կարելի՞, այնպէս անես, որ այս անգութ, անիրաւ ծեծն էլ երազ դառնար... Դէ, թէ արդարադատ ես, այդպէս արա:

ՄԽԻԹԱՐԻԿ

1905 Մայիս

Տ. ԳԱՐՐԻԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

(Նամակ Գ. Պօլսից)

... Տէր Խմբագիր «Լումայ» պատուական ամսագրոյ

Ինչպէս նախորդ նամակաւ խոստացիլ էի, այս անգամ կուգամ մի քանի դիտողութիւնք անել յարգելի բանասէր պր. Եր. Շահազիզի գրածի վերայ Տէր Գարրիէլ Պատկանեան աւագ քահանայի և մագիստրոսի մասին «Լումայ»-ի ներկայ 1 և 2 համարների մէջ:

Զիմ կարգացած «Մշակ» լրագրի 1902 թուի 41 և 42 համարներում խնջ գրած է պ. Կարակաշ իւր պապի Տ. Գ. Պատկանեանցի ծննդեան հարիւրամեկի առթիւ. միայն պ. Ե. Շահազիզի գրածէն կիմանամ թէ կենսագրական այդ յօդուածի մէջ պ. Կարակաշ շատ հարկանցի անցել է Պատկանեանցի վերայ եղած այն ծանր ամբաստանութեան մասին, որոց հետեանօք 27 երկար տարիներ դատապարտուած մնաց դժբաղդ ծերունին դադարիլ ի քահանայագործութենէ:

Ուստի այդ ամբաստանութեան վերայ պ. Ե. Շահազիզ ինքն կը ձեռնարկէ գրել. տեղեկութիւններ «առնելով ականատեսների և գործող անձանց շատ մօտ և մտերիմ մարդկանց պատմածներէրց», և միւս կողմանէ յիշելով պ. Կարակաշի ադոր համար ունեցած լուծիւնը մինչև ցհրատարակումն իւր պապի ինքնակենսագրութեան, բայց և զսոյն կասկածաւոր կը համարի թէ պիտի կարենայ պարզել ճշմարտութիւնը, և անկասկած պիտի լինի կ'ասէ, միակողմանի և ջատագովական մի բան»:

Տ. Գարրիէլ Պատկանեանցն ամբաստանուած է թէ՛ երկու սրիկայ վարձած է սպանել տալու Ն. Նախիջկանի զօրեղ քաղաքագլուխ մեծահարուստ Յարութիւն Աղայ Խալիբեանցը, և այդ սրիկայից վարձքը վճարելու ժամանակ՝ Տ. Գարրիէլ բռնուած է դարանակալ ոստիկանների ձեռամբ, և անմիջապէս բանտարկուած իբրև ոճրագործ՝ Նախիջկանի բանտում. և ապա

Ռոստովի, և յետոյ տարագիր և աքսորական եղած, զրկուելով ի քահանայական տարազէ և իշխանութենէ:

Ինչ որ այս յասին պ. Ե. Շահազիզ տեղեկացած և գրած է, ինձ համար և թերևս շատերու համար կրնայ միակողմանի համարուիլ, բայց այն ատէն իմ պիտի տայ մեզ ստույգ և ճշմարիտ տեղեկութիւն: Ըստ իմ դատման, հարկ է ուշի ուշով նկատողութեան առնուլ խնդրոյն բոլոր պարագաներն, և թշնամական կերպարանք ստանալուն հանգամանքներն և ըստ այնմ քիչ շատ համոզում գոյացունել:

Մի կողմը կայ զօրեղ և ճարպիկ մեծատուն և մեծահարուստ մարդ, որ իւր ճանկերի մէջ առած է քաղաքի Մագիստրաթը իւր սարօք, և զպէտս, և զկուսակալս, և որ մեծն է հոգեւորական բարձր իշխանութեան գլուխն Ամենայն Հայոց Հայրապետն Տ. Ներսէս Ե. որ հզօրագոյն պաշտպան եղած է Ռալիբեանի-ի կործանումն Տ. Գաբրիէլ Պատկանեանի, որ թէպէտ ի տղայ տիոց ծանօթ և բարեկամ Պատկանեան տան և ծնողին Տ. Գաբրիէլի՝ բանաստեղծ Սերոբէ վարժապետին, և նոյն իսկ ձեռնադրող Տ. Գաբրիէլի, բայց սակայն միշտ հալածող նմին եղած, և այդ իսկ պատճառաւ քահանայացուցած...

Թէ ի՞նչ պատճառ և շարժառիթ կար Տ. Գաբրիէլի հալածուելուն, չարչարուելուն, և քաղաքէ ի քաղաք տեղափոխելուն, և իւր ընտանեօք թշուառութեան մատնուելուն, ասոնք ամենը յոյժ մանրամասնօրէն գրուած է Տ. Գաբրիէլի ինքնակենսագրութեան մէջ բոլոր պարագայիւք, և անուններով բացատրուած, որ զարմանք և հիացում կը պատճառէ ընթերցողին, որոյ վերայ ես ևս պ. Կարակաշեանի նման պիտի լռեմ, ցանկալով որ ապագայն ևս լռութիւն պահէր այս առիւծի մենամարտութեան վերայ...

Ուստի ուրոյն ծալեալ և ի մի կողմ եղեալ այդ ամենը, կը բաւականանամ յառաջ բերել սպանութեան սոսկալի ամբաստանութեան վերայ Տ. Գաբրիէլի տուած բացատրութիւնն միայն, քաղելով իւր համառօտ ինքնակենսագրութենէն, զոր յատկապէս իմ անունով և ինձ համար գրած է դժբաղդ ծերունին 1876 թուի յունուարի 29-ին. որ նամակի թղթի մեծութեամբ 40 երես մանրագիր տեղեկագիր մի է՝ յոյժ հետաքրքրական պարունակութեամբ:

Տ. Ներսէս Ե. կաթողիկոսի ոխերիմ վարմունքը, և Սարգիս վարդապետ Զալալեանի յոխորտ քինախնդրութիւնը, և Ռալիբեան մեծագանձ իշխանի խարդախ ընթացքն այն աստիճան կը հալածեն և կը նեղեն Պատկանեան, որ ճա-

քահատեալ, կը հարկադրի ընդարձակ բողոքագիր մի պատ-
րաստել յանուն կաթողիկոսի, և զայդ ոռւսերէնի թարգմանե-
լով մատուցանել Կայս. կառավարութեան, որոյ մէջ անշուշտ
պիտի գրուած լինէր և խալիբեանի դէմ եղած Նախիջևանի ե-
կեղեցեաց հաշուական խնդիրն, որ սկսել էր ժողովրդական ա-
սուլիսի տեղի տալ:

Տ. Գաբրիէլ Պատկանեան մտադիր կը լինի այդ ոռւսե-
րէն բողոքագիրն, այնպիսի փաստաբանի մի գրել տալ, որ Տէ-
րութեան օրինաց և կանոնաց համաձայն լինի, ոռւսի կը պար-
տաւորի այնպիսի մէկը որոնել ու անոր յանձնել դորա խմբագ-
րութիւնն:

Ահաւասիկ, թէ ի՞նչպէս կը պատմէ զայդ:

«Ոչ համարձակեալ յանձնապատան վստահութեամբ յե-
նուր ի կարողութիւն անձին, զհետ եղէ գտանել զքաջ փա-
տաբան, որ մարթացի բացատրել զհանգամանս իրացն այն-
պէս, որպէս արժան է, զի յերևան ելցէ վշտացեալ անմեղու-
թիւն իմ: Եւ ահա ի յայտ եկն և փաստաբանն այն՝ զոր խընդ-
րէի: Ոչ բազմօք յառաջ քան զաւուրս զայսոսիկ եկեալ էր
ի մերձակայս Նախիջևանայ ի Ռոստով քաղաք, փաստաբան ոմն
Քարչէւսքի մականուանեալ, որոյ շարագրութիւնք և եղանակք
գրուածոց ինձ հաճոյ գտան, և ցանկացայ տալ նմա յօրինել
զիմ բողոքագիրն. այլ յորժամ գնացի առ նա՝ գտի զնոսա ար-
դէն զինեալ և վառեալ հակառակ իմ: Զո՞ ոչ մոլորեցուցանէ
արծաթ ծառայեցուցիչ: Զո՞ ոչ մարթանայ յինքն յանկուցանել
կաշառ:

«Երկու հայազգի երիտասարդք անգործք, որք կամէին
մտանել գտանել խորշիկ ընդ թեառակաւ խալիբեանի, և զորոց
ես ինքն էի միջնորդեալ առ խալիբեանն ընդունիլ զնոսա ի խնամս
իւր և տալ նոցա ճանապարհ ապրուստի. և նա խոստացեալ
էր, բայց չև էր կատարեալ, Թէվզեան և Իսմայէլցեան, մտերիմ
բարեկամք իրերաց, մերոց աւուրց Ովրէստէս և Պելադէս Նախի-
ջևանայ, որք և մերձաւոր բարեկամք էին Քարչէւսքոյ, ինձ
երեւցաւ կաշառատութիւն, որոց ձեռամբ հակառակորդքն իմ զը-
րաւեալ ունէին զսիրտ Քարչէւսքոյ: Թէվզեանն էր խոստո-
վանորդի տէր Գաբրիէլի Տէր-Սիմօնեան, որ յորժամ կայր
փախտական յէջմիածին, և պահէր ընդ Թէվզեանի զանընդհատ
նամակակցութիւն սիրոյ բարեկամութեան. իսկ Իսմայէլցեանն
թէպէտ և էր իմ խոստովանորդի, և ես էի զըոյր նորա ի մե-
ծի նեղութեան իւրեանց պսակեալ, որպէս և զնա ինքն ևս
զԻսմայէլեանցն փրկեալ էի ի նմանօրինակ նեղութեանէ, սա-

կայն քեռայր նորա երիտասարդն կէօքչայեան գոլով ի մի սպա-
սաւորաց խուզուուիսեանի, թէպէտ և քաջ գիտէի զի և
է մի ի գործեաց Հռիփսիմէի խուզուուիսեանի, այրի դստեր
Պալիբեանի, սակայն ոչ կ'սկածէի զդարանակալութենէ իմե-
քէ, յետ այսքան բարիս առնելոյ տնանկացեալ գերդաստանին
այնմիկ՝ առանց ունելոյ զակնկալութիւն միոյ բնիոնի անգամ:

Յորժամ Քարչէլսքին հրաժարեցաւ ի յօրինելոյ զիմ բո-
ղոքագիր, և ես ելի ի միտս երթալ ի մերձակայ քաղաքն Բա-
մութ, ուր կայր քաջածանօթ օրէնսգէտ ումն Բորիսողլէքսքի կո-
չեցեալ, որ և պարտապան իմ էր, Իսմայէլցեանց որպէս իրախ-
տապարտ բազմօք, որովհետեւ քաջ գիտէր, զի թէ զերծայց ի
տրտմառիթ հանգամանաց անտի՝ ինքն ևս ոչ մնասցէ անգործ,
զի ես ընդ փոյթ գտից վասն նորա գործ արժանաւոր և ար-
դիւնաւոր, եկաց յանդիման իմ իբրու ի թիկունս ինձ արա-
զեալ. և յանձն էառ օգնել ինձ ի համոզելն զՔարչէլսքին, զի
շարադրեսցէ զբողոքագիրն իմ, վասն որոյ և առեալ յինէն
զթուղթս իմ զամենայն, զորս ժողովեալ էի այնքան տաժան-
մամբ, և որք բաղկացուցանէին փաթեթ մի մեծ, որ կշռէր լը-
տերս վեց, և զկառս իմ, տարաւ առ Քարչէլսքին՝ որ յայնժամ
ի Ռոստովէ գնացեալ էր գործովք փաստաբանութեան՝ ի նոր
Չէրքասք քաղաք Դոնաւիսեան կօզակաց:

«Քարչէլսքին ըստ պատմելոյ Իսմայէլցեանի և կառավար-
չին իմոյ, յորժամ ծայրէ ի ծայր ընթիւրցեալ է զայն թուղթս,
ասացեալ է. «եթէ գործն հասանիցէ անդր՝ ուր ուղղեալ է,
այսինքն յատեան Տէրութեան, թուղթքս այսոքիկ ոչ միայն սա-
սանեցուցեն զԱթոռն Հայրապետական, և շարժեսցեն զնստեա-
լըն ի վերայ նորա ի տեղուջէն՝ յորում արդէն արգելեալ
է օրհնել զՄիւռօն և ձեռնադրել զեպիսկոպոսունս վասն իրացն
Թաւրիպցի Հայոց, այլ և կենդանւոյն սպանցեն զՊալիբեանն»:

Ահա այս էր, որ ետ նոցա գաղափար յարմարել և ասել,
թէ Տէր Գաբրիէլն Պատկանեան կամելով սպանանել զՊալի-
բեանն՝ վարձէր զսրիկայս:

Իսմայէլցեանն յետ քանի աւուրց՝ դարձաւ կառօք իմովք՝
ի նոր Չէրքասքէ, և դարձոյց առ իս զթուղթս իմ ամբողջ, և
զկնի հաղորդելոյ ինձ զբանս Քարչէլսքւոյ յաւել, թէ՛ միջնոր-
դութեամբ իմով և աղաչանօք թէվղեանի՝ Քարչէլսքին որ նախ
պահանջեաց հազար ռուբլի, յետոյ զիջեալ ի թախանձանս մեր
յանձն էառ գրել զբողոքն հարիւր յիսուն արծաթով, զոր եթէ
յանձն առնուցուս հատուցանել, ունի ի դարձի իւրում ի Ռոս-

տով յաւուրս յայտոսիկ՝ մեկուսանալ ի տուն քո, գրել զթուղթն առաջի աչաց քոց, զի բազում ինչ մնան ի մանրամասնութեանց բացատրելիք, զոր ոչ ոք բաց ի քէն կարէ առնել:

«Եւ որովհետեւ բողոքն այն եթէ գրէր արդարեւ այնպէս, որպէս եսն կամէի և լինելոց իսկ էր ընդ վերակացութեամբ իմով, արժէր հինգ հազար, վասնորոյ և ես յօժարեցայ հատուցանել զհարիւր յիսուն, եղեալ ի մտի յաւելուլ ի նոյն և հարիւր մի՝ յորժամ ամենայն զազափարք իմ այնպէս ի լոյս ընծայեսցին՝ որպէս եսն կամէի:

Յետ քանի աւուրց Իսմայէլցեանն երեք նամակ առ իս գըրեալ իբր ի Քարչևաքւոյ յանուն նորա, որով խնդրէր յինէն տասն արծաթ. ես տեսեալ և ընթերցեալ զնամակն և ստուգեալ զձեռագիրն որ ծանօթ էր ինձ՝ ետու զարծաթն: Ընդ անցանել քանի աւուրց երկրորդ նամակաւ յանուն նորա՝ որպէս թէ խնդրեալ էր երեսուն կամ քսան (չգիտեմ հաւաստեալ) արծաթիս, և ես ետու վերստին: Ի 5 կամ ի 6, օգոստոսի դարձեալ եկն Իսմայէլցեանցն երրորդ նամակաւ Քարչևաքւոյ, յորում իբր թէ պահանջեալ էր այլ ևս յիսուն արծաթ տալ ի ձեռս նամակաբեր ձիաւորի, ի դռնաւ նորա ի Ռոստովէ ի նոր Ձէրքասք և առաքել, և ես յօժարեցայ. զի ոչ գոյր առիթ կասկածանաց և ոչ մի. ոչ ի Քարչևաքւոյ, որ էր այր նախարարական, անաչառ և անխարդախ, որոյ այոն այո է, և ոչն ոչ: Եւ ոչ յԻսմայէլցեանէն, որոյ՝ որպէս ինքն, նոյնպէս և ծնողք և քորք և փեսայք էին բարերարեալ յինէն ազգի ազգի բարերարութեամբ, ի նեղութեան և յանձկութեան իւրեանց, և որ յօրէ մտից իւրոց ի ծուխ իմ, երևէր ինձ պարկեշտ և համեստ որպէս նորահարս և կարեկից ինձ համակ երիտասարդական խանդիւր:

Ընդ երեկս եօթանց կամ ութից օգոստոսի, եկն Իսմայէլցեանցն, ասաց թէ յայսմ երեկոյի ի մտանել արևու, ունի նամակաբեր ձիաւորն անցանել մերձ մերոյ գերեզմանատան՝ որկցորդ է քաղաքին. երթիցուք հանդիպեսցուք նմա, և տացեալ ձեռս նորա զյիսուն ուրբի արծաթոյն: Ես գնացի, նամակաբեր ձիաւորն չեկն, բայց փոխանակ նորա կայրանդ Թէվզեանն, զորմէ լուեալ էի թէ ենթարկեալ բանտարգելութեան ի պատճառս գնդակահար խոցելոյ զՍտամպուլցի Յովհաննէսն ի հրացանէ՝ զիշերայն ընդ պատուհանն, աջակցութեամբ խոստովանահօր իւրոյ Տէր Գաբրիէլի Տէր Սիմօնեան, և կարեվէր ջախջախիւոյ զմօտ նորա, մինչդեռ ես կայի ի Տփլիս: Թէվզեանն ասաց, նամակաբեր ձիաւորն ապաստան է արարեալ վաղորդայնի զգալուստ իւր. և դարձաք ձեռնունայն ի տունս մեր: Ես

չիմացայ թէ՛ Թէվգեանն՝ յայսմ աւուր միայն է արձակեալ առ ժամանակ ի բանտէ՛ հրամանաւ Սալիբեանի, զի ի գլուխ բերցէ զգարանն, ուր հանդերձեալ էին որսալ զիս, խոստացեալ իսպառ ազատել զնա ի բանտարկութենէ, եթէ յաջողեսցէ արկածել զիս ի վտանգ:

«Ի տասն օգոստոսի ընդ երեկս յետ մտիցն արևու, Իսմայէլցեանն (յերկուշաբթի պահոց վերափոխման) եկն և ասաց՝ թէ յայսմ երեկոյի գալոց է նամակաբեր ձիաւորն. երթիցուք մինչ ի ծայր քաղաքին և տեսցուք զնա ի վերայ ճանապարհին, և տացես նմա զիսուն բուրլին, և տեղեկացիս թէ երբ ունի գալ Քարչևսքին ի Ռոստով, անդ ունի գալ և Թէվգեանն. և ես պարզամտութեամբ զնացի. տեսաք ի հեռուստ զի շրջէր անդ Թէվգեանն, և չորս ձիաւորք մերձ ճանապարհին նստեալ կան ի դալարուջ:

«Յառաջ մատեաւ մին և ասաց թէ ես եմ նամակաբերն, և սոքա ուղեկիցք իմ են: Ի տալն իմ ի ձեռս նորա զգրամաթուղթն և ի հարցուփորձ առնելն զՔարչևսքույ, միւս ոմն մերձեցաւ, բունն եհար զօձեացս, և որոտածայն աղաղակեաց. խաբախուլ: Եւ ի քթթել կան ելին ի դարանէ Սալիբեանն. դատաւորք Մագիստրաթի՝ Մասլինեան և Քրասիլնիքեան բնիկ սրիկայքն Սալիբեանի. սպայն ժանդարմից բարօն Քլէիսթ, Յոհաննիս Չուպարեան՝ փեսայն Սալիփախի Քէրզի՝ հօրեղորօր Շաբօշնիքեան Աստուածատուր քահանայի, և Յակոբ Չախրեան՝ փեսայն Աստուածատուր քահանայի և քեռայր Տէր Եղիայի Շաբոշնիքեանց և իմ խոստովանորդի. (զերկուս վերջինս ես էի պսակեալ.) կալան զիս և ասացին. դու վարձէիր զսրիկայս սպանանել զՍալիբեանն. և առաքեալ կոչեցին զՏէր Մարտիրոսն և զՏէր Պողոսն Սոճեան, որ ղօղեալ կային ի մերձակայս (ընդ որ գոյր հեռագոյն և Տէր Ղուկասն.) և սկսան հաստատել ի վերայ իմ, թէ դու կաշառաբեկ առնէիր զծպտեալ ժանդարմն՝ որպէս զսրիկայս՝ խողխողել զՍալիբեանն և ժանդարմք ևս կրկնեցին ըրպէս ուսան, կամ որպէս ուսեալ էին. և ոչ ունկն եղեալ բանից իմոց՝ առօք փառօք տարան զիս ի դատաստան Մագիստրաթի, ուր ի կէս գիշերի ատեան բացին նախագահութեամբ Սաթրանեանի՝ խոստովանորդույ Տէր Պողոսի Սոճեան, և ատենադպրութեամբ Սեմենովի, որ վարէր և զպաշտօն օրինապահի (սթրաեափչի) և էր փեսայ Սեմենթովսքույ՝ քարտուղարի Քաղաքապետին Թագանրոգ քաղաքի, որում զայս բազմարդիւն պաշտօն տուեալ էր Սալիբեանն. հարցուփորձ արարին, և ես թէպէտ և պատմեցի զամենայն՝ որպէս եղեալ էր,

բայց նորա գրեցին որպէս կամեցան, բազում ինչ յաւելեալ ի բանս իմ և բազում ինչ յապաւեալ և այսպէս արկին ի բանտարդէն քանի աւուրը ինչ յառաջ պատրաստեալ, ի 1853 յօգոստոսի 10, ի լոյս 11:

«Ի նմին գիշերի դատաւորքն Մասլինեան և Քրասիլնիքեանն՝ առեալ ընդ իւրեանս և զքահանայ մի զվերոյիշեալ Տէր Թոմասն Գանձապետեան, որ էր խոստովանաճայր գերդաստանին Սալիբեան, գնացեալ են ի տուն իմ և վերիվայր արարեալ զամենայն ինչ, կամելով գտանել զդրամանենդ, որ յայնմ միջոցի՝ իբր եօթն ամօք յառաջ սկսեալ էր ընդ ծայրագոյն պաշտպանութեամբ Սալիբեանի և Սաթրանեանի ճոխացուցանել զնսա և զհամախոհս նոցա և զամենայն կուսակիցս նոցա, որք էին նահապետք ամենայն սխրագործութեանց Նախիջևանայ, և զբտեալ ոչինչ միայն զորորմելի գերդաստան իմ, զկինն իմ հիւանդոտ, և զերկուս զստերս որբացեալս ի տիս դեռաւուրց պատանեկութեան ի լերդակողմ խոցեալ աւետեօք նորահրաշ բանտարկութեան իմոյ խորասոյգ ընկղմեալ ի ծով անմխիթար սգոյ:

«Յետ իբր տաան աւուրց եհաս և ի քաղաքապետէն Թագանորդի հրաման բանտարկել զիս, մինչև ի տաան աւուրց հետէ կոշկոճէի ի բանտի: Հրամանն այն, յապաղեալ էր վասն այն, զի չև իս էր Սալիբեանն գնացեալ ի Թագանորդ քաղաք և սպայն ժանդարմից բարօն Քլէիսթ՝ ոչ երևէր ի միջի— և ի բանտի՝ ի մէջ բանտարկելոց յածէր շնչին գաղտնածածուկ յոյժ, որում ես չէի ձեռնհաս լինել ի խելամուտ. ասէին, թէ Սեմենթովսքին կոչեալ է զփեսայն իւր զՍեմենովն ի Թագանորդ և թէ Սեմենովն տրտում է յոյժ. և յետ սակաւուց լսելի եղև թէ Սեմենթովսքին չև էր ստացեալ զիւր բաժինն ի Սալիբեանէ, վասն որոյ և յապաղէր հրամանն, այլ յորժամ գնաց Սալիբեանն ի Թագանորդ և եղև իրաւախոհ, նա զստանալիսն ստացաւ և հրամանն գրեցաւ:

«Քաղաքապետն Թագանորդի էր իշխանն (քնեազ) Լիվէնֆիսայ երևելոյն Բութքովի և յընթացս այսոցիկ տաան աւուրց ոչ թողին զոք ի գերդաստանէ իմմէ տեսանել զիս և ոչ ոք ի դատաւորաց եկն յայցելութիւն. առաջին նուագէր ելանելոյ իմ ի ծմակային սենեկէ առանձնութեան և շնչել զօդ, յորժամ տարան զիս յատեան ընթեռնուլ ինձ զհրաման Քաղաքապետին Թագանորդի:

Կամեցայ խօսել ինչ, և յանկարծ մի առ մի լքին դատաւորք զատեանն և անհետ եղեն, և բանտապետն զարձոյց զիս վերստին ի սենեակ բանտին:

«Ի բազում ժամանակս չետուն ինձ գրիչ և թուղթ գրել

բողոք կամ առ նախարարն և կամ առ Արքայն, բայց ես գտի զմատիտ և պատառ մի թղթոյ, և գրեցի ի բերանոյ կնոջս նամակ բողոքական առ Կաթողիկոսն Ներսէս, Ազգընտիր և Ազգասէր Հայրապետն Հայոց, որ յայնմ ժամանակի մոռացեալ էր զոյգն ինչ զբան Յիսուսի՝ թէ՛ բարի արարէք և ատելեաց ձերոց, երևի ոչ կամելով կայծակունս հրոյ կուտել ի գլուխ իմ, և տօնէր զյաղթանակ իւր զարգասիս երեսուն և եօթն ամեայ անխոնջ ճգնութեանց, հրճուեալ յաւետաբեր նամակաց Խալիբեանի և Զալալեանի, ընկալեալ զայն նամակ պարզագրեալ ձեռամբ դստերն իմոյ Վառլառեայ. հրամայեալ էր կարգել նոր ատեան քննութեան և յերևան հանել զհեղինակ նամակին, յորում որպէս ի հայելոյ տեսանէր զանձն և զմեծագործութիւնս իւր. և ոչ դադարեցաւ Աստուածարեալն Ներսէս՝ մինչև յատենի քննութեան ոչխոստովանեցաւ դուստրն իմ՝ թէ ես ինքն եմ շարադրողն և պարզագրողն: Այսպիսի բռնաւորական սկզբամբք ահ և սարսափ արկեալ զամենեւորմբք. որք և իւրք կամէին օգնել ինձ ի նեղութեան իմում, բռնադատէին զի մինչ թշնամիք իմ նախատէին զիս, նզովեացեն զիս այնոքիկ՝ որք Կրքեմն գովիչք իմ էին:

«Յետ քանի աւուրց սկսան ընդերկար մերժել զաղաչանս իմ՝ տալ ինձ միջոց բողոքելոյ ընդ պատրուակաւ՝ թէ Քաղաքապետն Լիվէն հանդերձեալ է ելանել ի պաշտօնէ՝ և ոչ ընդունի զթուղթ ինչ. և ապա յետ քանի աւուրց ի բարձրացուցանել զաղաղակ իմ, թոյլ ետուն գրել առ նոր Քաղաքապետն կոմս Աղլէրբէրզ: Ես կամէի գրել աղաչանս առ իշխանն Լիվէն՝ որ ճանաչէր զիս, և ի չուելն մեր ի Տաւրիկ, էաք ի միասին ընդ նմա ի շոգենաւի և յաւուր միում, մինչ իշխանն այն Լիվէն նստեալ ի ճաշի ի տան Խալիբեանի զուարճանայր, յառաջարկել ուրուք ըմպել զբաժակ վասն երկարութեան Վորոնցով կոմսի և նորին ինքեան Լիվէն իշխանի, քաղաքապետն յոտն կացեալ ասացեալ է, թէ ձեզ չէ պիտոյ ըմպել զբաժակ կենաց ոչ վասն իմ և. ոչ վասն Վորոնցով կոմսի, այլ արբցուք ամենեքին վասն կենաց Տէր Գաբրիէլի Պատկանեան, զի զոր ինչ ունիք արգ, ունիք ի շնորհաց նորա, և արբեալ է. և ամենեւեցուն արբուցեալ. և յետ այնորիկ ասացեալ է. ձեզ պարտ էր ունել Առաջնորդ ոչ զՄատթէոս, այլ զՏէր Գաբրիէլն Պատկանեան, ընդորում աւուրս երկուս անցուցաք ի շոգենաւի: Զայս ամենայն ի միւսում առաւօտում՝ յորժամ հրաւիրեալ ի նմանէ գնացի ի տուն Խալիբեանի՝ ինքն Լիվէն և Խալիբեանն և այլ սեղանակիցք պատմեցին, և յոյժ ստրջացան՝ զի ոչ եկի

յայնմ գիշերի ի կոչ նոցա ի պատճառս պատարագի, զոր ունէի ի միւսում առաւօտու մատուցանել: Այլ թուղթք իմ, զորս թոյլ ետուն ինձ ընդ ժամանակս ժամանակս գրել, մինչ զկնի երեք ամեայ բանտարկութեանս ցուցին ինձ ի նահանգական դատարանի զգործն ամենայն ոչ երեւցան ի մէջ այլոց թղթոց, բաց յոմանց որք չէին կարևոր ինչ»:

Այսքանս բաւական համարելով սպանութեան խնդրոյն ինչպէս ծագում առնելոյն և Տ. Գարրիէլ Պատկանեանի դաւաճանեալ դատապարտութեան վերայ, կը թողում իւր բանտարկութենէ վեց ամիսներ յետոյ ոռւս աղախինի մի ըրած յայտնութիւններն բանտապետին, երբ ինքն ևս բանտարկուելէ, ուրիշ պատճառաւ, թէ ինքը անուանի տիկնոջ մի տան մէջ սպասուոր գտնուած ատէն, ինչպէս Նալիբեան և այլ պաշտօնեայք այդ տիկնոջ տան մէջ թղթախաղութեան պատրուակաւ ժողովուելով սակարկութիւն արած են դաւադրութեան և դատապարտութեան Տ. Գարրիէլի, թէ ինչպէս բանտապետն կրկնել տուել է սպասուորի աղջկան խոստովանութիւնը մի քանի վկաների և Տ. Գարրիէլի առջև, և թէ ինչպէս Տ. Գարրիէլ բողոքագրով կը յայտնէ այդ եղելութիւնն և անյսելի կը մնայ:

Զանց առնելով նաև Տ. Գարրիէլ Պատկանեանի թշնամի հանդիսացած քահանաների կրած զանազան կերպով փորձանքներն յընթացս բանտարկութեան նորին, և կրած չարիքներն իբրև փոխարինութիւն իրենց անխիղճ վարմանց ընդդէմ Տ. Գարրիէլի, նկատողութեան արժանի կը համարիմ այն կէտը, թէ Տ. Գ. Պատկանեան իւր դաւադիրներէն բռնուած օրը, կամ յետոյ, ոչ Մագիստրատի մէջ և ուրիշ ատեանի մէջ բնաւ և երբէք մեղայ չէ ասած Նալիբեանին, և կամ նորա ոտքերուն խոնարհելով երբէք ներողութիւն և գթութիւն չէ աղերսած, և զինքն յանցաւոր չէ խոստովանած, ինչպէս իմացած է եղել պ. Ե. Շահաղիգեան, թերևս Մագիստրատի արձանագրութիւններից քաղելով, որ զօրեղագոյն քաղաքագլուխ Նալիբեանի ազդեցութեան և հրամանին ներքև մի պաշտօնատուն էր, և որոյ դատաւորք և պաշտօնեայք կամակատար ծառաներն եղած էին Նալիբեանի, ոմանք առ ահի և ոմանք շահախնդրութեամբ: Իսկ զոցա հետ կցորդ և կամակից գտնուած քահանաների մասին Տ. Գարրիէլի գրածներն վերջին աստիճան զգուանք և նողկանք կը պատճառէր ընթերցողին, այնքան չարանախանձ և նենգաւոր անբարոյականութեամբ լցուած լինելով:

Յետ երկար տառապանաց Պատկանեանցի ապատութեան և վերստին քահանայագործութեան իրաւունք ստանալու մա-

սին պ. Կարակաշն լուել է եղել (չեմ գիտեր ինչո՞ւ.) զոր պէտք էր մանրամասն հրատարակէր, որովհետեւ այդ պարագայն է որ Տ. Գաբրիէլի արդարացումն երեւան կը հանէ, և տրուած վճիռն՝ սխալ մեկնութեամբ դատապարտութեան անիրաւութիւնն ի յայտ կը բերէ, վասն զի մարդասպանութեան խորհուրդն ունեցող և գործադրութեան աշխատող մի քահանայ պէտք էր ցյաւրտեանս լուծեալ և դատապարտեալ մնայր պետական օրինօք, որպէս և եկեղեցական կանոնիւք: Ես կը ցանկայի՝ որ պ. Ե. Շահազիզ՝ իւր ձեռքն ընկած հանգուցեալ Պատկանեանի այս նիւթի վերայ գրած մի շատ շահեկան նամակն հրատարակութեան տար, որ անշուշտ, ինչպէս ինքն էլ կասէ, կատարելապէս լոյս պիտի սփռէ այդ նիւթի վրայ:

Այն ատեն և այն պատենութեամբ միայն, ես ևս իբրեւ յետին դերակատար այդ խնդրոյ մէջ բաղդատութեան դնելով իմ գիտցածներս Պատկանեան Հօր ինքնաձեռագիր բազմաթիւ և բազմապատում նամակների հետ, վկայ պիտի հանդիսանամ իսկութեանը, թերեւս առաւել պարզելով այն անձանօթ մնացած պարագաներն, որով ի դլուխ ելաւ այդ արդարացումն և շնորհիւն Աստուծոյ վերստին պատիւ և արտօնութիւն ստացաւ այդ պատուական դիտուն մարդն, հայրենախօս բանաստեղծն, Աստուածարան վարժապետն և քահանայագործութեամբ ի գերեզման իջաւ խաղաղ և հանդարտ սրտիւ, ի պարծանս իւր Զաւակաց և հնամենի գերդաստանին, որոյ բազում անդամներն ի վաղուց անտի ծառայած են Հայաստանեաց ս. Եկեղեցւոյ և Ազգի յոյժ գնահատելի գրական վաստակօք:

Ի վերջ բանիս, շնորհակալութիւն կը մատուցանեմ գրասէր և բանասէր պ. Ե. Շահազիզի, իմ ի Տէր հանգուցեալ Հայրապատիւ բարեկամին Տ. Գաբրիէլ ա. քահանայ Պատկանեանի վերայ տուած տեղեկութեանց համար, որով և ինձ առիթ ընծայեց մի քանի բացատրութիւններ տալու: Բայց միւս կողմանէ չեմ կարող առանց ցաւ յայտնելու անցնիլ յարգոյ բանասիրին իբրեւ ծանօթութիւն գրած սա տողերուն թէ՛ «Մեզ չափազանց զարմացնում է մեր՝ Հոգևոր բարձր իշխանութեան «ներկայացուցիչների գործողութիւններն այդ գործում... Մենք «չենք հասկանում, թէ ի՞նչ շահ ունեցանք մենք, որ Պատկա- «նեանցը վերստացաւ իւր քահանայութիւնը, կամ ի՞նչ վնաս «կար, որ նա մնար աշխարհական»: Այս պարբերութիւնը մեզ չափազանց զարմանք է պատճառում, որ ժամանակակից անձանց և իրաց պատմութեան անխոնջ հետազօտիչ պ. Ե. Շահազիզի գրչէն կենէ այսպիսի ոչ մարդասիրական խօսք:

Այն զարմանք եմք յայտնում, թէ պ. Շահազիզ այդչափ անարգ մի անձնաւորութիւն է կարծում զՊատկանեան, որ ի տղայ տիոց՝ 70 տարի շարունակաբար գրիչ շարժած և հայ գրականութեան պարծանքներէ մին եղած է. արդեօք նորա տպեալ և անտիպ այնքան հեղինակութիւններն անարժէք և անպիտան երևցած են իրեն, որոց ցանկը միայն սքանչացում կը պատճառէ նորա բազմաշխատ կեանքին վերայ, որ նոյն իսկ իւր տառապեալ, կոշկոճեալ և կալանաւորեալ վիճակին մէջ՝ իւր բեղմնաւոր մտքի կորովը պահած, և արտադրած է այնչափ գրութիւններ: Պիտի խնդրէ՞ որ պ. Ե. Շահազիզ միանգամ աչքէ անցունէր այդ ցանկը՝ զոր մեծ. պ. Գրիգոր Խալաթեանց պրօֆէսսօրը հրատարակեց 1902 թուին ս. էջմիածնի Արարատ ամսագրի մէջ, երես 274 - 281: Ու՞ր թողումք և բազմաթիւ և բազմաթերթ նամակագրութիւնքն, որք շատ կարևոր և շահեկան նիւթեր կը պարունակեն Ազգային պատմութեան վերաբերեալ»:

Այսպիսի գրական և գիտական հանճարով օժտեալ մի քահանայի ազատութեան համար մեր Հոգևոր իշխանութեան բարձր կամ ստորադաս եկեղեցականների կողմանէ եղած աշխատութիւններն, Աւետարանական սիրոյ, մարդասիրութեան և եղբայրսիրութեան, արգասիքն էին. Երիբովի ճանապարհին վերայ ինկած վիրաւորեալ, հարուածեալ և կոշկոճեալ սամարացւոյն վրայ գծալ, և նորա ցաւագին աղաղակներուն լսելով բառնալ և տանել ի պանդոկ (Ղուկ. Ժ. 30): Այսպէս արարին և այն Հոգևորականք այդ վիրաւորեալ, անկեալ և դատապարտեալ Քահանայի համար, ակներև տեսնելով իրենցմէ յառաջ եկած, անցած Ղևտացիներուն անգթութիւնն ու անտարբերութիւնն և արհամարհանքն ամենաթշուառ անկեղոյն վրայ:

Արդեօք ի՞նչ պիտի ասէր պ. Ե. Շահազիզ, եթէ ինքն զաւակ լինէր այդ անարգեալ քահանային, և կամ իւր հայրը լինէր այդպէս իզուր դատապարտեալ անձն, ո՞չ ապաքէն պիտի ջանայր որ ազատէր զայն՝ և անձնական և ընտանեկան պատիւը վերականգնէր:

Այո, պարոն Շահազիզ, կարժէր գործն այդ շնորհին արժանանալու համար գործ դրուած մեծ աշխատանքին, վասն զի այս կը պահանջէ մարդկային պարտաւորութեան օրէնքը, և այս է մեծ պատուիրանն Աստուածամարդոյն (Մատթ. է. 12) որում անտարակոյս հպատակ կայք և դուք, որպէս և նուաստս

ՅՈՎՀ. ՔՀ. ՄԿՐԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՅԼԱԽՈՒՆԻՔ^{*)}

14. Վկայասերն ամեն տեղէ առատ պաշար հաւաքեց իւր վկայաբանութեանց հաւաքածոյին, Նգիպոսէ քաղեց ևս կրօնաւորաց կանոնները, և այնտեղի գաղթական Հայոց համար եպիսկոպոս ձեռնադրեց և թողուց իւր քեռորդին, Ծովքի իշխանին որդին, Գրիգորը, և այնպէս դարձաւ իւր տեղը 1072 ին, երկու կամ երեք տարւոյ բացակայութենէն յետոյ: Գէորգ՝ որ խաբէութեամբ պաշտօն էր ստանձնիր, ճրինաւորապէս չվարեց զայն. ուստի և Վկայասերն դառնալուն պէս «ընկէց զՏէր Գէորգ յաթոռոյ հայրապետութեանն առեալ զքօղն ի զխոյ նորա» (Ուռհ. եր. 247), Գէորգ առանձնացաւ ի Տարսոն և անդ մեռաւ քիչ ետքը: Այս Գէորգ Լօռեցին է, որ Գէորգ Գ. անուամբ կաթողիկոսաց շարին մէջ սկսած է դրուիլ, որպէս զի վերջին Առստանդնուպոլսեցի Գէորգ կաթողիկոսին Գէորգ Վ ստորագրութիւնը արգարանայ, թէ ոչ պարզ փոխանորդէ աւելի չէր, թէպէտ օծեալ, և կաթողիկոսական գաւազանին մէջ մտնելու ալ իրաւունք չկրնար ունենալ: Իսկ Վկայասերն առանձնացաւ ի Մադաւասուն (հաւանաբար Սեառ լերանց վրայ): Այս միջոցին պէտք է զննել Վկայասերին այցելութիւնն յԱնի, ուր եպիսկոպոս ձեռնադրեց միւս այլ քեռորդին, Վասակեան Բարսեղը, լիագոյն արտօնութեամբ կառավարելու այս կողմերու հաւատացեալները, թէպէտ կաթողիկոսական անունը ստուած չէ, զոր յետոյ ուրեմն ստանձնեց Բարսեղ, հաւանութեամբ իւր քեռոյն, և եղև արթուն և ժիր հովիւ մը, և նորա վրայ վստահանալով կրցաւ Վկայասերը դառնալ իւր առանձնութեան, Սեառ լերան վանքերը, ուր սկսած էր իւր եկեղեցական կենաց առաջին քայլերը:

15. Բագրատունեաց անկմանէն յետոյ, Փոքր Հայոց և Վիլիկեցւոց և Նփրատացւոց լեռնային երկիրներուն մէջ ապաւինող հայ իշխանաց գլխաւորն կարող է սեպուիլ Փիլարոսոս Վարաժնունի, որ զօրացեր էր Նփրատացւոց կողմերը, որև կաթողիկոսին

^{*)} Լուսալ 1905 № 4.

եղբոր և Անտիոքայ գուքսին՝ Վասակին, սպանութենէն յետոյ, Անտիոքի ալ իշխեց 1076-ին և նոր հայ իշխանութիւն մը կանգնելու գաղափարը կազմեց: Իժմադդաբար Փիլարտոս շատ անգոյներով կը նկարագրուի պատմիչներէն. «Անդրանիկ որդի սատա-նայի» կը կոչէ զնա Ուռհայեցին, «վասն զի էր անհաւատ քրիստոնեայ, ոչ հայ գիտելով զնա և ոչ հռոմ» (Եր. 247 և 248): Այդ նախատանաց արժանի դատուած է Փիլարտոս ոչ իւր ներքին նպատակին համար, այլ իւր գործերուն համար, զի ամեն անիրաւութիւն կը գործէր համարձակ, և խարդախութիւն և նենգութիւն և անգթութիւն չկայր, որ զինքն կասեցնէր: Իւր կենաց վերջին օրերը քրիստոնէութիւնն ալ ուրանալը, կը ծա-րացնէ իւր դատաստանը: Փիլարտոս իւր նպատակին համար կուգէր ընդ իւրն նուաճել ուրիշ իշխանները: Ասոնց մէջ նշանաւոր էր Թոռնիկ Մամիկոնեան տէր Սասնոյ, զոր ի հպատակութիւն հրաւիրեց, և Վկայասէրն ալ սփռպեց որ Թոռնիկը համոզէ, քանի որ նա իւր փեսայն էր: Թոռնիկ ընդգրմացաւ, պատերազմի մէջ ալ յաղթեց. Ամբաբար Տուծիկ իշխանին ձեռօք լարուած որդայութէն ալ ազատեցաւ, այլ դարանակալ զինուորէ մը սպանուեցաւ: Աշմուշատ բերդին մօտ, և զլուխը Փիլարտոսի բերուեցաւ, որ Թոռնիկի գլխոյն սկաւառակէն զինիի գաւաթ կազմեց և կը գործածէր: Թոռնիկի որդիներն են Չորտուանէլ և Վասակ իշխաննե-րը, և ինչպէս վերև յիշեցինք, Մամիկոնեանց տունը մարած չէր նոր Պահլաւունեաց ժամանակ:

16. Փիլարտոս իւր առաւել յաջողութեան համար խորհեցաւ կաթողիկոսութիւնն ալ իւր հովանաւորութեան ներքև առնուլ, ուստի ստիպեց Վկայասէրը գալ և իւր մօտ բնակիլ: Կրկին էին Վկայասէրից զգացած դժուարութիւնները. թէ առանձնութիւնը թողլով աշխարհի ժխորին խառնուիլ, և թէ Փիլարտոսի նման մէկումը ձեռք իյնալ, ուստի լաւագոյն սեպեց բնաւ իսկ կաթողիկոսութենէ հրաժարիլ: Կաթողիկոսական թեկնածուն էր Սարգիս քեռորդի Պետրոս Դետադարձի, որ Խաչիկ կաթողիկոսի եղբայր չկոչուիր, և ուրիշ քրոջ մը որդի լինել կը կարծուի: Փիլարտոս թագաւորական իշխանութիւն բանեցնելով օծել տուաւ զՍարգիս ժողովով եպիսկոպոսաց 1076-ին, և Վկայասէրը յօժարութեամբ զրկեց անոր, չգքօղն և զգաւազանն և զսուրբ նշանն Տէր Պետրոսի» (Ուռհ. 253), և Սարգիս հաստատուեցաւ ի Հռնի քաղաք Ջահուն (այժմ Ալպսթան) գաւառի, երբ տակաւին կենդանի էր Գէորգ Լօռեցին Տարսնի մէջ քաշուած: Վկայասէրը դարձեալ զինքն կաթողիկոսութեան ծանր բեռէն թեթեւցած կարծելով երկրորդ ճանպորդութեան սկսաւ ի Կոստանդնուպոլիս,

և անտի նորէն անցաւ Եգիպտոս: Անւոյ և բոլոր իսկ արևելեան կողմանց Հայերուն զխաւոր կը ճանչցուէր յայնժամ Կիւրիկէ Բազրատունի, որդի Անհողին Դաւթի, Թագաւոր Աղուանից: Սոքա չուզեցին Վկայասէրին մեկնելէն յետոյ հայրապետական աթոռին տէր ճանչնալ Հոնիի Սարգիսը, ուստի զնոյն ինքն Բարսեղ Պահլաւանի արքեպիսկոպոս Անւոյ և քեռորդի Վկայասէրին և անկէ կաթողիկոսական փոխանորդ նշանակուած, ուզեցին կաթողիկոս հռչակել, և օծումն էլ կատարել տուին Աղուանից Յովսէփ կաթողիկոսին և եպիսկոպոսաց ժողովոյն ձեռամբ Հաղբատու վանքին մէջ 1081-ին: Այդ որոշման կամակից գտնուեցաւ և Մանուէլ Թոռն Փաղլունայ, որ այն ժամանակին Անւոյ տէրն էր. ուր և հաստատեց Բարսեղ իւր հայրապետական աթոռը: Իւրերին է մը տածել թէ Վկայասէրը ոչ միայն չգովամակեցաւ այդ գործին, այլ և յօժարակամ հաւանեցաւ և հաստատեց Բարսեղի իշխանութիւնը, և այս պատճառաւ շատեր 1081 թուականին կ'սկսեն Բարսղի կաթողիկոսութիւնը և կը վերջացնեն Վկայասէրի իշխանութիւնը, այլ ևս բոլորովին հրաժարեալ համարելով զնա: Սակայն յետոյ պարագայք պիտի ցուցնեն թէ Վկայասէրն տակաւին բոլոր ազգէն իւր զխաւոր հայրապետը կը ճանչցուէր: Այդ միջոցին Վկայասէր կը գտնուէր յնգիպտոս, Սարգիս կը նստէր ի Հոնի, Բարսեղ յԱնի, և Գէորգ պաշտօնէ գրկեալ այլ ոչ յուսահատեալ տակաւին կենդանի էր ի Տարսոն: Կիրակոս կ'աւելցնէ. «Սեւ միւս ոմն ի Վասպուրականի ի կղզւոյն Աղթամարայ» (եբ. 57): Այս յիշատակութիւնը որ կանուխ է քան զապստամբութիւն Թոռնիկեան Դաւթի, կը հաստատէ Աղթամարայ կաթողիկոսաց այն կարծիքը, թէ 1113 տարուոյ Դաւթի յայտարարութենէն առաջ ալ, Արծրունեաց Թագաւորութեան ժամանակէն սկսելով, Աղթամարայ աթոռակալը կաթողիկոսական պատիւ և իրաւունք կը վայելէին: Չեմք կրնար անգամ մընալ չիչել, որ եթէ Վկայասէրը տէր լինէր իւր իշխանութեան այն կարողութեամբ և այն ազդեցութեամբ զոր կը վայելէր, թոյլ չէր տար կաթողիկոսական իշխանութեան պառակտման. և դուռ չէր բանար օժեալ տեղակալաց կամ աթոռակից կաթողիկոսաց դրութեան և անկէ ծագած անտեղութեանց, թէպէտ իւր օրով դարձեալ յաջողեցաւ զայն դարմանել:

17. Բարսեղի օժման թուականը կը համեմատի Ռուբէնի զօրանալուն ի Բարձրբերդ, այլ մեք քաղաքական դիպուածները քաղելու նպատակ չունիմք: Ռուբէնի մեծնալը կապ ունի Փիլարտոսի իյնալուն հետ, և Փիլարտոսի անունն ալ կապուած է կաթողիկոսական խնդրոյն հետ: Սարգիս, որ նորա կամքով կա

Քողիկոս օծուած էր ի Հոնի, տարի մի միայն կրցաւ պաշտօնա-
վարել և 1077-ին մեռաւ, Փիլարտոսի հրամանով նորա տեղ
օծուեցաւ Թէոդորոս եպիսկոպոս զրան կաթողիկոսարանին ի
Հոնի, «Մեծ երաժիշտ ձայնաւորաց», Ալախօսիկ մականուանեալ
իբր «Ալէյու խօսող»: Թէոդորոս պաշտօնավարեց ի Հոնի ութ
տարի մինչև 1085, մինչև որ քաղաքը ինկաւ Պոլտաճի անուն
ամիրային ձեռքը, և Թէոդորոս չկրցաւ փոխադրուիլ ի Մարաշ,
ուր էր Փիլարտոսի իշխանութեան կեդրոնը, և Փիլարտոս որ իւր
հովանաւորութեան ներքեւ կաթողիկոս մը ունենալը, ազգային
իշխանաց գլուխ լինելուն պայման կը կարծէր, նոր կաթողիկոս
մը նստեցուց ի Մարաշ. որ եղաւ Պօղոս վանահայրն Վարագայ:
Սա կը ներկայացուի իբր «այր սուրբ և առաքինի» (Ուռհ. 275),
և այդ կը հաստատուի կամովին պաշտօնը լքանելէն, երբ աեսաւ
որ Գրիգորէ, Բարսեղէ և Թէոդորոսէ հտքը չորրորդ մը կը
լինի ինքը և չունի իրեն հետ ազգին մեծամասնութիւնը: Պօ-
ղոս մեռաւ վեց տարի յետոյ 1091-ին յՈւռհա, և պատմիչներէն
ոմանք տակաւին կաթողիկոս անուամբ կը յիշեն զնա, թէպէտ
յայտնի է թէ նա կամովին հրաժարած էր անտի, և Փիլարտոս
ալ, որ նորա միակ պաշտպանն էր, արդէն կորուսած էր իւր իշ-
խանութիւնը, իւր իսկ իշխաններուն դաւաճանութեամբ, և ի վեր-
ջին յուսահատութեան մահմեդական հաւատքը ընդունած էր,
1087-ին ի Պարսկաստան:

18 Իսկ Բարսեղ կը մնայր յիւր աթոռն յԱնի և կը յանձան-
ձէր հայրենական երկրին մէջ մնացեալ հօտը, պահելով միշտ
Վկայասէրին պատիւը, որ իւր մօրեղբայրն և բարերարն էր մի-
անգամայն: Բարսեղ ազգային ցաւերուն դարման ընդունելու
գիտմամբ անձամբ զնաց առ Մելիքշահ արքայ Պարսից 1090-ին,
որոյ բարեմոյն և բարեբարոյ ընթացքին գովաբան են ամեն
պատմիչներ համաձայնութեամբ: Բարսեղ առատ նուէրներով ներ-
կայացաւ, բաղդ և իւր խնդրուածները առատօրէն ընդունեցաւ.
որք էին կրօնական պաշտամանց ազատութիւն, եկեղեցեաց և
վանօրէից ապահարկութիւն, եկեղեցականաց ազատ պաշտօ-
նավարութիւն և ապահարկութիւն, և այլ ուրիշ զիւրութիւններ,
և իրեն պաշտօնին ալ անարգել տարածում բոլոր Մելիքշահի
տէրութեան մէջ: Երբ Բարսեղ դարձաւ, կային «և արք փառաւորք
ի սուլտանէն զհետ իւր» (Ուռհ. 290), ի հարկէ արքունի հրա-
մաններուն գործադրութեան հսկելու համար: Այդ իշխանութեամբ
Բարսեղի առաջին գործերէն մին եղաւ գալ ի Հոնի, ուր Թէոդո-
րոս Ալախօսիկ տակաւին իբր կաթողիկոս կը ճոխանայր, զայն Աթո-
ւէն ղրկեց, Գետադարձի քօյն ու գաւազանն ու սուրբ նշանն ալ

յետո առաւ, զորս Վկայասէրն յանձնած էր Սարգիսի: Պօղոսի նկատմամբ բան մը ընելու պէտք չունեցաւ, զի նա կամովին քաջութեամբ էր, և քիչ յետոյ կամ նոյն ժամանակին մեռաւ 1091-ին, և այսպէս «եղև միաշնաման սուրբ աթոռն պատրիարքութեան» (Վարդ. 107. Ուռհ. 291): Գէորգ Լուսինցիին պէտք էր կանուխ մեռած լինէր, իսկ Գրիգոր Վկայասէրի վրայ չխօսուիր, թէպէտ Կենդանի էր նա յառանձնութեան Սեառ լեռին: Իսկ Աղթամարայ անունը չյիշուիր զի կ'երևի թէ հեռաւոր գաւառաց մէջ փակեալ, ինքն ուրիշի չէր խառնուէր, և ուրիշներ չէին կրնար իրեն խառնուիլ: Բարսեղ հովուական պատոյտ մը կատարեց ի Հոնի, ի Կեսարիա, յԱնտիոք, յՈւռհա և այլուր, ամեն կողմն մխիթարութիւն և ուրախութիւն հասցնելով հաւատացիւցի, և նորէն դարձաւ Անի 1092-ին: Միւս անգամ կը տեսնենք զԲարսեղ յՈւռհայ իբր 11 տարի յետոյ 1103-ին, երբ ամենայն ինչ այլափոխեալ էր և Խաչակիրք կը տիրէին քաղաքին. և Պաղդին լատին կոմս Նոյնիոյ մեծ պատուով և պարգևներով մեծաբեց հայրապետը: Այդ տարիներու մէջ աւելի մանրամասնութիւններ չունիմք Բարսեղի գործունէութեան վրայ:

19. Վկայասէրը թողուցինք 1076 թուականէն յորում Սարգիս հաստատուեցաւ ի Հոնի, և ինքն մեկնեցաւ երկրորդ անգամ ի Կոստանդնուպոլիս: Այլ ևս կը կորուսանամք նորա գործունէութեան թելը, և չեմք կարող որոշել թէ երբ դարձաւ իւր տեղը, և երբ դարձեալ ելաւ արտասահման երթալ: Կ'երևի թէ Գրիգոր ամեն բան քեռորդուն Բարսեղի խնամոց յանձնելով զինքն ազատ կը սեպէր որևէ պատասխանատուութենէ, և իբր սոսկական ումն ազատորէն կ'երթնեկէր, բոլոր իւր աշխատութիւնը նուիրելով վկայաբանութեանց թարգմանութեան, սէրունական ճառերու և մեկնութեանց: Այլ ազգն բոլորովին համամիտ չէր իրեն, զի զնա ինքն կը նկատէին յիւր քեռորդին, և ստէպ Գրիգորի և Բարսեղի անունները ի միասին կը յիշատակուին իբր ժամանակին կաթողիկոս: Ինչ ինչ խնդրոց մէջ, երբ աւելի ծանրակշիռ լինէր գործը, ուղղակի իրեն կը դիմէին իբր գերագոյն հայրապետի, ինչպէս եղաւ երկրորդ ճշգրտակին առթիւ, որ հանդիպեցաւ 1102-ին Ուռհայեցիին յառաջ կըրբիւրէ Վկայասէրին շրջաբերականը, զոր կը մակագրէ նա «Լուսաւորչի սուրբ աթոռոյս» (Ուռհ. 355): Որովհետև վկայասէրին սովորական դադարն էր Սեառ լեռան վանօրէից մէջ, ի կեդրոնի գաղթականութեան Փոքուն Հայոց և Կիլիկիոյ, Կոմաքենայ և Ասորւոց, մարթ է մեզ ըսել թէ երբ Բարսեղ յա՛նուն Գրիգորի կը հովուէր ներքին գաւառները, արտաքին գաւառք աւելի ուղիղ յարաբերութիւն ունէին նոյն ինքն Գրիգորի:

հետ, երբ սա յուզերութեան չէր: Ուզերութեանց թիւն ու շըրջանը չեմք կարող ճշտել. երկու անգամը յիշեցինք, գուցէ ուրիշներ ալ կան. արդէն Երուսաղէմին խաչակիրներէն առնուելու միջոցին 1099 ին, Վկայասէրը քաղաքին մէջ կը գտնուի, և մահմեդականներէն սպանուելու երկիւղ կը կրէ (Ուռհ. 326), ի հարկէ Խաչակրաց յայտնի համակրութիւն յայտնելուն համար:

20. Այդ պէտք է լինի Վկայասէրին վերջին ուզերութիւնը, զի արդէն ծերացած և յոգնած ալ պէտք էր լինէր: Այնուհետև առանձնացաւ նա ի Վարմիր Վանք մօտ ի Քէսուն, ուր կ'իշխէր Գող Վասիլ հայ իշխանը, և հիւր գգաց իւր մահուան մօտիւր լուր յղեց առ կաթողիկոսն Բարսեղ, որ Ուռհայի 1103 տարւոյ այցելութենէն յետոյ նորէն դարձեր էր յԱնի. «Եթէ հասեալ է ժամանակ իմ, եկ յուզարկեմ գիս առ Տէր» (Վարդ. 113): Բարսեղ հասաւ մահուանէ քիչ յառաջ, ճանապարհին աւազակաց նեղութիւն ալ կրելով: Վկայասէրի գլխաւոր յանձնարարութիւնն եղաւ իւր երկուց քեռթոռանց հոգը, որք էին Գրիգոր և Ներսէս, մին 14 և միւսը 8 տարեկան տղայք, որոնք Ապիրատայ իշխանին Շովքի, յորոց առաջինն արդէն սկսեր էր իւր մօտ պահել, իսկ երկրորդն ալ նմին ընկերակից և եկեղեցական կոչման ժառանգ սահմանած էր: Վկայասէրն ուզեց նաև որ մահուկն Գրիգէր կաթողիկոսութեան կոչուի ժամանակին, և ծերունի հայրապետին այդ բաղձանքը իբրև հրաման ընդունուեցաւ և իբրև օրէնք յարգուեցաւ Բարսեղի մահուանէ ետքը: Յանձնարարեց նաև իւր մեծ գործոյն, վկայաբանութեանց հաւաքածոյին, կամ հին անունով Տօնամակին աւարտումը, յորում արդէն գլխաւոր գործակից ունէր Թարգմանիչ մականուանեալ Վիրակոս վարդապետը, որուն յանձնուեցաւ իսկ գործոյն լրումը: Վկայասէրը վախճանեցաւ սրբութեամբ «յառաջին չաբաթն ամարան աղուհացիցն, յաւուր չաբաթու» (Ուռհ. 372), կամ «յաւուր չաբաթու ի յիսնական ամարան, ի տօնի Նրեմիայի մարգարէի» (Վարդ. 114), որ միննոյն օրը կը ցուցնեն ըստ հնագոյն տօնացուցի. այսինքն է Լիլիական պահոց չաբաթ օրը, որ 1105 տարին յունիս 3-ին հանդիպած է մեր տոմարին կանոնաւոր հաշուով:

21. Վկայասէրին վրայ ինչ ինչ ականարկներ բրինք արդէն, բայց բանի մը խօսք ալ աւելցնենք նորա կերպարանը ճշտելու համար: Անձնական ձիրքերով նշանաւորագոյն կերպարաններէն մին է, կատարեալ ուսումնական իւր ժամանակին համեմատ և քաղաքական գործօց վարժ իւր ցեղին և պաշտօնին բերմամբ, երկու ձիրքերն ալ ենթարկեց հոգեւորական կենաց սիրոյն, որ իւր յատկանիշը դարձաւ: Սիրեց ճգնաւորական տառնանութիւնը, այլ

ի նմին նախադասեց ուսումնական և գրական զբաղմունքը, քան պարզ աղօթկերութիւնը: Ազգային գրականութիւնը Թ. և Ժ. դարերուն մէջ տակաւ անկման ձեւ մը առած էր, Վկայասէրը հետեւելով իւր հօր շաւղին ջանաց պայն վերականգնել, և ԺԱ. դարուն յաջող շարժումը՝ արտադրեց ԺԲ. դարուն գովելի մատենագիրները որք մեր գրականութեան արծաթի դարը կը կազմեն, և որոց հայր կրնայ կոչուիլ Վկայասէրը: Ազգային ներքին զարգացման և բարօրութեան համար ալ անտարբեր չեղաւ Գրիգոր, զի իւր անունն իսկ բաւական եղաւ բառնալ մեր եկեղեցիէն նորօրինակ տագնապ մը, որ էր կաթողիկոսական ընտրութեան արգելքը, զոր Բիւզանդեան հնարագիտութիւնն մտածած էր Հայ եկեղեցւոյ դէմ: Այսու հանդերձ հայրապետական աթոռոյն սէր չունեցաւ Գրիգոր, և ներսից իսկ որ աթոռը պառակտի ժամանակ մը: Բայց կը խոստովանիմք թէ հին դրութեան կործանումէն յետոյ, և նոր դրութեան մը ստեղծուելէն յառաջ, այնպիսի անորոշ ժամանակ մը կըտիրէր, որ Գրիգոր առանց մարգարէական հոգւոյ չէր կրնար պուշակել թէ որն պիտի յաջողէր: Ազգային նոր կեդրոնի կազմութեան համար տարբեր կերպերով կ'աշխատէին Փոքրհայեցի գաղթականք ի Մամնդաւ, Նիքատացի գաղթականք ի Մարաշ, և հայրենեաց հողին վրայ մնացողներ յԱնի. երեքն ալ կաթողիկոսութեան իշխանութիւնը իրենց նեցուկ համարելով զայն իրենց հետ կ'ուզէին, Գրիգոր ներքեց որ Գէորգ օծուի ի Մամնդաւ, Սարգիս ի Հոնի և Բարսեղ յԱնի. բայց միանգամայն չկորոյս իւր գերագոյն ազդեցութիւնը, և պարագայ մը որ կրնար չարաչար պառակտմանց տանել, իւր իսկ ժամանակ լուծուեցաւ յաջողութեամբ, և եթէ կրցաւ իւր մահուան պահուն կաթողիկոսական աթոռը միահեծան և ազդեցիկ վիճակի մէջ թողուլ Բարսեղի, պէտք է ճանաչեմք ի նմին ոչ միայն Բարսեղի գործունէութիւնը, այլ Գրիգորի խոհականութիւնը: Այդ պարագայն կը մեղմացնէ Վկայասէրին թափառական չըջագայութեանց վրայ մեղադրանքը, զոր Շնորհալին ալ կը յայտնէ. «Ժառանգութիւն ոչ ստացեալ, Ոչ ի միում վայրի բնակեալ, Պանդխտաբար յերկրի չըջեալ, Զքաղցեալ հոգիսըն կերակրեալ «Վեց. տող 1850)»: Վերջին պարագայն կ'ակնարկէ Վկայասէրին գաղթական հայերը մը խիթարելուն, նոցա յատուկ հովիւներ կարգելուն, և նոցա վիճակը կ'արգադրելուն և ապահովելուն:

22. Գրիգորի կեանքին կարեոր պարագաներէն մին ալ նորա շարունակեալ յարաբերութեան սէրն է օտար եկեղեցեաց հետ, մանաւանդ կարծեցեալ ուղևորութիւնն ի Հռոմ, վաստ մի է հռոմէականաց ձեռք թէ Վկայասէրն ազգային եկեղեցւոյն դը.

ըութիւնը խախտելով հռովմէական դաւանութիւնը ընդունած է: Սակայն բոլորովին օտար է Վկայասէրէն միութեան խնդրոյն հետամտութիւնը: Ստոյգ է որ դէպ յարեմուտս նայուածքները իւր յաջորդաց համար միութեան խնդրոյն յանգեցան, սակայն և ոչ մի պարագայ չեմք գտներ, յորում Վկայասէրն կամ միութիւն խնդրած կամ միութեան համար բանակցած լինի: Իարձեալ նորա անխտիր ամեն աթոռոց դիմելը, մինչ ալն աթոռներ իրարու հետ հաշտ չէին, կը ցուցնէ թէ և ոչ միոյն յարմարելու միտք չուներ, և միայն անոնցմէ կուզէր քաղել նախնի ժամանակաց պատուական մնացորդները, մանաւանդ սրբոց վկայաբանութիւնները, զորս թէ ի Յունաց և յԱսորւոց առնելով կը հայացնէր: Ի Հռովմ գացած լինելը ինչպէս յիշեցինք մտացածին է բոլորովին, չատեր զայն չեն յիշեր, Շնորհալին և ոչ իսկ կ'ակնարկէ, ի յունէ և յասորւոյն փոխանցելը կը պատմէ, ի լատինէ բան չիշեր: Ոմանց Հռոմմէն է որ նորերու համար Հռոմ եղած է, գուցէ երբ Կիրակոսի հարագատ օրինակք լաւ քննուին, նորա խօսքերն ալ ուղղուին, և դրչագրի սխալ մը եղած լինելը հաստատուի: Նոյն իսկ Գրիգորի Հռովմայ հայրապետին առ Գրիգոր Սիւննադայ արքեպիսկոպոս նամակը, որ այնչափ կը կրկնուի, աւելի Վկայասէրին Հռովմ չերթալը կը հաստատէ, եթէ և նամակը Վկայասէրին գրուած լինէր, որ չհաստատուիր: Վկայասէրին ամեն կողմ հայ գաղթականութիւնները Հայ եկեղեցւոյ տեսակէտէն զօրացնելը, Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը ամրացնելը, անոնց սեփական հովիւներ ձեռնադրելը, փաստեր են հաստատելու թէ Վկայասէր ջանացած է իւր եկեղեցւոյն զաւակները օտար եկեղեցիներու յարաբերութիւններէն հեռու պահել:

ՔՆՆԱՍԷՐ

ԽՈՐԷՆ ՆԱՐԵԷԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Տպագրութեան տալով Խորէն Նարեէի այս մի քանի նամակը, մենք ստրանով նպատակ ունինք ներկայացնելու մեր ընթերցողներին հետաքրքրական-վաւերաթղթեր, որոնք մի կողմից հաստատում են մեր «Խորէն արքեպիսկոպոս Գալֆայեանը» ընդարձակ ուսումնասիրութեան մէջ արտայայտած կարծիքները նորա մասին, միւս կողմից էլ հաղորդում են նորանոր լրացուցիչ ու շահեկան տեղեկութիւններ հանգուցեալին վերաբերեալ:

Այդ նամակներից մեր ընթերցողները կարող են հաւաստիանալ հանգուցեալի գրաբառ գրելու ճապաղ և արուեստական ոճի ու ձևի մասին և նորա դէպի աշխարհիս մեծամեծները ու զօրեղներն ունեցած շողոքորթութեան հասնող վերաբերմունքի և սալօնական-քաղաքավարական յարաբերութեան մասին այդպիսիների հետ:

Մեզ համար նորութիւնը դոցա մէջ այն տեղեկութիւններն են, որոնք, նախ, հաղորդուում են հանգուցեալի Թէոդոսիայից Պօլիս գնալու և վերադառնալու մասին, երկրորդ, նորա լուսանկարչութեան արուեստը սիրելու և իմանալու մասին:

Դուրս է գալիս, որ Խորէնի իւր հայրենի քաղաքին այցելութիւն գնալը 60 թուին եղել է ոչ միայն հասարակ այցելութիւն, այլ մի որոշ նպատակով կատարուած ուղևորութիւն: Նա դիտաւորութիւն է ունեցել դորանով ցրելու Պօլսեցւոց մէջ Խալիբեան դպրոցի մասին շատ տարածուած աննպաստ կարծիքները, հռչակելու

Խալիբի անունը ամիրաների շրջանում և գիշերօթիկ սաներ բերելու դպրոցի համար, որ և, ինչպէս երևում է, նա մասամբ և ժամանակաւորապէս յաջողել է գլուխ բերել: Բացի սորանից, այդ ժամանակները Պօլսում եղել են մեծամեծ խռովութիւններ մեծամեծների մէջ, եղել են կուսակցական կռիւներ, և մայրաքաղաքի ամբողջ ստուար հայութիւնը տակն ու վերայ է լինում եղել ծագած ազգային խռովութիւններից, որ իւր Խորէնի մասնաւոր և հրապարակական քարոզներով իբրեւ թէ սակաւ ինչ մեղմացել ու հանգստացել են:

Դուրս է գալիս նոյնպէս, որ Պօլսեցիք այնքան սիրել ու հաւանել են Խորէնին, որ ցանկացել են, որ նա առ միշտ մնայ այնտեղ և ծառայի ազգային դաստիարակութեան գործին, բայց Խորէնը չի կամեցել թողնել Թէոդոսիան, մինչև որ Ալվազեանը և Խալիբեան դպրոցը այլ ևս չեն կարօտիլ իւր օգնութեան ու ծառայութեան:

Իսկ ինչ վերաբերում է Խորէնի լուսանկարչութեան արուեստը սիրելու և իմանալու խնդրին,—պէտք է նկատել, որ նոյն 60 թուին Խալիբի Թէոդոսիայում եղած ժամանակ նա խնդրած է լինում «աղային» գնել լուսանկարչութեան պարագաներ և միջոց տալ իրան իւր սիրած գործով պարագելու:

Խալիբը կատարել է նորա խնդիրը և ոչ միայն պարագաներն է ընծայել նորան, այլ և յատկապէս դորա համար մի պատշգամբ է շինել տուել, որի բարձրութիւնից նա սիրել է արևի լուսով լուսանկարել իւր սիրած տեսարանները:

Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ

Մեծապատիւ իշխան

Թէպէտև չիցէ մեր ընկալեալ տակաւին զցանկալի աւետիս ժամանելոյդ Ձեր ողջամբ ի քաղաք անդր բնակութեանդ, այլ զի սրտեռանդն մաղթանօք խնդրեցաք զայդ յԱստուծոյ ընդ բովանդակ իսկ ժամանակս ուղևորութեանն Ձերոյ, վասն որոյ

և անշուշտ ուրեմն եմք յողորմութիւնս բարձրելոյն, զի ինքն իսկ Տէր ամենակալ զՀրեշտակ խաղաղութեան իւրոյ ընդ առաջ Ձեր առաքեալ՝ առաջնորդեալ հասոյց ողջ և անարատ յոր դէմն եղեալ էիք, և մաղթեմք ի սրտէ՝ զի զնոյն Հրեշտակ թողցէ Ձեզ օգնական և ձեռնտու յամենայն գործս Ձեր բարիս և ազգաշահս, որով ահա թողուք աշխարհի և ազգի և եկեղեցւոյ՝ Անուն յիշատակաց անմահութեան:

Եւ ահա համառօտագիծ մերովս թղթով՝ շնորհաւորել ընդառաջեալ Մեծապատիւ Տեառնդ, փութամ միանգամայն ի ձեռն գրոյ հատուցանել զանհատուցանելի մերս շնորհակալութիւն ընդ այնքան անարգամեծար սէր և երախտիս՝ զոր Վայելեցաք լիովին յաւուրս այսոսիկ: Եւ եթէ իցէ ինչ յոր ցաւ է մեզ՝ այն իսկ է զի աւուրքս այսոքիկ երանելիք, ուրախալիք և քաղցունք՝ փութագոյնս յոյժ և արագ արագ անցին: Բայց սակայն ի գեղեցիկ խոստմունս Ձեր վստահացեալ՝ ահա ունիմք եթէ լիցի մեզ յետ քանի մի ամսոց դարձեալ տեսութեամբդ Ձերով զուարճանալ և մխիթարեալ զօրանալ ի գործ և յաշխատութիւն:

Ընկալարուք աղէ, Մեծապատիւ Տէր, զմեր երախտագէտ զգացմունս, և գիտացէք զմեզ յամենայն ժամ

Աղօթարար ծառայ

Խորէն վարդապետ

Յաւելում և ես երկտողիւս ծանուցանել զի մեք ամենեքեան ի քաջողջութեան կամք Աստուծով, և յուսամք զի և Մեծապատիւ Տէրութիւնդ եհաս ողջամբ և անփնաս ի տեղի իւր: Ողջ լինել մաղթեմք Ձեզ

Աղօթարար

Գաբրիէլ վ. Այվազեանց

Մեծապատիւ Տէր և յոյժ սիրեցեալ իշխան

Պատրաստեալ թողուլ զԹէոդոսիա և ուղւոյ լինել ի Կոստանդնուպօլիս, ի քաղաք անդր իմոցս Հայրենեաց, թէպէտ ժամ մի հազիւ մնայցէ ինձ ազատութեան, բայց և զայն ժամ ցանկալի է ինձ յոյժ նուիրել յիշատակի Մեծապատիւ Տեառնդ, առ ի հաւատարիմ առնել քաջի իշխանիդ՝ եթէ քանի քաղցր է մեզ և անմոռաց ամենեւին և Անուն ձեր և պատկեր և յիշատակ:

Մեծ է ինձ զի և Մեծապատիւ Տէրդ անարգամեծար իմն սիրով արժանի յիշման զմերս առնիցէ նուաստութիւն, որպէս և զմեր բազմակրաֆական ձանձրալի խնդրուածս... ընդ որ

դեռ ևս ամաչեմք շիկնելով: Բայց մեզ իցէ արդեօք մեզ զի օժտեցաք թէ արդեօք որում այնչափ սէր եցոյց մեզ և խոնարհամիտ ընտանութիւն, որով և անչափ զմեզ համարձակեցուցեալ՝ բայց և մեծաւ իմն և անլուծանելի կապեաց զմեզ սիրով և երախտագէտ մտերմութեամբ...

Ի ժամու զի սրացեալ միտք իմ և առ Ձեօք անդր յածելով զսակաւամասնեայ տողեմ զբանքս՝ ահա յունկն իմ հնչեն մեծաշառաչ դղրդմունք ուրագաց և կոփիւնք դափիւնք տապարաց և սիրտ իմ զուարթացեալ և զմայլի՝ իբրև ի լուր ձայնի բաջարուեստ նուազացն բազցրութեան, և յափշտակին միտք իմ ի գեղեցիկ աւուրս յորս ելեալ ի բարձրաւանդակ անդր նորակոոյց պատշգամին, զկրթֆին յարդիւնս ածեալ, և զցանկալի Պատկեր դիմաց Մեծապատիւ իշխանիդ առից արեւադրոյմ և լուսապաճոյճ երանգօք: Բայց այժմէն՝ չև հասեալ տենչալուոյ այնր աւուր, փութեմ զիմ սրտալիւր մատուցանել Ձեզ զոհութիւնս ընդ մեծի այսր շնորհիս՝ որով հաճեցայք կառուցանել ինձ օթեան այսքան շքեղ և փառաւոր, յորում լիցի ինձ վաստակել անմոռաց յուշի կապելով զիշատակ Մեծապատիւ Տէրութեանդ:

Մնամ Քրիստոսասէր իշխանիդ և յոյժ սիրեցելոյ Տեառնդ
Աղօթարար ի սրտէ
Խորէն վարդապետ

Ի Թէոդոսիա 15 յուլիս 1860

Մեծապատիւ և բաջափայլ և յոյժ սիրեցեալ իշխան

Երկիցս՝ զկնի ցանկալուոյ այցելութեան Ձերում աստ՝ համարձակեցայ զրել առ Ձերդ Մեծութիւն, զմին՝ ոչ յետ բազում աւուրց անցանելոց ի վերայ տխրառիթ չուոյդ առ ի մէնջ, իսկ զմիւսն՝ յաւուր անդ մեկնելոյ իմ ի Պօլիս՝ զրեցի առ Ձեզ, գիտուն առնել զՏէրդ՝ զի ահա գնամ՝ բայց իմ սիրտ ընդ ուսումնարանիդ է և ընդ նորուն Ազնուական բարեբարի գնամ, բայց և ի բացակայութեան անդ իմում ջան ի վար արկից օգտակար լինել Ուսումնարանին, և Ձերոյդ նպաստել փառաց, տարածելով իմովսանն գեղեցիկ համբաւոյ գեղեցիկ Անուան սիրելոյ իշխանիդ: Եւ ահա դարձ այսրէն արարեալ՝ փութեմ այսօր ծանուցանել Դաջիդ՝ զի և ի կրկնակի խոստմունսս իմ անդ ջանացայ գտանել հաւատարիմ: Ամենայն ուրեք պատմեցի զուսումնարանէն, մեծամեծ գովեստիւք, և հերքեցի զամենայն որ ի թշնամեաց անտի սերմանեալ թիւր և վատթար կարծիս՝ որ բազում յոյժ էին: Եւ ահա բերի այսր ընդ իս վեցեակ թո-

շակաւոր աշակերտս: Եւ թէ չէր իմ հարկեալ ի պաշտամանէս փութալ իդարձ՝ գոյր և բազումս այլ ձգել յաշակերտութիւն:

Ոչինչ ընդհատ ջանիւք և զբաշտփայլ Անուանէ իշխանիդ մերոյ վաստակեցայ, պատմելով առ մեծն և առ փոքր առհասարակ, ի տունս և յեկեղեցիս զաղգասէր և զբազմալովելի ձերդ ձեռնարկութիւն, հրաւիրելով զեղբարս մեր զՀայաստանեացս ի սէր Ձեր և նմանողութիւն: Առ այս թելադիր ինձ լինէր զարմանալին ձեր բարերարութիւն և գեղեցիկ գեղեցիկ Ձեր բարեմագնութիւնք, և երկրորդ անգամ՝ սէր իմ մեծ և լիասիրտ, որով ձգեալ անհրեւոյթ իմն զօրութեամբ՝ ի Ձեզ, փութամ ձեպեմ զամենեսեան սիրողս Ձեր առնել և զարմացողս:

Պարտք իմն են այս յինէն կողմանէ. քանզի և ես ոչ սակաւ վայելեցի ի սէր Ձեր և բարերարութիւն: Շինուածն լուսանկարչութեան (Փոտոգրաֆի) վկայ հանդիսացեալ կայ իմիջի ցուցանել՝ թէ յորժամ սիրիցէք դուք զոր՝ ոչ խնայէք ի ծախս:

Այս արդիւնք են Ձերդ բարեկամութեան, քաջանուն Տէր, որում շնորհակալու մտօք եմ ես և եղէց միշտ

Անձնանուէր

Խորէն վարդապետ

Ի Թէոդոսիա, 28 Սեպտեմբեր 1860

Յ. Գ. Մրաբեմ ընդ թղթոյս և երկուս այլ զոր գրեցին առ Ձեզ երկոքին յակնաւոր արանց որ ի Պօլիս, և աղաչեցին զիս մատուցանել առ Մեծութիւն Ձեր:

ԲԷՋԱՅԻՆԵՐԸ ԿԱՄ ԲԱՐԻՁՄ¹⁾

Պատմական տեսութիւն

18. 1850 թուականի մայիսին Ջէնջանի կառավարիչ Ա. Բիր Ասլան խանը մուսնետիկով հրաման արձակեց, որ միւթէշարինները ջոկուեն բարիներից, որով քաղաքը երկու մասի բաժանուեց. գետի մի կողմը հաւաքուեցան Շիաները, միւսում՝ Բարինները։ Սոսկալի էր ճգնաժամը, քոյրը՝ որդուց, քոյրը՝ եղբորից, եղբայրը՝ եղբորից, կինը՝ մարդուց, աղջիկը՝ ծնողներից բաժանուում և իրար հակառակ զինուում։ Երբ թշնամական դիրք բռնեց կառավարիչը, բարիները մտան իրենց թաղին կից աւերակ «Ալի-մարդան — խանի» բերդը, իսկոյն նորոգեցին, ամրացրին, փոքրիկ մարտկոցներ շինեցին կառավարչական ոյժի դիմադրելու համար։ Այստեղ էլ շիա միւթէշիդները «Ջհադ» հրատարակեցին, այնպէս որ ամբոխն էլ միացած զօրքին մարտնչում էր իւր եղբայր—քոյր բարիների դէմ։ Թէև զօրքն ու զօրականները անվերջ բողոքում էին, երբ նկատեցին հակառակորդների հերոսական դիմադրութիւնը, թէ չեն ցանկանում իրենց հարազատների դահիճները դառնալ, թէ իրենց հաճելի չէ անմեղների արիւնը թափել և հաւատացեալներին, մարգարէի շառաւիղից սերուածներին Շիմրիի նման կոտորել, բայց կառավարութիւնը փոփոխում էր զօրականներին էլ, զօրքերին էլ, որ ջնջէ նորադանդներին։ Ամենից դաժան դահիճներ դարձան Գերուսի գնդի զօրականներն ու զօրքերը, որոնք դաժանաբար կոտորում, կողոպտում էին թշուառներին, անխտիր ծերին էլ, մանուկին էլ, եգին էլ որձին էլ։ Բարինները համոզուած լինելով, որ պիտի աւարէին իրենց գոյքը, գերի պիտի վարէին իրենց կիներն ու աղջիկները, անխնայ պիտի կոտորէին իրենց ամենամերջին զինակրին, միասիրտ, միահոգի, իրար թեւով կոծող դարձած ինն ամիս դիմադրեցին։ Բոլորի գոյքը, մթերքը դիզել — հաւաքել էին մի տեղ, ամեն մարդ օգտուում էր ընդհանուրի հարստութիւնից, ամեն բան հասարակական էր և ամենքը միայն

մտածումէին ընդհանուր շահի և իրենց գաղափարի իրագործման համար, կիներն անգամ չէին ուզում ետ մնալ իրենց այրերից, ոչ միայն պատրաստումէին կոուղների պէտքերը, այլ կարևոր դէպքերում յարձակումէին թշնամիների վրայ:

Ձէնջանի ժաննա Դ'արքը — տղամարդի շորեր հագած և Ռուսթէմ Ալի անունն ընդունած այնպիսի հերոսական կռիւներ մղեց Պարսիկների դէմ, այնպէս անվիհեր կերպով ընկնում էր շիաների, մանաւանդ գերուսների դէմ և կոտորում էր նրանց, որ այդ զեռահաս կնոջ երևոյթը սարսափ էր սփռում, շանթահարում էր բոլորին և ցրւում: Այս քաջասիրտ կինը իւր խիզախ յարձակումներով այնպէս էր բորբոքել բանակի զօրականներին, որ թակարդ մտած, մի անգամ յարձակման ժամանակ, նորաւ գնդակահար արին:

19. Թէև կառավարութիւնը հետզհետէ զօրքի թիւը հասցրեց երեսուն հազարի, տասնը իննը թնդանօթով, բայց արիաբար մարտնչող բաբիները անխնայ նրանց կոտորում և ցրւում էին: Բազմաթիւ Ղարաղաղցի և աֆշար ձիաւորներն անգամ երես էին շուռ տալիս, փախչում բաբիների յուսահատական կռիւներից: Եօթը — ութը ամսի կռիւը վերջապէս սպառեց բաբիների ոյժը, որոնց թիւը 1800 հոգիից աւելի չէր, իսկ դրանց կիսից աւելին էլ արդէն քաջութեամբ ընկել էր, ահաւոր զոհ տանելով հակառակորդներից: Իսկ երբ մի ուումբից վիրաւորուեց, մեռաւ հէօջաթը, բաբիներին տիրեց յուսահատութիւնը: Ձէնջանի կառավարիչը և զօրքի հրամանատարը Ղուրանի վրայ երդուեցան, կնքեցին և ուղարկեցին բաբիներին, հաւատացնելով որ կառավարութեան նպատակը Հէօջաթին կալանաւորելն էր, ժողովրդի հետ գործ չունի: Նրանք երդումով խոստացան, որ ժողովրդին, մարտնչողներին ոչ մի վնաս չեն հասցնի, եթէ անձնատուր լինեն և զէնքերը յանձնեն: Թէև բաբիները համոզուած էին, որ շիաները չէին յարգելու իրենց երդումը, բայց անվերջ անձրևների նեղութիւնը, վերահաս ձմեռուայ ցուրտը, մթերքի սպառումը, մանուկների մրմունջները նրանց գլորեցին իրենց թշնամու գիրկը, որն անխնայ կոտորել տուեց այրերին, յափշտակեցին գոյքի մնացորդը, մինչև անգամ տների ծածկը քանդեցին, տարան, մանուկներին ոտքերի տակ տրորեցին, ծծկերներին սրերի ցցեցին, մանկահաս աղջիկներին, տղաներին, կիներին գերեցին, զարհուրելի տանջանքների ենթարկելուց յետոյ, որբերին, այրիներին և անպէտքներին վարեցին Շիրազ: Միւշթէհիդի տանը ապաստանած հարիւրաւոր մանկահաս աղջիկներին, կիներին զարհուրելի տանջանքների մատնելուց,

հագի արժեքաւոր հագուստներն անգամ հանելուց յետոյ, ցնցոտների մէջ պլած ճանապարհեցին, ցրուեցին...:

20. Մազանդարանի, Նէյրիզի կոտորածներից բոլորքուած Հաջի-Միրզա Աղասին՝ Իրանի սարսափների հրամանակաւ վէզի-րը հրաման ուղարկեց Թաւրիզ, որ Մաքուից Չէհրիք տեղափո-խեն Բաբին, քուրդ բէգերին յանձնեն, խստիւ հսկեն նրան, քանի որ այդ խիզախ քարոզչի ձեռագիրները հասնում էին մինչև անգամ Իրան շահնշահի պալատը և պղտորում մտքերը: Բայց Բաբի լեզուն, վարքը, քարոզութիւններն ու աւետիմները դիւթում էին շրջապատողներին: Արեւելեան բռնակալների ճնշումներից ընկճուած ամեն մի պաշտօնակալ, թէ ստորա-դրեալ հոգեով պաշտում էին այդ վերանորոգչին, որը սէր, միա-բանութիւն, համերաշխութիւն, հաւասարութիւն, անկախու-թիւն, կարեկցութիւն և որ ամենագլխաւորն է ազատութիւն էր քարոզում և հաւատացնում էր, թէ շուտով ամենակալի գորութիւնը երևելու է աշխարհին, որ հաստատէ կարգերը և գործադրէ այդ բոլորը: Ուրմիի կառավարիչն էլ, Չէհրիքի բերդապահն էլ, զինուորն էլ, ժողովուրդն էլ մեծ հաճոյքով ուզում էին ծառայել այդ մարգարէին, փափագելով օր առաջ հասնել քարոզութեան կատարուածին և գաղտնապէս կարելւոյն չափ նրան օգնում: Բաբի հռչակն հասել էր մինչև Հնդկաստան, որտեղից անգամ այցելուներ էին գալիս նրան տեսութեան, իսկապէս նրա շրթունքից լսելու այդ քարոզները: Բայց կառավարութեան լրտեսների հսկողութիւնն էլ այնքան սաստիկ էր, սոված պաշտօնեաների, մանաւանդ ստորին ծառայողների ընչաքաղցութիւնը այնքան մեծ էր, որ մի անգամ Բաբին այցելող մի հնդիկի, մի գէվրիշի և մի սէիդի կալանաւորեցին, կողոպտեցին, ծեծի տակ մէկին սպանեցին, միւսներն էլ հազիւ կարողացան ճողովել դահիճների ճանկից: Հաջի-Միրզա-Աղասին այնքան սարսափում էր Բաբի անունից, որ ամէն պոստի նորանոր հրամաններ էր արձակում Ատրպա-տականի կուսակալին, Չէհրիքի հրամանակալին, խիստ հսկելու Բաբի վրայ, նրան կտրել աշխարհից, խզել յարաբերութիւնները:

21. Վերջապէս գործն այնտեղ հասաւ, որ Հաջի-Միրզա-Աղասին մի նոր հրամանագրով հրամայեց Ատրպատականի կուսակալին, Չէհրիքից Թաւրիզ փոխադրել Բաբին և դատաս-տանի մատնելով գոյութիւնը ջնջել: Բաբին բերին Թաւրիզ, բայց կառավարութիւնը առանց կղերի միջամտութեան չէր կարող այդպիսի մի նշանաւոր Սէիդի սպանել, իսկ միւ-թէշարի կղերը ձեռնպահ մնաց, չուզեցան մի այդպիսի

անձնաւորութեան դատապարտութեան մասնակցել: Կուսակալը մնացել էր շուարած, նա անճարացած դիմեց Շէյխի միւշթէհիդներին, որոնք բորբոքուել էին, թէ ինչպէս այդ երիտասարդը կարողացել էր իրենց ընկերակից այնքան նշանաւոր իւլէմաների դիւթել և իրեն կողմը դարձնել: Թաւրիզում Միր-Ալի-Ասկէր Շէյխ-Իւլ-Իսլամը նրան դատի կանչեց իւր բնակարանում, որտեղ հաւաքուած էին բոլոր շէյխի իւլէմաները: Երբ դռնից ներս մտաւ, դահլիճում նրա համար տեղ չէին թողել, այնպէս որ Բաբը պարտաւորուած «Սէլամ»-ը տուեց և նստեց շէմի վրայ: Շէյխ-Իւլ Իսլամի հարցերին անբեկիւղ պատասխանելով նա կրկնեց, թէ ինքն է այն դուռը, որտեղից աշխարհին պատգամներ է գալիս, ինքն է այն հոգին, որին սպասում են միւսլիմները: Շէյխ-Իւլ-Իսլամը հրամայեց, որ բերանին-շրթունքներին խփեն և լոնցնեն, բայց ոչ ոք չյանդգնեցաւ պաշտօնակալներից թէ Փարրաշներից այդ հրամանը կատարել: Շէյխ-Իւլ-Իսլամը անճարացած ինքը վեր ելաւ, թակեց և մի սիւնի կապելով սաստիկ ձաղկեց կալանաւորին: Այնպէս սարսափ էր սփռել, այնպիսի ակնածութիւն ունէին պարսիկները Բաբի մասին, որ ոչ ոք չյանդգնեց Շէյխ-Իւլ-Իսլամին աջակցել, կառավարչական պաշտօնակալներն էլ սարսափած նրան ետ ուղարկեցին Չէհրիք:

22. Բաբի հռչակն այնպէս է սփռուած ամբոխի մէջ, ամբողջ Պարսկաստանում նրա մասին այնպիսի առասպելական պատմութիւններ է տարածուած, ժողովուրդը այնպիսի հաւատքով է դիմում և վերաբերում, որ մարդ դժուար թէ կարողանայ հաւատալ, եթէ աչքով չտեսնի և ականջով չը լսէ ժողովրդից դրանց մանրամասութիւնները: Թէև կենտրոնական վարչութեան կարգադրութեան համաձայն Սէիդ-Ալի-Մէհմէդին ծպտեալ բերին Իսֆահանից Թաւրիզ-Մաքու, բայց ամէն տեղ ժողովուրդը նրան ընդառաջ էր դուրս գալիս, հիւանդներ էին բերում, որ բուժէ, ցաւագարների համար աղօթք էին խնդրում և ամէն մարդ կարողացածի չափով աշխատում էր նրան հաճելի դառնալ: Ոմանք ուտելիք էին բերում, ուրիշը խմելիք, հագնելիք և բոլորն էլ ջանում էին նրան տանող պաշտօնակալներին գրաւել, որ արժանաւոր յարգանքով նրան հասցնեն արսորավայրը: Քանի քանի անգամ աշխատեցան նրան յափշտակել, պաշտօնեաների ձեռքից ազատել, բայց նա չօժարեց դիմադրել իշխանութեան, որը նրան տանջանքի էր մատնել: Դեռ մինչև այսօր Չօրս գիւղում, Մաքուի մօտերը, շիշերի մէջ պահում են Բաբի երեսը լուացած ջուրը, որը

որպէս «հրաշալի-դեղ» տալիս են վտանգաւոր հիւանդներին կաթիլներով: Տան գանձը, անդրանիկներին այնքան խնամքով չեն պահում, ինչպէս այդ շիշերի ջուրն են պահում, որը տրուում է ամենակարեւոր դէպքերում մի մի կաթիլ: Ոոյի մօտերից անցած ժամանակ Բաբին դիմաւորեց մի թշուառ հայր, խնդրելով որ իր մինուճար հիւանդ աղջկան փրկէ: Բաբը խղճալով ծերունի հօրը աղօթեց և աղբերակից մի գաւաթ ջուր վերցնելով կէսը խմեց, կէսն էլ տուեց հօրը, որ տանի աղջկան ասելով. — Ես խնդրեցի ամենագթածից, որ օգնէ ըո աղջկան, տար այս ջուրը, թող խմէ ու վեր կենայ: Հաւատացնում են, որ աղջիկը գաւաթի ջուրը խմել և ոտքի է ելել անկողնից: Այսպիսի անթիւ դէպքեր են պատմում, բայց սրանց քարոզութիւնը թէ Բաբից և թէ Բէհայից խստիւ արգելուած լինելով բաբիներին, չի կարելի ամբողջութեամբ հաւաքել: Ոոյի միւշղէհիդի Մուլա-Իսքէնդէրի աղջիկը թոքախտով վարակած մահուան անկողնում տառապած ժամանակը, կողմնակի ճանապարհով դիմում են բերդի բանտարկեալին՝ Բաբին և խնդրում, որ աղօթէ և մի նշան տայ աղջկան փրկելու: Կալանաւորը աղօթում է և ուրիշ բան չունենալով արաղչինը (գտակ) տալիս է, որ գնին աղջկայ գլխին: Աղջիկը առողջանում է, կազդուրւում և դրանից յետոյ երեսուն երկու տարի ապրելով դառնում է Բաբի եռանդուն քարոզիչը իւր սեռի շրջանում: Մինչ այսօր որպէս մի նշանաւոր «հրաշալիք» պահւում է այդ գտակը և զբոսում է ծանր հիւանդներին: Չէհրիք եղած ժամանակ, խաներից չորս հոգի որոշում են հետի գնալ «Հազրաթի-Սահաբին» (քրդերը այսպէս էին կանչում Բաբին, տեսնելու և ճանապարհ են ընկնում: Չորս-հինգ փարսախ ճանապարհ կտրելու վարժուած չը լինելով, իջնում են մի քարվանսարայ հանգնտանալու: Այստեղ նրանք խօսում են, թէ այդքան յոգնածութիւնից յետոյ, ինչպէս կարող են միասցեալ 3 փարսաղ ճանապարհը շարունակել հասնել Չէհրիք: Մինչև նրանք թէյերը խմելը երեք քուրդ են գալիս և չորս ձի բերելով ներկայացնում են ուխտաւորներին և ասում են. — «Հազրաթը սահաբը» ղրկեց ձեզ, ասաց, որ դուք հէլրէթ չէք կարող ոտքով այսչափ ճանապարհ կտրել: Ուխտաւորները շուարած հեծան ձիերը և գնացին երկրպագելու «Հազրաթը—սահաբին»: Բայց հաւաշածներիցս ամենազարմանալին այս է. մի օր Մաքուլի խանը առաւօտ վաղ գնում է տեսնելու իւր կալանաւորին, որը բերդում, ապառաժի գլխի զօրանոցում էր բանտարկուած: Յանկարծ ճանապարհի կիսին զառիվայրի վրայ

ապշած, անշարժանում է Ալի խանը, երբ նկատում է Սէիդ—
ալի—մէհմէդին առուակի մօտ շուաքւելիս: —Մի վախճնալ, Ալի—
—խան, ասում է Բաբը, ինձնից քեզ վնաս չի կարող հասնել
Ուզեցի այսօր քեզ ապացուցանել, որ ես ոչ քո, ոչ էլ քո
իշխանաւորի կալանաւորը չեմ, այլ այստեղ մնում եմ միայն
Տիրոջ կամքը կատարելու համար: Բարձրացիր բերդը և
պիտի համոզուես: Ալի-խանը դողալով բարձրանում է, տես-
նում է, որ զինուորները նստած են պահականոցի առաջը, փա-
կանքով էլ կապուած է Բաբի բանտի դուռը: Զինուորները բա-
ցում են դուռը և մնում են շուարած:

Համանման արկածներից և բժշկութիւններից Սէիդ Միր-
զա Սէհթին արձանագրում է երեք հազար դէպք և ներկայաց-
նում է Բաբին ընտրում: Կալանաւորը հրամայում է մէկ մէկ
բոլորը կարդալ: Երբ Սէիդ-Սէհթին աւարտում է ընթերցումը,
ասում է:

—Ափսոս, շատ ես տանջուել, անչափ սօ յոգնել, մինչև
այդ բոլորը հաւաքել ու արձանագրել ես: Բայց ցաւում եմ,
որ քեզ մեծ տհաճութիւն պիտի պատճառեմ: Տօր, այդ բոլոր
գրածդ լուս, դրանց հետքն անգամ չմնայ այդ թղթի վրայ:
Ես հրաշք գործելու ոչ իրաւունք ունիմ, ոչ էլ կարողութիւն,
այդ բոլորը Տիրոջ ողորմութեամբ կատարուած դէպքեր են:
Այդպիսի գրուածները և պատմուածները ընթերցողներին և
հաւատացեալներին կարող են մոլորութիւնների մէջ մղել և
տարակուսանքներ առաջացնել, գայթակղեցնել: Իմ իրաւունքս
միայն շրթունքներիցս թռած խօսքն է, Աստուծոյ բանն է,
իսկ հետևորդներս պիտի հաւատան քարոզութիւնս միմիայն
գրչիցս արտադրուածներով: Հրաշքի դարն անցաւ, մտքի դարը
պիտի թագաւորէ, գաղափարը պիտի յաղթանակէ: Այնպէս
մաքուր լուս այդ գիրքդ, որ թուղթը գոնէ քեզ պէտք գայ:

23. Նասր-էդդին շահը գահ բարձրանալուց յետոյ, երկրի
շփոթութիւնները զաղարեցնելու նպատակով, խիստ հրաման
ուղարկեց Թաւրիզ յատուկ պաշտօնականներով, որպէս զի դա-
տեն և մահուան դատապարտելով վերջ տան Բաբի քարոզու-
թիւններին, որը եօթը տարուան ընթացքում այնքան կոտո-
րածների, ծախսերի և խռովութիւնների պատճառ էր դարձել:
Բաբին կրկին Թաւրիզ բերին: Միւթէշարի կղերը յամառած
չուզեցին կոտավարութեան ձեռքին գործիք դառնալ և Ալիի
ու Փաթիմէի սերնդից շառաւիղած այդ քարոզչին մահի են-
թարկել: Ատրպատականի կուսակալ Շահադա Համզա Միրզան
Պիղատոսի նման ձեռները լուաց, կրկնելով թէ—«Դեք ոչ մի

յանցանք չի տեսնում այդ մարդու ընթացքի մէջ»։ Շէյխի կղերի աւագագոյնը՝ Մամադանցի Մուլա-Մէհմէդը, որպէս զի հաճոյանայ կառավարութեան, միւթէշարիներէ հալածանքից ազատուի, կառավարութեան հաւատարմութեան և համարումին արժանանալով որոշ գիրք ստեղծի իւր և հետևորդներէ համար, վճիռ տուեց, թէ «Սէիդ-Ալի-Մէհմէդը, որ ժողովրդից պահանջում է իրեն Մէհթի դաւանել, ճշմարտութեան դուռ ընդունել, իւր գրքին հետեւել, խօսած այդ սուտերի և հայհոյութեան համար մահապարտ է, սպանութեան արժանի»։

1850 թուականի յունիսի 27-ին (28 Շարան 1266 թ.) Կէսուրից առաջ Թաւրիզի Զաքախանայում Բաբին և նրա աշակերտին Միրզա Մէհմէդ Ալի Թաբրիզցիին պատից չունալով կապկպած կախեցին. վերևը Սէիդ-Ալի-Մէհմէդին, սրա ոտքերի տակ աշակերտին։ Ասորի գնդից արձակուած գնդակներից ոչ մէկը չը դիպաւ սրանց մարմնին, այլ չունաները կտրտելով վարինկան։ Դահիճները մօտեցան մի քանի հարուած տուին և զլխի կանաչ ապարօշը վար գլորեցին ասելով, թէ—«Այս ապարօշները (սէիդական) փրկեցին ձեր կեանքը և կրկին կապեցին երկուսին էլ, կախեցին նոյն պատից։ Խառնա գնդի զինուորներին հրամայեցին կրակել, որոնց գնդակներից երեքը խրուեցան Բաբի սիրտը, մի քանիսն էլ աշակերտի կուրծքը, ընկան գետին՝ քարոզութեան եօթերորդ տարում։ Նոյն իրիկունը Ռուսական կոնսուլը՝ Խանիկովը դիակներից (ակուարել) ջրանկարեց սպանուածների պատկերը։

24. Երկու օր դիակները մնացին հրապարակում և երկրորդ գիշերը պալատական սենեկապան Հաջի Սիւլէյմանխանի օգնութեամբ Բաբի հետևորդները նրանց դիակները վերցրին, յատուկ սնդուկների մէջ ամփոփեցին և հեռացրին քաղաքից։ Այդ ոսկերիութիւնը ապահովութեան համար երկար ժամանակ պահուեցան Իրանի զանազան քաղաքներում և աւաններում, վերջապէս 1900 թ. փոխադրեցին Աքքէա, ուր թաղեցին Կարմէլ լեռան լանջին յատկապէս նրա համար կառուցուած տաճարում, որը դեռ աւարտած չէ։ Բաբի հետ կալանաւորուած նրա միւս երկու աշակերտները, որ իրենց վարդապետի յատուկ հրամանի համաձայն նրան ուրացել էին դատաւորների առաջ, ազատուեցան կապանքներից և իրենց օրէնսդրի գրուածների մնդուկները, իրենց բովանդակած կարևոր թղթերով և գրուածներով, նրանց դրուած յատուկ հրամանի համաձայն տարան Թէհրան յանձնեցին Բէհաին։ Այս թղթերը ապա փոխադրուեցան Բաղդադ, այնտեղից Կ. Պոլիս, Ադրիանապոլիս

և Աքէա: Բէհաի փոքր եղբայրը Կիպրոս աքսորուած ժամանակ
 եղբօրից պահանջեց այդ թղթերը, Բէհան հրամայեց արկղները
 բոլոր պարագաներով յանձնել եղբօրը՝ Էզէլի պատգամաւորին,
 որոնք տարան Կիպրոս, որտեղ և մինչև այսօր պահուում է:
 Բաբի շրթները դադարեցին քարոզելուց, նրա մատներից
 ընկաւ գրիչը, բայց այս գրուածները ցրուելով Իրանի և
 Թուրանի՝ ամէն կողմը, նրա սպանութիւնից յետոյ, աւելի
 մեծ թուով հետևորդներ գտան, որոնք սփռուած ամէն կողմը,
 մահուան դէմ կռուելով տարածեցին իրենց վարդապետութեան
 թագաւորութիւնը ճշուածների, թշուառացածների և դառնա-
 ցածների շրջանում:

ԱՏՐՊԵՏ

(Կը շարունակուի)

ՄԵՐ ԹՂԹԱԿԻՑՆԵՐԸ

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՕԼՍԻՑ

1905 Մայիս

Ա

Թղթակցութիւնս քիչ մը ուշացուցի այս անգամ: Բայց օրը օրին հաղորդելու բաներ ալ չկային, որ տոյժ մը ըլլար այս-յապաղումը «Լուսայի» ընթերցողներուն համար: Մեր կեանքը միօրինակութեան մէջ կաղապարուած՝ ուշագրաւ նորութիւններ չունի: Մեր եկեղեցիները, որ աղգային և կրօնական միութեան իրապէս կեդրոններն են, վերածուած են զուտ արուեստանոցներու կամ կրպակներու, որոնց հասոյթը անհրաժեշտ է պահելու համար վարժարանները: Այս վիճակը շեշտուած է Մայրաքաղաքիս եկեղեցիներուն համար: Մեր վարժարանները, որոնց տուած կրթութիւնէն ու դաստիարակութենէն կախուած է մեր աղգային գոյութեան ընդհանուր և հաստատուն նկարագրին կազմութիւնը, իսկապէս հեռի են իրենց կոչումէն: Ստոյգ է՝ որ Թուրքիոյ մէջ շատ աւելի դրամ կծախսուի հիմայ վարժարաններու համար քան 30—40 տարի յառաջ, բայց ստոյգ է նաև, որ պէտք եղած արդիւնքը չենք քաղեր մեր կրթական հաստատութիւններէն: Այսօր նոյն իսկ Մայրաքաղաքիս մէջ չենք շնորք կրթական հաստատութիւններ կապկսին: Կըսուի թէ նախակրթարաններ ընդհանրապէս լաւ են. բայց մենք դիւրահաւաններէն չենք: Վարժարաններ իրենց ուսուցիչներով վարժարաններ կըլլան. մարդուն ֆիզիքական առողջ աճումը իր առած սնունդի տեսակէն և քանակութենէն կախուած է. մտաւոր զարգացման համար ալ ստոյգ է այս. որոնք են Թուրքիոյ հայոց մատաղ սերունդին սնունդ մատակարարողներ. ուսկի՞ց առած են և ինչպէս կմատակարարեն: Ասոնք խնդիրներ են, որոնց լուծումը չեն կրնար տալ արդի պայմաններ, և

Մայրաքաղաքը իսկապէս իր առաւելութիւններուն և պահանջներուն համեմատ վարժարաններ չունի, նոյն իսկ եթէ նախակրթարաններ եղած ըլլան ադոնք: Երկրորդական վարժարաններ, զուտ ազգային ըլլալով կենդրոնականը՝ ունինք, որ նիւթապէս շատ փայլուն հիմերու վրայ դրուեցաւ իր հաստատութեան ատեն: Ծանօթ դէպքերէն հտըը՝ ինկաւ վարժարանը, իրեն հետ տանելով իր բոլոր հոշակն ու հրապոյրը: Այս վարժարանը միակ էր իր տեսակին մէջ գաւառացի ուսանողներուն համար, որոնք ցանկացող երկրորդական լաւ կրթութեան մը և ընդհանրապէս անկարող օտար վարժարաններու խոշոր վճարումներն ընելու, կղիմէին կենդրոնական և հոն կգտնէին իրենց ուսումնական յագեցումը: Հիմայ այս բոլորը փոխուած են. վասն զի ոչ միայն հին պիւտճէն չկայ, կատարելապէս ճոխ հարուստ պիւտճէ մը, որ կկազմուէր թէ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցոյ հաստատուն եկամուտներով, թէ թոշակներով և թէ—եթէ չենք սխալիր—ջոջ խնամակալներու նպաստներով. և թէ և հիմայ համեմատաբար գէշ պիւտճէ մը չունի կենդրոնականը, բայց կարող ձեռքերու մէջ չէ վարժարանը. ոչ տնօրէն կայ Թուրքիոյ հայոց այս միակ հաստատութեան մէջ, ոչ ալ արժանաւորապէս կազմուած ուսուցչական մարմին մը: Կան կարող և արժանաւոր քանի մը ուսուցիչներ. բայց մեծամասնութիւնը անկարողներու խումբ մըն է: Միւս երկրորդական վարժարանը՝ Պէրպէրեանն է, որ իբր անհատական յաջողուած ձեռնարկութիւն, աւելի ամուր և աւելի ապահով է, և աւելի համարում կվայելէ քան կենդրոնականը. վասն զի գիշերօթիկ է, առաջին առաւելութիւն. տնօրէնը ինքը կվարէ իր վարժարանը առանց կախուած ըլլալու քմահաճոյքէն կարգ մը մարդոց, որ վարժարաններու ուսումնական գործերը կատանձնեն, և հտըը իբր աւելի յարմար գիրքի մը վրայ հաստատած չէնք, օդի և ջուրի կողմէն գերազանցապէս հիանալի է Պերպէրեան վարժարանը Իսկիւտարի մէջ, քան կենդրոնականը՝ Ղալաթիոյ խոնաւ մթնոլորտին և աղտոտ շրջականներու մէջ: Երկրորդական կրթութեան սահմանուած այս երկու հաստատութիւններ սակայն, իրենց բոլոր առաւելութիւններով չեն գոհացներ հայ ուսանողներուն ամբողջութիւնը. անոնք կվազեն այլևայլ օտար հաստատութիւններ և խոշոր գումարներ կուտան և կառնեն կրթութիւն մը և զաստիարակութիւն մը, որ ընդհանրապէս անփոյթ կընէ գիրենք իրենց ազգին, իրենց եկեղեցոյն, իրենց վարժարաններուն հանդէպ: Այսօր չկայ Մայրաքաղաքիս մէջ երկրորդական կրթութեամբ ուժովցած երի-

տասարդութիւն մը, որ սիրէ իր ազգը, իր եկեղեցին, իր վարժարանները: Չենք գիտեր թէ ո՛ր կերթանք այսպէս: Կ. Պօլիս՝ Թուրքիոյ հայոց համար կեդրոն մըն է դարձած շատոնց՝ եկեղեցական իշխանութեան մը, հայ հրապարակագրութեան մը և մտաւոր զարգացման մը. բայց այս ամէնը արտայայտելու համար ոյժ չկայ. մարդ չկայ, թող եկեղեցականութիւնը, թող մամուլը, գոնէ կրթութեան գործին շուրջը:

Անիմանալի, անհասկանալի պակաս մը դարձած է երկրորդական կրթութեան յարկ մը հայ աղջիկներու համար: Այս վիճակը սոսկալի է՝ երբ մտածէք՝ թէ ո՛չ միայն մայրաքաղաքիս մէջ, այլ նաև գաւառներու մէջ շատ մը հայ աղջիկներ կան, որ կ'փափագին երկրորդական ուսում առնել և Կ. Պոլիս չունի այս նպատակին յատկացուած հաստատութիւն մը: Անոնցմէ հարուստներ օտար վարժարաններ կ'վազեն վճարելով խոշոր խոշոր գումարներ. իսկ անոնք՝ որ հարուստ չեն... կը մնան: Երևակայեցէք, որ մեր նախակրթութեան ուսուցչուհի-րը, բոլոր Թուրքիոյ հայոց մէջ, գոնէ երկրորդական ուսում չեն տեսած, թող մասնագիտականը: Անոնց մէջ կ'գտնուին, իրաւի, երկրորդական, օտար վարժարան տեսիողներ կամ Եւրոպա ուսածներ, բայց ասոնք չէ որ կ'կազմեն ուսուցչական ոյժը: Մայրաքաղաքիս վարժարաններէն ոմանց մէջ լրացուցիչ դասընթացքի մը դրութիւնը կ'գործադրուի. բայց այսպիսի ընթացք մը շատ շատ գոհացում կուտայ երկրորդական ուսմանց ճաշակը տալու, և ոչ թէ պէտք մը լրացնելու թէ ընդհանուր զարգացման տեսակէտով և թէ ուսուցչական խընդիրը լուծելու տեսակէտով:

Այս համառօտ տեսութիւնը չեմ գիտեր՝ թէ ի՞նչ գաղափար կրնայ կազմել տալ ուսաստանցի մեր հայ եղբայրներուն՝ Թուրքիոյ հայոց կրթական վիճակին վրայ: Մենք կը կարծենք՝ թէ իրական ջանքեր, հիմնական փոփոխութիւններ անհրաժեշտ են կրթական առողջ կեանք մը պատրաստելու համար Թուրքիոյ հայոց մէջ, իբր միակ և հաստատուն միջոց ինչպէս յառաջդիմութեան, նոյնպէս մեր ազգային ինքնուրոյնութեան համայնքը պահպանելու համար:

Բ.

Ինչպէս Կովկասի հայերը ուղղակի տեղեակ չեն Թուրքիոյ հայոց վիճակին, նոյնպէս Թուրքիոյ հայեր բան չեն գիտեր Կովկասի հայոց վիճակին վրայ: Կաթողիկոսարանի և Պատ-

բիարքարանի յարաբերութեանց արդիւնքն իսկապէս անծանօթ է ժողովրդին. որովհետեւ մամուլը ազատ չէ հոս, ոչ ալ Ռուսաստանի հայերէն թերթերը մուտ գտած են թուրքիոյ մէջ: Ուրեմն ինչ որ գիտենք, պարզապէս սեղմուած պաշտօնական յարաբերութիւններու արդիւնք են ատոնք կամ անհատական թղթակցութիւններու և կամ եւրոպական մամուլի, որ իր լեզուէն հասկցողներուն միայն լուրեր կուենայ այն խնդիրներու մասին, որ ոչ միայն անծանօթ են մեզ, այլ նաև ներքին չէ՝ որ ատոնց մասին բաներ գրուին թուրքիոյ բովանդակ մամուլին մէջ:

Յարաբերութեանց այս անհասկանալի դժուարութիւններուն արդիւնքով է՝ որ գրեթէ թուրքիոյ բոլոր հայոց անծանօթ մնացին վերջին դէպքերը, Կովկասի այլազուն ազգերու կամ ցեղերու մէջ երևան եկած արատաւոր դէպքերը: Թէ որոնց են արեան ծարաւի այն շրթներ, որ ատեւութիւն կ'ըարողներ մութին մէջ՝ եղբայրացած ցեղերը իրարու դէմ գրգռելու, որոնք են անոնք, որ քաղաքացիները այդպիսով կ'մղեն անբարոյականութեան և կ'վնասեն ընտանիքներուն, կ'վնասեն վաճառականութեան, կ'վնասեն պետութեան շահերուն և կարծես հաճոյք կ'զգան արեան մէջ լողացող անմեղներու տանջանքներով, և կ'կարծեն թերևս մեծ մեծ ծառայութիւններ ընել իրենց երկրին: Իսկապէս դաւաճան ոգիներ են անոնք, որ կ'վտանգեն բարօրութեան, եղբայրութեան, մարդասիրութեան, քաղաքակրթութեան զգացումները:

Շատ խորունկ եղաւ մեր վրայ այդ արիւնոտ դէպքերու տպաւորութիւնը: Մենք,—որ հազիւ 10 տարի անցցած ենք այդ սոսկալի ջարդերուն վրայ, որ վայրագօրէն տառանորդեցին հայութիւնը թիւրքիոյ մէջ, անդրադառնալով այս նախճիրներու շարժառիթներուն վրայ, միևնոյն պիղծ ձեռքը, միևնոյն դաւաճան լեզուն տեսանք Կովկասի ջարդերու ետին ալուրիշ կերպով կարելի չէ բացատրել իսլամ կառավարութեան մը դարերով շեշտուած բարեացակամութեան և բարեհաճութեան յանկարծ թշնամութեան և դժգոհութեան փոխուիլը՝ ծագում տալով արեան հեղեղներուն, որ դժբախտաբար դեռ լրճացումներ կ'ձևացնեն Սասունի, Տարօնի և Վասպուրականի խուլ անկիւնների մէջ:

Որչափ ալ խաղաղած ըլլան հիմայ կիրքեր ու գրգռութիւնները Կովկասի մէջ, բայց դեռ անհանգիստ ենք մեր պատուական ազգակիցներու վիճակին նկատմամբ, մանաւանդ՝ որ

Թեր ու դէմ տեղեկութիւններ անպակաս են Ռուսաստանի բոլոր քաղաքներու ներքին կեանքին վրայ:

Ճակատագիրը, — հաւատամքը, — այդ սև և խիստ ճակատադիրը, որ հայը կ'հալածէ, կտառապեցնէ գրեթէ ամէն կողմ, այլևայլ ձևերու տակ, չենք գիտեր՝ թէ երբ պիտի փոխուի: Թուրքիոյ հայեր շատ մը բաներ կորսնցուցին իրենց առաւելութիւններէն՝ Սահմանադրութեան հաստատութենէն ի վեր, որ կատարեալ փորձանք մը եղած է (պէտք չէ խաբուիլ իր առերևոյթ փայլերէն) և աւելի շատ, աւելի կենսական եղան այդ կորուստներ 1905-էն ի վեր, և բուն Հայութիւնը, իր ազգին, իր եկեղեցոյն, իր երկրին՝ Օսմանեան Պետութեան՝ հաւատարիմ հայութիւնը, միշտ խաղաղ է, միշտ իր գործերով՝ զբաղած, հակառակ շատ մը անտեղի յայտնութիւններու, որ ազատ երկիրներու մէջ իրարու դէմ կ'ելլեն: Կովկասի հայերն ալ շատ բան կորսնցուցին գրեթէ Ներսէս Աշտարակեցիէն ի վեր: Քրիստոնեայ կառավարութեան եղած անսպաս և պատմական շատ փայլուն, շատ մեծ ծառայութիւններ հետզհետէ մոռացութեան տրուեցան անպիսի արարածներու ոգերով, որ բաւական ուժեղ կ'երևի պաշտօնական Ռուսիոյ մէջ, և ասոր արդիւնքով ոչ միայն կաթողիկոսական կեանք, հայկական ծրագիր ոչնչացան, այլ կորսուեցան ռուսահայոց մարդասիրական և կրթական առաւելութիւններն ու առանձնաշնորհումները, որոնք ստոյգ առաւելութիւններ էին և Թուրքիոյ հայոց համար ալ պարծանքի առարկաներ:

Այս բոլոր դժբախտութիւններուն վրայ Կովկասի մէջ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կրած վնասն ու հարուածը դժբաղակ բան մը եղաւ, զոր կարելի չէ սահմանել ո՛ր և է կերպով: — Ամէնէն աւելի հիմայ այս խնդիրն է որ կ'զբաղեցնէ Թուրքիոյ հայերը. վասն զի քիչ թէ շատ Թուրքիոյ ամէն կողմ լսուեցաւ Ռուսիոյ մէջ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կալուածներուն բռնաբարումը և ամէն ոք հետաքրքիր է իմանալ թէ ի՞նչ եղաւ, ինչ պիտի լինի: Տրուած նոր նոր յոյսեր արդիւնք մը պիտի ունենան, և այլն: Իրաւ որ մխիթարական պատասխան մը չունինք. նոյն իսկ չեմք գիտեր թէ Ռուսիոյ մէջ խնդիրը ի՞նչ վիճակ ունի. կարելի պիտի ըլլայ իրանց նախկին վիճակը հաստատել: Այնքան յոռետես դարձեր ենք՝ որ ամէն ջանք անօգուտ կ'թուին ըլլալ. թէև պէտք է շարունակել դիմումները, պաշտպանել դատը, որովհետև խնդիրը Ռուսիոյ հայոց յատուկ խնդիր մը չէ. այլ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վերաբերեալ խնդիր մը, որուն մէջ ամբողջ հայութեան իրաւունքն է որ կ'կատարուի:

Բլէվէ շատ հեռաւոր չէ եղած՝ կշռելու համար թէ մինչև ո՛ւր կրնար հասնել իր ծրագրին գործադրութիւնը: Էջմիածինը՝ երկրագունգի վրայ սփռուած ամէն հայու եկեղեցական իշխանութեան պաշտօնական կեդրոնն է և այս է պատճառը՝ որ ամէն հայ միշտ հետաքրքիր է գիտենալ՝ թէ եղած աշխատութիւններ ի՞նչ արդիւնք պիտի տան:

Շիտակը ամենայն հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսին իր խորունկ արևոյթին մէջ ցոյց տուած կորովը, գործունէութիւնը և ձեռք առած միջոցները գոհունակութիւն պատճառած են ամէն կողմ: Երանի թէ Վորոնցով իշխանին ներշնչած բարեացակամութիւնը և մանաւանդ արդարադատութիւնը արդիւնաւորուէին և հայոց եկեղեցին իր կրած այս տարօրինակ զրկանքներու մէջէն դուրս գար՝ աւելցնելով պատմութեան մէջ իր նահատակութեան ամէնէն դժնդակ գրուագիւններէն մէկն ալ:

Ռուսաստանի հայոց ենթարկուած վնասները կալուածական գրաւումներու հետևանք և վերջին արիւնոտ դէպքերը՝ պարտք կ'դնէին Թուրքիոյ հայոց վրայ, որպէս զի օգնութեան ձեռք կարկառեն իրենց եղբայրներուն: Բայց որչափ գիտենք ասանկ բան մը չեղաւ: Եւ հարկաւ այս շատ ուշագրաւ երևոյթը գէշ չմեկնուիր Կովկասի հայոց մէջ: Այստեղ արգելուած է հանգանակութիւն ըստած բանը կամ թէ անագին դժուարութիւններով և ձևակերպութիւններով միայն կարելի է արտօնութիւն ստանալ: Ետքը Թուրքիոյ հայութիւնը հազիւ ինքզինքը կը գտնէ և շատ տեղեր ալ գտած չէ տակաւին. այնպէս որ նշանակելի օգնութիւն մը պիտի չկարենային ընձեռել ռուսահայոց տառապեալներուն և ամենայն հայոց կաթողիկոսութեան: Կըմնային Թուրքիոյ հայոց հարուստներ, որոնք կրնային ինքնաբերաբար օգնել մասնաւորապէս Էջմիածնի, հրապարակային բան մը չտեսանք, իսկ եթէ գաղտնապէս եղան նուիրատուներ, այդ ալ անծանօթ է մեզ: Ամէն պարագայի մէջ՝ արդարացման ստոյգ պատճառներ ունին Թուրքիոյ հայերը իրենց այս տխուր ձեռնպահութեան մէջ առհասարակ: Բայց երբ յիշենք թէ Ռուսիոյ հայոց մէջէն ինչպիսի պատուական բարերարներ ձեռք կարկառեցին մեզ՝ ծանօթ դէպքերու միջոցին և իրենց առատ առատ նուէրներով պահեցին պահպանեցին որբանոցներ և զըպրոցներ, իրաւի կ'ամջնանք: Նպաստից գործը հիմայ իր առաջւան թափը շատոնց կորսնցուցած է: Տայր Աստուած՝ որ նըպաստից գործը բոլորովին դադրէր. ասիկա պիտի նշանակէր թէ ալ կարօտութիւն չկայ Թուրքիոյ զաւառներուն մէջ. բայց այս չէ պատճառը՝ որ նպաստից գործը թեթեւած է, ալ պատ-

ճառը այն է՝ որ մեր ուսանող եղբայրները ալ չեն կարող նպաստել մեզ, վասն զի իրենց առջև բացուեցաւ պէտքերու ահագին շարք մը էջմիածինէն մինչև Պաքու և այլն:

Հարկաւ վերջ մը պիտի գտնեն այս դժբախտութիւններ կամ գոնէ պիտի թեթեւան—վասնզի հայ միշտ դժբախտութեան մէջ գտնուած է—և շունչ պիտի առնենք՝ դուք ալ, մենք ալ....

Գ.

Թուրքիոյ հայոց մամուլը, ինչպէս նաև բովանդակ թուրքիոյ մամուլը, մը մնայ իր կաշկանդուած, պրկուած, ծայրատուած վիճակին մէջ: Ռուսիոյ ներքին բարեկարգութիւններուն հետեանքով՝ մամուլի ազատութեան մասին տրուած յոյսերը՝ անկորնչելի և թանկագին բարիքներ են մտաւոր զարգացման համար. հերիք է՝ որ հրապարակագիրները ըլլան իրենց գործին համար պատրաստուած մարդիկ, ձեռնհաս անձնաւորութիւններ, պատուաւոր և ազնիւ հոգիներ, որոնք պատասխանատուութիւն կ'ստանան ժողովրդին առաջնորդելու համար յառաջդիմութեան ճամբուն մէջ: Է՛հ, գոնէ դուք՝ Ռուսիոյ հայերդ բարեբախտ եղիք այս մասին, որ արդէն մենէ աւելի բարեբախտ էիք, և տուէք հայ գրականութեան այն զարկը, որ հարստացնէ զայն, զօրացնէ, կեանք տայ և ապրի յաւիտեան: Ի՞նչ ինչ տեղեկութիւններ նշանակեցի նախորդ թղթակցութեանս մէջ մեր մամուլի մասին, անկից ի վեր միշտ միեւնոյն տկարութիւններն ու խեղճութիւններն են որ կշատնան Կ. Պոլսի հայ լրագրութեան սահմաններուն մէջ, նոյն անկարողութիւնը, նոյն ձեռնածութիւնը իրարու դէմ, նոյն ոչնչութիւնները ճղճիմ ոյժերու, նոյն անամէջ խոշոր տառերով խորագիրները և անձեռնհաս ստորագրութիւնները. երկու եզրները հրապարակագրական խեղճութեան Ստամպուլի մէջ: Տարակոյս չկայ որ մենք ընդհանուր նկարագիրը կ'շեշտենք և ի վեր կ'հանենք. որովհետև եթէ մասնաւոր ոյժերու և փորձառու հրապարակագիրներու գալով՝ կրնայինք յիշել հրապարակագրական դէմքեր ու ձեռնարկութիւններ, որ պարծանք են ըստ ինքեան:

Արդեօք շատ ուշ մնացած կը լինիմ ոչինչ հրապարակագրութեան հերոսներու ամէնէն հին դէմքերէն՝ ՓԱՆՈՍԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻ մասին քանի մը տող գրելով Ռուսիոյ հայոց համար: Վասն զի, այս ղազէթաճին*), որ արդէն անդամալուծու-

*) Ղազէթաճի կամ խազէթաճի՝ լրագրող, խմբագիր, լրագրի տէր իմաստով դործածուած այդ բառը, հիմա սկսած է նշանակել տեսակ մը որի-կայութիւն կամ հրապարակագրական նոր ոճ մը (art nouveau), որ կը կայա-

Թեամբ, կարծեմ տասը տարիներէ ի վեր, մեռած էր, վերջնականապէս անշնչացաւ մարտ 25. ուրբ., և թաղուեցաւ մարտ 27-ին, Եէտի-Գուլէի Պալըզլը ըսուած գերեզմանատան մէջ: Այս մարդուն ժամանակակիցները, որ մէկտեղ ապրած են, ճանչցած են զինք մօտէն իր արտաքին և ներքին կեանքին մէջ, նպաստաւոր դատաստան մը չեն ըներ: Իր մահէն ետքը մասնաւոր ուսումնասիրութիւն մը չեղաւ իր գործերուն վրայ որպէս զի երևան գար Փանոսեան իբր հրապարակագիր-գործիչ: Բայց ինչ որ գրուեցաւ, մանաւանդ Բիւզանդիոնի մէջ, թէև տարտամ և անխամ գրուած մը, բայց բոլորովին աննպաստ եզրակացութիւններու տարաւ ընթերցողը:

Մենք կ'ուզենք մեր գիտցածը ըսել այս մասին: Պէտք է գիտնալ՝ որ Թուրքիոյ մէջ լրագրական տարօրինակ ճիւղ մը կայ. այսինքն՝ հայերէն տառերով և թուրքերէն լեզուով լրագրութիւն մը *): Փանոսեան ասանկ լրագիր մը հիմնած էր, և այսպիսի լրագիրներէն հիմայ Պուխ ունի Շէրիտէի Շարգիյէ և Մէնմուաի Ախպար. երկուքն ալ հայ-կաթոլիկներու ձեռքին մէջ, վերջինը մանաւանդ կաթոլիկ հայոց Պատրիարքարանի պաշտօնական օրկան-ը կ'նկատուի: Կայ նաև աւետաւրքեր՝ բողոքականներու համար, զոր միսիօնարներ կ'հրատարակեն *):

Փանոսեանի հիմնած լրագիրը, որ վերջնապէս Մանզու-մէի էֆընար անունը կ'առնէ, օրկան մը կ'լինի իր ձեռքը բախտախնդրական այն բոլոր ձեռներեցութիւններու, որ յանդուգն կեսարացիի մը նկարագիրը կը կազմեն:

Կեսարացիք Կ. Պոլսի հայ դաղութին մէջ ամէնէն աղմկայոյզ մէկ տարրը եղած են և զբաղեցուցած են Պատրիարքարանը իրենցմով: Շատ ուժով եղած են ատոնք երբեմն և են տակաւին հիմայ անոնց զաւակներն ու թոռները Կ. Պոլսի մէջ այլ և այլ գործերու վրայ: Այսօր, զոր օրինակ, զեռ լրագրի տեսակէտով խօսելով Բիւզանդիոն, Մանզումէ, Շէրիտէի Շարգիյէ և Մուրշանդակ օրաթերթերը կեսարացիներու հիմնարկութիւններ են և կեսարացի ձեռքերու մէջ են: Արդ՝

նայ ամէնէն տգեղ բաներ գրել, ամէնէն ստորին դէնք ընել գրելը զբամ շորթիւր համար այնպիսի ձեերու տակ, որ պատուաւոր հոգիներու համար շատ դիւրին ըմբռնում մը չէ:

*) Պէտք է գիտնալ նաև՝ որ հայերէն տառերով և թուրքերէն լեզուով զբաղանութիւն մըն ալ կայ մեր մէջ, որուն դաբաղցումը կաթոլիկներու և բողոքականներու ձեռքն է. մանաւանդ բողոքականներ, այսինքն՝ միսիօնարներ ահա զինք զբամ կ'վատենն ասոր համար:

կեսարացիք թուրքախօս են. Փանոսեան, սոսկալի բախտախընդիր մը, որ նախնական կրթութիւն մըն ալ չէ տեսած և միայն իւր բնածին կարողութիւններուն կռթնած կ'նետուի խազէ-թաճիութեան մէջ և իբր կեսարացի՝ կը շահագործէ կեսարացիներու դիրքն ու ազդեցութիւնը՝ իր անհաստատ և յարափոփոխ նկարագրին բոլոր պահանջները գոհացնելու համար:

Փանոսեանի մէջ թերեւ կարելի չըլլայ ուրանալ իր ազգին օգտակար ըլլալու ոգի մը. բայց այս ոգին այնքան տարտամ է, այնքան խիզախ է, այնքան դժխեմ է, որ շուտով մեծնալու, կեցած տեղը մեծնալու կ'միտի և կատարեալ բախտախնդիր մը կ'ընէ զինքը, որ գործէ գործ, ձեռնարկէ ձեռնարկ անդադար ուսուստում մը, և դժբախտաբար այս բոլորը ազգային կեանքի վրայ:

Մամուլը ազատ այն ատեն, Փանոսեան հասած է իր զաւգէթաճիութեան գագաթնակէտը: Կարելի է իր հրապարակագրութիւնը բնորոշել հայհոյագրութեամբ.^{*)} որովհետեւ իր բոլոր գործունէութիւնը և գրածը հայհոյութիւն մը եղած է. իր յօդուածներէն և ոչ մէկը կարելի է հիմայ հրատարակել, ոչ միայն մամուլի ազատութեան տեսակէտով, այլ նաև բարեկրթութեան և հրապարակագրական պայմաններու տեսակէտով:

Բայց Փանոսեանի յանդգնութիւնը շատ բան ընել կուտար իրեն և այն բոլոր գործերուն մէջ, որ իբր թէ իր մեծագործութիւնները կ'կազմեն՝ իր դատապարտութիւններն են: Պատրիարքարանի և Հիւանդանոցի կազմակերպութեան մէջ կատարեալ փորձանք մը եղած է՝ պարտքերու և անպատուութիւններու տգեղ շարքով մը: Ազգայեան վարժարանի հաստատութիւնը, աղջկանց կրթութեան նուիրած էր, կրնար իր միակ լաւագոյն և ամէնէն գնահատելի գործը նկատուիլ, բայց հոն իր ձեռքով երևան եկած աններելի արարքները այնքան յայտնի էին, որ աղջկանց կրթութեան շլացուցիչ համբաւը չկրցաւ ծածկել զանոնք: Աղջիկները՝ աշակերտները՝ իմա են, քի՞մ'նէ զարըշոր, հէ՛մ՝ եաթարըմ'հէ՛մ, եաթըրըրըմ', այս եղած է իր ամէնէն զօրաւոր պաշտպանողականը այն մեղագրութիւններուն դէմ՝ որոնք կ'նետուէին իր ճակտին Ազգ-

**) Աւետարանը Թուրքիոյ մէջ գործող միսիօնարներու (ամերիկացի) օսկանն է. կ'հրատարակուի այլևայլ լեզուներով. մեր տեսակէտէն յիշատակելի է ինչպէս հայատառ թուրքերէնը թրքախօս հայոց համար, և յունատառ թուրքերէնը թրքախօս յունաց համար:

*) Եյդ շէշուգից մենք էլ ունինք այստեղ: ԽՄԲ.

պեան վարժարանի ներքին կեանքը դատապարտելու համար։
Եթէ Փանոսեան ըլլար լրջախոհ և հեռատես մէկը, ան-
ձամբ չէր նետուէր ինչ ինչ ազգային գործերու մէջ, զոր օրի-
նակ Պատրիարքարանի և Հիւանդանոցի բարեկարգութեան խըն-
դիրներուն մէջ, այլ՝ կ'կեդրոնացնէր իր բոլոր ոյժը հրապա-
րակագրութեան և կրթութեան գործերուն և ամէնէն մեծ ար-
դիւնքները կրնար ձեռք բերել և իր գործերը չէին մեռնել
իրեն հետ։

Հրապարակագրութեան մէջ կրնար հետզհետէ յառաջ եր-
թալ և կանոնաւոր գործ մը ընել թէ լեզուի և թէ արտայայ-
տութեան տեսակէտով ատանկ բան չկայ Փանոսեանի հրապա-
րակագրութեան մէջ. հոսանքին գէմ թիակ շատ քաշած է, սոս-
կալի և աններելի հայհոյանքներով։ Հայհոյել իր ստորագրութեան
տակ և շարունակ հայհոյել, ամբողջ կեանքի մէջ հայհոյել, անհաս-
կանալի է հրապարակագրութեան մէջ։ Ասիկա բացառութիւն
մըն է, տարօրինակ տիպար մըն է։ Մինչդեռ կրնար ըլլալ
բացառութիւն մը և չքնադ տիպար մը։

Իր բազմամեայ ղազէթաճիտութիւնը՝ գրականօրէն և ազ-
գային կեանքի ամբողջութեան տեսակէտով գրեթէ զէրօ մըն
է։ Այն լեզուն, որ այնքան զօրաւոր էր, միշտ հայհոյելու հա-
մար, բարեբախտաբար շատ նեղ շրջանակի մը մէջ, մասնա-
ւորապէս թուրքախօս հայերու և առաւելապէս կեսաւրացիներ-
ու մէջ մնացած է։ Հայերէն տառերով թուրքերէն խօսել այն
ալ չկոկուած թուրքերէնով մը, ամէն հայու հասկնալի չէր և
չեղաւ. այնպէս՝ որ ոչ իր լրագրին զադարումը, ոչ ալ իր մահը
բաց մը կրնային թողուլ այն ասպարէզին մէջ, որուն համար
սահմանուած կ'կարծէր ինքզինքը։

Օր մը երբ անկողնակալ ուսումնասիրութիւն մը հրա-
տարակուի Կարապետ Փանոսեանի մասին, հիմնուելով իր
արտադրած լրագրութեան վրայ, ուր դարձեալ անկողնակալ
կերպով նկատի պէտք է առնուին ժամանակակից և գործակից
լրագիրներ, այսպիսի միակ ուսումնասիրութիւն մը, պերճա-
խօս եզրակացութիւններու պիտի յանգէր, երևան բերելով բախ-
տախդիր կեսաւրացիի մը տիպարը։

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Շ. Մեր էժանագին գրադարանը № 7 Մ. ՍԵՐԵՍ Մանկան մօտ: Վերջին խօսք. էջ 88.

Գրքոյկիս մէջ ամփոփուած երկու պատմութիւններն էլ միանման բովանդակութիւն ունին. մէկը — «Մանկան մօտ» — տաժանակիր աշխատանքի դատապարտուած ոճրագործերի կեանքից է վերցրած, միւսը՝ — «Վերջին խօսք» — բանտարկուածների կեանքից: Առաջինը թոյլ և որոշ հոգեբանական ամբողջութիւն չունեցող գրուածք է, իսկ երկրորդն, ընդհակառակը, ընթերցողին բաւականին խորհրդածութեան նիւթ է տալիս: «Մանկան մօտը» իտալական կեանքից է, իսկ «Վերջին խօսքը» ֆրանսիական. սակայն գրքոյկի վրայ չէ նշանակուած թէ ինչ լեզուից են թարգմանուած՝ բնագրերից թէ գրանց ռուսերէն թարգմանութիւններից. չէ գրուած նոյն իսկ, որ երկուսն էլ թարգմանութիւն են. այս տգեղ սովորութեան հետեւիլ վայել չէ մայրաքաղաքի «Ժժանագին գրադարանին»: Աչքի է ընկնում նոյնպէս, որ «մեր էժանագին գրադարանի» հրատարակութիւնները արտաքուստ գեղեցիկ, լաւ թղթի վրայ և մաքուր են տպագրուում, բայց չափ վատ են սրբագրուում և մեծ քանակութեամբ տպագրական սխալներ են պարունակում: Լեզուի թերութիւններն էլ երբեմն անհասկանալի են դարձնում նախադասութեան միտքը. արդեօք ինչ է նշանակում. «պահապանները նոյն խորքով ափ եկան, ինչպէս նստել էին» (էջ 9): «Ծուռն չոքած՝ դատապարտեալի աչքերին (?) տաքերին» նա սկսեց մի երկաթէ օղ յարմարցընել (յարմարեցնել). (էջ 12): «Բարի անձնաբաց (?) եւ սիրող կին լինելով». (էջ 19): «..նա յենում էր սայլակին կոթին» (?). (էջ 20): «Ազատ ժամանակ դրանով էր հա (?) աշխատում. խրած ըանները (?) ջրից հանում էր»: (էջ 31 - 32): Այդ ժամանակուանից Ռօկֆօն անըստին (?) կանգնած էր տան առաջ»: (էջ 41): «Բանտում ամբողջ գիշերը նրան խցի մէջ փակած էին պահում, իսկ ցերեկին (?) ստիպում էին արհեստանոցում աշխատել — (էջ 54) «Չնայելով երիտասարդ հասակին՝ արդէն կնճիռներով

ծածկուած քարծր ճակատ, խիտ, սեւ մազեր, քիչքիչ ըս-
պիտակած»։ (?) (էջ 58)։ «Գաղափարներ ունեցող մարդկան (?)
մտքը... կը դիմեն նրան, կաստուածացնեն նրան. (էջ 59)։
«Եւ այդ լուրջ տեսարաններին անճնատես (?) եղօղների հա-
մար...» (էջ 67)։ «Երբ կառավարիչն իր սովորական այցիւն էր
եկել...» (էջ 68)։ «Այնտեղ նրա խղճուկ ակրողութիւնն (?) էր
պահած» (էջ 70)։ «Յետոյ նա բոլորի հետ համբուրուեց, ըստ
որում (?) մի քանիսն արտասուեցին» (էջ 75)։ «Նա տրեց զայ-
րոյթի զգացմունքին» (?) էջ 83. և այլն։

Միթէ Պետերբուրգում կանոնաւոր հայերէն իւացող մի հայ
չկայ, որ օգնութեան հասնէ Տիկին Զարեի հրատարակած «մեր
էժանագին գրադարանին»։

1. Ա-ԴՅ Հայրենիքի կարօտը. էջ. 12. Ս. Պետերբուրգ 1905.

Գրքոյկիս նիւթը չատ հին և չատ անգամ է ծամծմուած.
հայ գաղթականի վիճակը հայրենիքից դուրս և նրա հայրենեաց
կարօտն է նկարագրում հեղինակը։ «Հայրենիքի կարօտը» իբրև
գեղարուեստական գրուածք չատ թոյլ է և արժէք չունի, իսկ
իբրև թեթև ընթերցանութեան նիւթ օգտակար կարող է լինել
ժողովրդի համար։ Լեզուն ընդհանրապէս պարզ է, բայց պատա-
հում են անկանոն ոճեր. օրինակ. «գեղջկական այս համերգի մի-
ջոցին վերագառնում է Մուրադը զոյգ եզները առաջը արած
նրանց լծից քարշ ընկած արօրը»։ (էջ 5) «...հայացքը (հա-
յեացք) ձգելով խոնաւ նկուղու (նկուղի) առաստաղին մի (?)
սառը օդ անցաւ նրա դէմքի վրայով» (էջ 6)։ «Ի՞նչպէս այդ բո-
ւաբէն գետինը չ'պատուից (որ) նրան կուլ տար, մի կայծակ նրան
մոխիր չ'դարձրեց» (էջ 8) և այլն։ Շատ տեղ սխալ է գործա-
ծուած ը որոշեալ յօդը. «...նա գլորվեց փալասի կտորի վրա, որ-
պէս փայտը և անշարժ մնաց» (էջ 4) «Իսկ այսօր նա կարօտ.
մի կտոր չոր հացի հալածվում էր որպէս աներես մուրացկանը»
(էջ 8) «...նա նոյնպէս արտասովեց, նշոյնպէս հեկեկաց, որպէս մա-
նուկը» (էջ 10) և այլն։ Տառասխալներ նոյնպէս չատ կան, բայց
սրանք կարող են տպագրական սխալներ լինել. աւելի խնամ-
քով պէտք է սրբագրել. որոշ ուղղագրական կանոններ չեն պահ-
պանուած. օրինակ «վրա», «այդ օրվայ» և այլն։

ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

- Ղ. Աղայեանց. Հէթիաթներ. I. Թիֆլիս 1904 (15 կ.)
 » » II » » »
 Հէղինէ Մելիք Հայկազեան, մի պտոյտ ձապոնում. Թիֆլիս 1905 (40 կ.)
 Է. Շատրխան. Ժամագործի յիշողութիւնները. ազատ թարգմ. Շուշանիկ Խաժակեանի. Թիֆլիս 1905 (8 կ.)
 Դեր. Դեմիրչեան. Ուխտաւորներ. աշուղի հէթիաթը, Թիֆլիս 1904 (7 կ.)
 Վ. Վերեսաեւ. մի անմեղ մարդու սոսկալի մահը. Թիֆ. 1905 (6 կ.)
 Ս. Շխեանց. Մի մահ. անառակը. Թիֆլիս 1904 (7 կ.)
 (Վերը յիշած գրքերը հրատարակուած «Ս. Լիսիցեան և ընկ.» ընկերութեան ձեռքով)
 Մարդու կազմուածքը, կազմաւորւածուող և այլ պատկերներով. հրատ. Գ. Մելիք-Կարապետեանի, 1904 (60 կ.)
 Քամալեանց Ս. Խաչ խաչիկ. պատմական վէպիկ. երկրորդ տը. պաշրութիւն. Թիֆլիս 1905 (25 կ.)
 Կ. Ապրիլեան. I. Մի համեստ առաջարկութիւն գիւղական քահանայացուներին և քահանաներին. II անկեղծ բարեգործը. Թիֆլիս 1905 (15 կ.)
 Ա. Օսիպով. Մի ամիս Կ. Պօլսում. թարգմ. Է. ք. Նալբանդեան. Ալէքսանդրապօլ 1905 (20 կ.)
 Ն. ք. Նիկողոսեան. Ալէքսանդրապօլից Ղանլիճա. Աղէքս. 1905.
 Վահան Տիրացեան, Մտքեր և մտքեր № 1. Թիֆլիս 1905 (10 կ.)
 Մ. Շուտ. Քիւրտ պէկ. գծեր հայ բրդական կեանքէն. ա. հ. Ս. Պ. Բ. 1904 (երկր.)
 Նոյն բ. հ. Արամը. Բարիդ. 1903 (30 կ.)
 Նոյն գ. հ. Անաստուածները. Բարիդ 1903 (40 կ.)
 Շիրվանզադէ. Պատուի համար. դրամա (արատապած Վումայ» ամսագրից). հրատ. Ա. Ներսիսեանի և Մ. Գէորգեանի, Թիֆլիս 1905 (60 կ.)
 Ա. Բէլլու-Բէկեան. Ուխտ. Փարիզ. 1904 (1 ֆր.)
 Ն. Դօգօլ. Վերաքննիչ. կատակ. 5 ար. թարգմ. Լ. Տ. Վաղարշապատ 1905 (50 կ.)

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

1. ԹՈՒՔԱԽՏԻ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆԸ: Միլանի պրոֆ. Չուզեպպե Լեւինը Վիկտոր - էմմանուէլ իտալական կայսեր ուղղած մի նամակում յայտնում է, որ ինքը գտել է թորախտի հիմնաւոր բժշկութեան միջոցը:

Վաղուց էր աշխատում պրոֆ. տուբերկուլեօզի բժշկութեան ժամանակ հօդ պործածել Դորա համար նա պէտք է երկու արգելքների առաջն առնէր. առաջին՝ մարդկային կազմուածքի մէջ հօդ մտցնելու միջոցը, երկրորդ՝ դորան յարմար էլ հօդի խարնուրդ գտնել: Ինչպէս յայտնի է, վերջին ժամանակներս սկսել են հօդի զանազան խառնուրդներ գործ դնել. օրինակ՝ iodoform, iodol, aristol, iodoisakol և այլն, որոնք միջոց են տալիս ուզած ժամանակ հօդ մտ ցնել մարդու կազմուածքի մէջ: Թէպէտ այդ խառնուրդներն էլ բաւարար ազդեցութիւն են անում, բայց թորքերի բժշկութեան ժամանակ վերջնական նպատակի չեն հասնում: Անհրաժեշտ էր մի ուրիշ միջոց գտնել և այդ փորձերի ժամանակ պ. Լեւինը նկատեց, որ թէպէտ և 2-3 օրից յետոյ կենդանիների արեան մէջ մտցրած հօդի ոչ մի նշոյլ չէ նկատուում, բայց և այնպէս այդ կենդանիների արիւնը տուբերկուլիօզի մանրէներ ոչնչացնելու յատկութիւն է ստանում:

Այստեղ Լեւինն այն եզրակացութեան եկաւ, որ այդ կերպով ստացուած արեան շիճուկը պէտքէ առողջարար յատկութիւն ունենայ թորախտի դէմ: Նա սկսեց փորձեր կատարել մարդկանց և կենդանիների վրայ:

Սակայն նրա յոյսերը չիրականացան. թէպէտ արեան շիճուկը բաւական գոհացուցիչ ազդեցութիւն էր անում, բայց շատ հեռու էր հիւանդութիւնը հիմնաւորապէս բժշկելուց, նոյնիսկ թեթև և ոչ սաստիկ հիւանդութեան ժամանակ: Բայց, վերջապէս, երկար փորձերից յետոյ պր. Լեւինն յաջողուեց այնպիսի մի նոր կերպարանք տալ հօդին, որ նա ստանում է բոլոր անհրաժեշտ յատկութիւնները և վերջ ի վերջոյ հիմնաւորապէս ոչնչացնում է թորախտը:

Այդ գրութեան մէջ եօդը կորցնում է իր թունաւոր գըր-
գոող յատկութիւնը, մարմինը ոչ մի հակառակ ազդեցութիւն
չէ արտայայտում, այլ ընդհակառակը ամեն անգամ հեշտու-
թեամբ է ընդունում շիճուկը:

Տուբերկուլիօզով հիւանդին այդ շիճուկը պատուաստելուց
յետոյ, նկատուում են արեան ուժեղ շրջանառութիւն, 10-15 ան-
գամ պատուաստելուց յետոյ կամաց-կամաց տենդային դրու-
թիւնը ընդհատուում է, հիւանդութեան երևոյթիւնները անհետանում
են և հիւանդը աւելի աշխոյժ է դառնում:

Տուբերկուլիօզի թարախակալութիւնից առաջացած դա-
տարկ տեղերի վրայ եօդի պատուաստի ազդեցութիւնը իմանալու
համար, պր. Լեւինը փորձեր կատարեց կենդանիների վրայ,
որից երևաց, որ տուբերկուլիօզով հիւանդ կենդանիներին 25-30
անգամ պատուաստելուց յետոյ դատարկ տեղերն սկսում են
կրկին նոր գոյացութիւններով ծածկուել, իսկ մանրէները մի
ինչ որ գոյն են ստանում և հաւաքւում մի տեղ:

Ինչ վերաբերում է մարդկանց, իհարկէ որ այդպիսի
մանրազննական փորձեր չէր կարելի կատարել: Բայց այն բա-
ւարար փոփոխութիւնները, որոնք նկատուել են մի շարք հիւանդ-
ների վրայ, իրաւունք են տալիս կարծելու, որ նոյնիսկ վե-
րոյիշեալ դատարկ տեղերի գոյութեան ժամանակն էլ կարելի է
հիմնաւորապէս բժշկել թորախաւորներին:

Պր. Լեւի միջոցի գործադրութիւնը շատ հեշտ է և գլխա-
ւորապէս բաղկացած է բնական եօդի մաքուր ջրի մէջ լուծ-
ւածքից, որ պատուաստում են մկաններին: Այդ պատուաստում-
ները շատ հեշտ են կատարւում և ոչ մի հիւանդոտ երևոյթ չեն
առաջացնում:

2. ԾՈՌԾՐԱԿԻ ԿՕՆՏՐԱԿՏՈՒՐԱ: Մենինգէիտ, կամ ինչպէս
ասում են կօնտրակտուրա նոր հիւանդութիւնը, որ վերջին
ժամանակներս համաճարակ ընթացք է ստացել արտասահմա-
նում, մեծ շփոթ և հրկիւղ առաջացրեց այնտեղ:

Գերմանական բժիշկ Փրանկը, որ Կաշտովիցի քաղաքային
հիւանդանոցում հետազօտել է յիշեալ հիւանդութեան ամբողջ
ընթացքը, մեծ յօդուած է նուիրել յատկապէս այդ հիւան-
դութեան:

Ինչպէս երևում է, կօնտրակտուրա հիւանդութիւնը նոր
բան չէ, այլ շատ տարիներ առաջ էլ է եղել: Առաջին դէպքը
պատահել է Ժնևում. այնուհետև 1882 թուին երևացել է և
Գերմանիայում. իսկ անցեալ դարու վաթսուներկան թուա-
կաններին արդէն յաճախ էր նկատուում:

Հիւանդութեան գլխաւոր ախտանշանները կարելի է հեշտութեամբ նկատել հասակն առած կամ թէ մանկութեան հասակն անցած հիւանդների վրայ: Չարագուշակ ախտանշաններն են՝ անտանելի գլխացաւ, ոսկրացաւ, ցնցումներ, զառանցանք, քութէշի նման բշտիկների և կէտերի գոյանումն ամբողջ մարմնի վրայ: Ամենաչնչին շօշափումն անգամ անտանելի ցաւ է պատճառում հիւանդին: Հիւանդի զարկերակը շատ փոփոխական է լինում, մէկ տենդային դրութիւն է արտայայտում, մէկ էլ բնական կերպարանք է ստանում: Այդ դրութեամբ հիւանդութիւնը կարող է 4-6 շաբաթ տեւել և այդ ժամանակամիջոցին յաճախ հիւանդութիւնն այնպիսի սուր կերպարանք է ստանում, որ հիւանդները (գլխաւորապէս հասակաւորներ) 3-4 օրուայ ընթացքում մեռնում են: Բայց լինում են դէպքեր, երբ հիւանդութիւնը շատ արագ և լաւ է անցնում:

Կօնտրակտուրայի ամենածանր երևոյթի հետեանքները, այսինքն խլութիւն, կուրութիւն, ապշութիւն և այլն, ցոյց են տալիս, որ ուղեղի բորբոքումը մինչև նեարդերի արմատներն է տարածւում:

1887 թուից Վիեննայի բժիշկ Վեկսելբաումը գտել է կօնտրակտուրայի համաճարակ տեսակի մանրէն (ДИПЛОККОКЪ): Փոքր դեր չէ կատարում և ժարդու կազմուածքի առանձնայատկութիւնը: Սլավիկայում վերոյիշեալ մանրէն գտնուել է նոյն իսկ առողջ երեխայի քթի լորձամաշկի արտաթորութեան մէջ:

Բժիշկ Ֆրանկն ասում է, որ այդ հիւանդութեան դէմ բժշկականութիւնը ոչ մի միջոց չունի, այնպէս որ ստիպուած են լինում նրա առանձին երևոյթների դէմ մաքառել: Նա անհրաժեշտ է գտնում—հիւանդներին առանձնացնելը, ֆիզիքական և հոգեկան բացարձակ հանգստութիւն, և յաճախակի վաննանք:

ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆՑ

Երիտասարդ ճարտարապետ-տեխնիկ օգ Յովհաննէս Խիզանեանը ձեռնարկել է մի կարևոր և մեծ աշխատութեան.—նա կազմում է հայկական ճարտարապետութեան և հնախօսութեան վերաբերեալ մի ընդարձակ գործ, որի մէջ պէտք է մտնեն Հայոց վանքերի և հնութիւնների մեծ թուով գունաւոր և սև պատկերներ: Մենք առիթ ունեցանք տեսնել նորա՝ այդ նպատակի համար նկարած մի քանի իւղաներկ մեծադիր պատկերները՝ Մեծ ու փոքր Մասիսների, Սանահնի կամրջի, Հաղբատի ներսի մի տեսարանի և այլն, բոլորն էլ գեղարուեստական ընտիր գործեր, որոնց մանրանկարները պիտի մտնեն յիշեալ աշխատութեան մէջ:

Այդ գործի հրատարակութիւնը հաշուած է 15—20 հազար ուրբի:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Րօժէստվէնսկու պարտութիւնը. Խաղաղութեան առաջարկներ. Միացեալ Նա—
հանգներին նախաձեռնութիւնը. Երկու պետութիւնների պատրաստակամու-
թիւնը. Ներկայացուցիչների տեսակցութեան խնդիրը. Խաղաղութեան
պայմաններ:—Նախիջեւանի Հայերի ողբալի գրութիւնը. Հայերի գաղթը.
Արիւնհեղութիւն Շարուրում և Դարսլագեազում. Սովի անկնկալութիւն.
Ռուս զօրքի ներգործական դիրքը. Թուրքերը զէնք ունին, իսկ հայերը ոչ.
Հրէշային սպանութիւններ Նախիջեւանում:—Համիւլամական շարժման
նախանշաններ Անդրկովկասում. Թուրք խուժանի երեւակայութիւնը. Ռուս
մամուլի եւ կառավարութեան վերաբերմունքը զէպի համիւլամութիւնը. Պարս-
կաստանը եւ Պարսից Շահը Կովկասեան կոտորածների մասին. Թուրքե-
րը հաւատարիմ հպատակներ ունեն պետութեան. Հա՞յ Թէ Թուրք տարրն
է յուսալի Կովկասում: Հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները. Հայն
իբրեւ բարեկամ ունեն սուլին:—Վ.հ. Կաթողիկոսի Տփլիս ժամանելը եւ
Փոխտորքայի հետ տեսակցութիւնը: Պրիւց Նապօլէօնը զենքիւ-նահանգա-
պետ Երեւանում:—Եւրոպայական ձեռնադրութիւն: «Նոր Դար»-ի վեր-
գիտումը:—Նամակ Գանձակից: ՆՈՐԱՇԷՆՑԻ: Կոնդակ:

Խոշոր խնդիրների մէջ ներկայումս կարեւորագոյնը խա-
ղաղութեան խնդիրն է Ռուսիայի համար: Ռօժէստվէնսկու
նաւատորմի սոսկալի կործանումից, այսինքն Ռուսիայի պա-
տերազմական վերջին զօրութեան անկումից յետոյ ունի հասա-
րակութիւնը և մամուլը միաձայն պահանջեցին, որ շուտով Եւրո-
պայի հետ խաղաղութեան դաշն կապուի երկրի վերջնական
քայքայման առաջն առնելու համար: Նոյնը պահանջեցին շատ
զրական և կտրուկ ոճով նաև ևրոպական պետութիւնները, ո-
րոնց շահերը այս կամ այն կերպ կապուած են անիմաստ պա-
տերազմի հետ: Առանձնապէս յուզուեց Ֆրանսիան, Ռուսիայի
դաշնակից և միակ անկեղծ բարեկամը իբրև պետութիւն: Ան-
կեղծ ենք ասում, որովհետև Ռուսիայի վերջին տասնութինգ
տարուայ ընթացքում ձեռք բերուած զինուորական զօրութիւնը
Ֆրանսիացիների փողերի արդիւնքն է: Հասկանալի է, որ Ֆրան-

սիացի ժողովուրդը տալով ռուսներին աւելի քան 9 միլլիարդ Ֆրանկ փոխառութիւն, պէտք է ամենից աւելի հետաքրքրուի իւր պարտապանի վիճակով և ամեն ջանք գործ դնի իւր դրամը յետ ստանալու երաշխաւորութիւնը ապահովելու: Իսկ այս կարելի է միայն այն ժամանակ, երբ Ռուսիան կազատուի քայքայիչ և անմիտ պատերազմի ծանրութիւնից և կսկսի լրջօրէն զբաղուել իւր ներքին վիճակի բարենորոգմամբ:

Փրանսիացի ժողովրդի ստիպմամբ Փրանսիական պետութիւնը մամուլի միաձայն կարծիքից խրախուսուած սկզբում անվստահ, ապա հետզհետէ աւելի ու աւելի որոշ եղանակով պահանջեց Ռուսիայից հաշտուել Եապօնիայի հետ թէ իրան և թէ իւր դաշնակցին փրկելու համար: Սակայն Փրանսիայի պահանջը եթէ կարող էր ազդեցիկ լինել Ռուսիայի համար, բոլորովին աննշան էր իւր զօրութեամբ Եապօնիայի համար, որի համար Փրանսիան սոսկալի չէ: Իսկ հաշտութեան խնդիրը աւելի Եապօնիայիցն է կախուած իբրև յաղթող պետութիւնից քան Ռուսիայից: Հարկաւոր էր աւելի անաչառ և աւելի ազդեցիկ մի պետութիւն, որ կարողանար երկու թշնամիների համար ևս հաւասար նշանակութիւն ունենալ: Մի այսպիսի միջնորդ պետութիւն ոչ Անգլիան կարող էր լինել, որ Եապօնիայի դաշնակիցն է, ոչ Գերմանիան, որի շահամուլ քաղաքականութիւնը աւելի քան կասկածելի է անկեղծութեան կողմից և ոչ Իտալիան և Աւստրո-Հունգարիան, որոնք համեմատաբար առանձին հեղինակութիւն չունին:

Միակ Պետութիւնը, որ կարող էր «ազնիւ միջնորդի» դերը յանձն առնել, եղաւ Ամերիկան: Եւ այս շատ բնական է: Ամերիկեան հանրապետութիւնը աւելի քան որ և է մի ուրիշ պետութիւն կարող է խղճի մտօք ասել, թէ իր միջնորդութիւնը անկեղծ է և սեպհական շահերի տեսակէտից անկախ: Բացի դրանից, առհասարակ պետութիւնների արտաքին քաղաքականութեան մէջ Ամերիկան այժմ ամենից զօրեղն է, որովհետեւ ամենից քիչ է զբաղուած ինտրիգներով: Եւ Հանրապետութեան տաղանդաւոր և համարձակ նախագահ Ռուզվելտը, որ վաղուց էր աշխատում պատերազմին վերջ տալու մասին, Ռո-ժեստովենսկու կործանումից յետոյ անմիջապէս դիմեց Եապօնիային և Ռուսիային և պահանջեց վերջ տալ պատերազմին, որ այնքան վնասներ է տուել և տալիս մարդկութեանը:

Եապօնիան յայտնեց իւր պատրաստակամութիւնը Ռուզվելտի առաջարկն ընդունելու, եթէ հարկաւ, Ռուսիան կամենում է: Ռուսիան սրտի խորին կսկիծով խոնարհուեց, ճակա-

տագրի հրամանների առջև և ազդարարեց, որ պատրաստ է բանակցութիւն սկսել իւր թշնամու հետ: Ռուզվելտը բնականաբար պահանջում է, որ խաղաղութեան մասին բանակցութիւնը կատարուի ոչ զէնքերի շառաչիւնի տակ, այլ հանգիստ, այսինքն ժամանակաւոր զինադադար լինի: Ռուսիան համաձայնուեց, Սակայն Շապոնիան պահանջեց, որ զինադադարի խնդիրը լուծուի ոչ ուրիշ տեղ եթէ ոչ պատերազմի դաշտում և ոչ ուրիշ անձանց մէջ, եթէ ոչ երկու հրամանատարների Օհամայի և Լինեվիչի մէջ: Հասկանալի է, որ Շապոնիան շատ էլ մեծ հաւատ չի ընծայում Ռուսիայի անկեղծութեանը: Նա վախենում է, որ Ռուսիան օգտուելով զինադադարից, իւր ուժերը կը կազդուրի և նորից կը շարունակի պատերազմը, ուստի և չի կամենում զրկուել պատերազմի դաշտում իւր ներկայ գիւրքից, որ այնքան յաղթական է և վտանգաւոր Լինեվիչի բանակի համար: Վերջին տեղեկութիւններից մեր ընթերցողները գիտեն արդէն, որ բանակցութեան տեղ ընտրուած է Հանսրապետութեան մայրաքաղաք Վաշինգտոնը, դէպի ուր ճանապարհուել են արդէն թէ Ռուսիայի և թէ Շապոնիայի պատգամաւորները դէմ առ դէմ քննելու խաղաղութեան պայմանները:

Ահա այս վիճակի մէջ է տակաւին խաղաղութեան խնդիրը: Մինչդեռ Օհաման շարունակում է իւր ընթացքը դէպի Պարբին: Վերջին հեռագիրներից երևում է որ նա արդէն սկսել է արշաւել Լինեվիչի բանակի վրայ և երկիւղ կայ, որ վերջինը շուտով կը շրջապատուի և միջոց անգամ չի ունենալ փախչելու Պարբին: Յայտնի է նաև, որ Սախալին կղզին արդէն գերաւուած է Շապոնացիներից և անուշն էլ փոխուած:

Միւս կողմից Շապոնիան դեռ վստահ չէ, արդեօք, Ռուսիան կընդունի իւր ծրագրած պայմանները խաղաղութեան, թէ չէ. իսկ Ռուսիան սրտի տրոփիւնով սպասում է, թէ որչափ իրագործելի և պատուաբեր պիտի լինին այդ պայմանները: Եւրոպական մամուլը ճիգն է անում գուշակել այդ պայմանները, բայց նրանք տակաւին յայտնի են միմիայն Ռուզվելտին, որ խօսք է տուել առ ժամանակ ոչ ոքի չը հաղորդել: Գուշակուած է, որ այդ պայմանները շատ էլ թեթև չը պիտի լինին Ռուսիայի համար և յամենայն դէպս պիտի շօշափեն նրա պատիւը. եթէ տակաւին Ռուսիան իրան մեծ Պետութիւնների մէջ է համարում: Անկասկած է մի բան, այն է, որ Շապոնիան պիտի պահանջի Ռուսիայից մի անգամ առ միշտ ձեռք վերցնել Հեռուոր-Արևելքից, մաքրել Պաղաղ Ովկիանոսը, ուր նա արդէն վերջնականապէս ուժասպառ է եղել: Բացի դրանից, այս ան-

գամ Եապօնիան այլ ևս շատ կտրուկ եղանակով է խօսում կօտորիքուցիայի մասին, իսկ Ռուսիան արդէն սկսում է հաշտուել այն մտքի հետ, թէ պէտք է վճարի Եապօնիայի ծախքերը:

Կայ մի ուրիշ կէտ, որ նոյնպէս շատ նշանաւոր է: Թօքիօի ազդեցիկ լրագիրների և դիպլոմատների ասածներէց երեւում է, որ Եապօնիան շատ էլ մեծ հաւատ չի տաժում Ռուսիայի դրութեան: Նա կարծում է, որ իւր հակառակորդը եթէ դաշնակցութիւն կապի, չի կարող իւր խոստումները կատարել: Այլ խօսքով, Եապօնիան, որ շատ լաւ տեղեակ է Ռուսիայի ներքին կեանքին, տրամադիր է վերանորոգուած Ռուսիայի հետ դաշն կապել: Նա Ռուսաց ներքին կեանքի այժմեան ոեժիմը համարում է սնանկ, իսկ ռուս բիւրօկրատիային — ոչ ընդունակ խաղաղութեան դաշն ամուր կապելու: Պարզ ասած, Եապօնիան պահանջում է ամբողջ ռուս ժողովրդի ներկայացուցիչների երաշխաւորութիւնը: Նա, իբրեւ բուն սահմանադրական պետութիւն, կամենում է սահմանադրական պետութեան, այսինքն իւր հաւասար մի ոյժի հետ գործ ունենալ:

Ռուս հասարակութիւնը ճիշտ այնպէս է մտածում, ինչպէս Եապօնիան: Նա պնդում է, որ, սկսելով խաղաղութեան մասին բանակցութիւն, անհրաժեշտ է միաժամանակ, հրաւիրել ժողովրդի ներկայացուցիչներին: Թող ինքը ժողովուրդը որոշի խաղաղութեան պայմանները և ինքն իւր ներկայացուցիչների միջոցով դաշն կապի Եապօնեայի հետ: Բիւրօկրատիան ցոյց տուեց իւր մտաւոր տկարութիւնը, սկսելով մի անմիտ պատերազմ, կրեց ահռելի պարտութիւն, սնանկացաւ: Միթէ սնանկն ունի՞ իրաւունք որեւէ պարտամուրհակ ստորագրելու: Մնանկ է նաև ռուս դիպլոմատիան, այնքան սնանկ, որ այսօր ևրոպական պետութիւնները բացփրձակ արհամարհանք են ցոյց տալիս նրան: Ուրեմն պիտի մի կողմ քաշուեն ռուս բիւրօկրատիան, ռուս դիպլոմատիան և ասպարէզը թողնեն ռուս հասակութեան խոհուն, ազնիւ և անկաշառ մասին՝ նրանց դարաւոր սխալները մի կերպ ուղղելու:

Այսպէս թէ այնպէս, պատերազմը պէտք է վերջացնել: Այս զգում է նաև ինքը բիւրօկրատիան: Այժմ նա խօսում է բոլորովին ուրիշ լեզուով: Դեռ չորս ամիս չի անցել այն օրից, երբ ռուս պետութիւնը պաշտօնապէս ազդարարեց, որ պատերազմը Եապօնիայի դէմ մղում է Ռուսիայի տիրապետութիւնը Խաղաղ Ովկրանոսի ափերում հաստատելու համար: Այժմ նոյն

պետութիւնը համաձայնութիւն է յայտնում խաղաղութեան մասին բանակցութեան մէջ մտնել: Այս նշանակում է, որ պետութիւնը միանգամայն կորցրել է իւր յոյսը «Նազաղ Ովկիանոսում իւր տիրապետութիւնը հաստատելու»: Եւ այս այսպէս լինելուց յետոյ դեռ գտնւում են մարդիկ, որ պահանջում են շարունակել պատերազմը: Պաշտօնական պնակալէզների օրգան «Моск. Вѣдомости» դեռ խրոխտանում է Ռուսիայի չունեցած ոյժերով և կաշուից դուրս է գալիս ապացուցանելու, թէ Նապօնիային կարելի է ջարդել, այսինքն պնդում է, թէ կարելի է լուսինը ուժակոծել: Սակայն մի կողմ դեռ «Моск. вѣдом.» «Нов. Время» և այլ մի քանի համանման օրգանների զառանցանքները: Նորերս համայն Եւրոպային տարակուսանքի մէջ զցեց ժեներալ Կուրօպատկինի հեռագիրը Մոսկուայի ազնուականների պարագլխի անունով: Քաջարի ժեներալը պնդում է, թէ Ռուսիան դեռ կարող է յաղթել Նապօնիային, ուրեմն պէտք է պատերազմը շարունակել: Ռուսաց և երոպական մամուլը միաձայն հարցրեց ժեներալին՝ ինչո՞վ: Նաւատորմիդ չը կայ, զօրք կիսով չափ պակասել է, փող չը կայ, վարկ չը չկայ, ինչո՞վ:

Հարցը դեռ մնում է անպատասխան:

Հաշտութեան հակառակ է նաև ոռւսաց զօրաբանակի զըխաւոր հրամանատար Լինեվիչը: Ահա ինչ է հաղորդում այս մասին Պարիզի «Temps»-ը: Ժեներալ Լինեվիչը զինուորական խորհուրդ է կազմել և երկու ժամ խորհրդակցութիւնից որոշուել է Պետերբուրգ ուղարկել հետեւեալ հեռագիրը: «Լսելով նախագահ Ռուզվելտի բարի ծառայութիւնների և Ռուսաստանի համաձայնութեան մասին, սկսել բանակցութիւն Նապօնիայի հետ հաշտութեան համար, ես իսկոյն կազմեցի բարձրագոյն զինուորական խորհուրդ զօրաբանակի այն բոլոր իշխանաւորներից, որոնք ներկայումս գտնւում են իմ մօտ: Քննելով հաշտութեան շարժառիթները և այն դիրքերը, որ բռնած են պատերազմող զօրաբանակները, ես պատիւ ունիմ հազորդել, որ բոլոր իմ ընկերները ինձ հետ միասին եռանդազին և միահոգի ձայն տուցինք պատերազմը շարունակելու մինչև այն օրը, երբ Ամենակարողը կը հաճի յաջողութեամբ պսակել մեր քաջ զօրքերը, ժամանակ չէ խօսելու հաշտութեան մասին Մուկդենի և Յուսիմի ճակատամարտերից յետոյ: Մեր թշնամին, իւր յաջողութիւններից արեցած անշուշտ առաջ կը մղի այնպիսի պայմաններ, որոնք հակառակ կը լինին մեր հայրենիքի պատուին: Սակայն, հիմք չըկայ ընդունելու այդ պայմանները: Մենք դեռ այդ ծայրայեղ դրութեան չենք հասել: Կասկած

չը կայ, որ մեր պարտութիւնը Յուսիմում (Ռոթեստովենսկո-
նաւատորմիդի կործանումը՝ ողբալի է, բայց այն ոչինչ կապ-
չունի մեր քաջ զօրաբանակի հետ, որ գտնւում է հիւսնալի-
դրութեան մէջ և ջերմ փափագում է վրէժ առնել թշնամուց և
յաջողութիւն ձեռք բերել, յուսով եմ, մօտիկ ապագայում: Մեր
զօրքերի բռնած դիրքերը շատ գերազանց ամրացրած են:
Մինչև այժմ անձրեային եղանակը խանգարում էր ինձ յարձա-
կողական դիրք բռնել, բայց այժմ, երբ մեր Մուկդէնի մօտ
ունեցած կորուստները լրացրած են, երբ մեր զօրաբանակը
ուժեղացրած է Եւրոպական Ռուսիայից եկած նոր զօրքերով,
ես զգում եմ, որ կարող եմ յաջողութեամբ դիմադրել թշնա-
մուն: Յոյս ունիմ այս ամսուայ ընթացքում (Յունիսի) յար-
ձակումն սկսել, որով միանգամայն կը փոխուի գործի դրու-
թիւնը: Դարձեալ կրկնում եմ. Ռուսիան կարող է լիովին
հաւատալ մեր զօրքերի ուժին և զօրութեանը: Մեր դրութիւնը
բնաւ այնքան տագնապալի չէ, որ անհրաժեշտ լինի կապել
հաշտութեան դաշն, որի պայմանները Ռուսիայի համար ան-
շահաւէտ կը լինին»:

Այս համարձակ որոշման տակ բացի Լինեվիչից, ստորա-
գրել են տասնութէկ գլխաւոր ժեներալներ, որոնց թւում
դարձեալ քաջամարդիկ Կուրսկատկինը:

Հետաքրքրականն այն է, որ եապօնական զօրապետներն
էլ դէմ են հաշտութեանը: Օեաման խնդրում է միկադօին
յետաձգել բանակցութիւնը մինչև նոր ճակատամարտ,
որ սպասուում է յունիսի ընթացքում և որ անշուշտ մի նոր
յաղթութեամբ պիտի պսակի եապօնական զօրաբանակը: Բայց
նշանաւոր տարբերութիւն: Օեամային ձայնակից է իւր հայրե-
նիքի հասարակական կարծիքը, իսկ Լինեվիչի սնոտի յոյսերին
չի ծափահարում Ռուսիայում և ոչ ոք, բացի Սուվորինից
և Գրիգորենտից. չի ծափահարում նոյն իսկ բիւրօկրա-
տիան: Այսպէս, Մայիսի 25-ին Պետերբուրգում կայացած
արտաքոյ կարգի խորհրդում մասնակցող բարձրաստիճան
պաշտօնեաներից եւ ոչ մէկը յօգուտ պատերազմի շարունա-
կութեան ձայն չի տուել:

Հաշտութիւնը Ռուսիայի համար այնքան է անհրաժեշտ,
որքան մաքուր օդը թոքախտաւորի համար:

Ամսից աւելի է անցել, Նախիշկանի գաւառում արիւն-
հեղութիւնը չի դադարում: Թիֆլիս հասած տեղեկութիւններից
երևում է, որ դէպքերը քանի գնում այնքան մոայլ կերպարանք

են ստանում: Նախիջևան քաղաքում դրութիւնը համեմատաբար խաղաղ է: Բայց այդ ինչ խաղաղութիւն է: 183 հայ խանութներից աւերումից և կողոպուտից ազատուել է միայն 3: Հայ սպանուածների թիւը հասնում է մինչև 50-ի: Յայտնի չէ որքան թուրքեր են սպանուել և սպանուել են արդեօք: Գիւղերում իրերի վիճակը աւելի սոսկալի է: Ականատեսները վերին աստիճանի յուսահատական գոյներով են նկարագրում գիւղացիների կացութիւնը: Աւերուած գիւղերի թիւը հասնում է 50-ի, որոնցից երկու երրորդականը հայկական է: Թէ քաղաքից և թէ գիւղերից գաղթում են Երևան, Թիֆլիս և դէպի Ռուսիա: Հրդեհը անցիլ է Շարուրի և Դարալագաօզի գաւառը: Շարուրում հայերը մի քանի տեղ ջարդ են տուել թուրքերին և բաւական թուով սպանել: Դարալագեաղում Մայրտիրոս գիւղի մօտ թուրքերից սպանուել են 300 հոգի: Սակայն գաւառի բոլոր գլխաւոր ճանապարհները բռնուած են թուրքերով: Գաւառին սպառնում է սով: Սով է սպառնում ամբողջ Երևանեան նահանգին, որովհետև գիւղացիները չեն վստահանում դաշտերը դուրս գալ, մինչդեռ հունձի ժանանակն արդէն սկսուել է:

Վերջին ժամանակ ոռոս զօրքերը սկսել են աւելի գործնական միջոցների դիմել խուժանի գազանութիւնները զսպելու համար: Պարզ ասած, նրանց այժմ հրամայուած է կոտորել խռովարարներին: Լրագրների ասելով Ուլիանոբաշէն գիւղի վրայ եղած յարձակման ժամանակ թուրքերից սպանուած են մօտ 50 հոգի, իսկ Պանլուխլար գիւղի աւերման միջոցին աւելի քան 200 հոգի: Հարկաւ, զօրքերին օգնում են հայ երիտասարդները: Դաժանութիւնը քաջութեան նշան չէ, և այնտեղ, ուր թուրքերը տեսնում են լուրջ դիմադրութիւն, յետ են նահանջում և անկարգ ցրւում: Հայերը գէնք չունեն —ահա նրանց դժբախտութիւնը: Իսկ թուրքերը միշտ ունեցել են գէնք, ունին և կունենան: Հայի համար մի մօղային փողկապ աւելի գին ունի քան մի հրացան: Թուրքին հաց ու ջրից զրկիր, միայն գէնք տուր: Հայի խաղաղասիրութիւնը հաճում է խեղճութեան: Նախիջևանցիք ամենախեղճ հայերն են, որոնք գէնքից մինչև այժմ վախեցել են ինչպէս ժանտախտից: Նախիջևանում գտել են դաշոյնով սպանուած հայեր, որոնք գրպաններում ունեւորել էին զոհերի և չեն գործածել:

Մենք մի անգամ ասել ենք և դարձեալ կրկնում ենք — գէնքից վախենալը կուլտուրային նշան չէ. այլ մի սոսկալի ախտ: Ով չը գիտէ իրան պաշտպանել, իրաւունք չունի կուլ-

տուրական համարուելու: Հայը դարերից ի վեր արշինը գերադասել է դաշոյնից և կարծել է թէ քրիստոնութիւնը պահանջում է ոչխարային հեզութիւն և խեղճութիւն: Հայը եռանդուն է փող վաստակելում և խնայողութեան մէջ: Թուրքը վերջին կոպէկը չի խնայում զէնքի համար: Հայը կարծում է, թէ զէնքը մեռած կապիտալ է. աւելի լաւ է, նրան տուած փողով խանութի ապրանքը աւելացնել և մի քիչ էլ խաբել մուշտարիներին:

Թէ թուրքը դեռ անտաշ է մնացել հարիւր տարի ոռոսաց խաղաղ քաղաքականութեան հովանաւորութիւնը վայելելուց յետոյ էլ և, երևի դեռ շատ երկար ժամանակ կը մնայ, այս, աւելի քան երբևէ, ապացուցուեց Նախիջևանի ղէպքերով: Լրագրների թղթակիցները այնպիսի մանրամասնութիւններ են հաղորդում կոտորածից, որ մարդ ապշում է և հարցնում իրան, արդեօք, դրանք իսկապէս մարդիկ են, թէ միայն բնութեան կծու ծաղրով են մարդկային կերպարանք ստացել: Զահուկ գիւղում Մկրտիչ Յովհաննիսեանին այրել են իւր կնոջ առջև: Հայ գիւղում մի ծնողի մորթել են դեռահաս զաւակների աչքերի առջև և այրել են մի քանի երեխաներ: Թուրքը չի զգացում ոչ կանանց յուսահատ աղաղակներից, ոչ երեխաների աղիողորմ ճչերից: Նա ծծկերին խլում է մօր կրծքից և ցցում սուրի ծայրի վրայ, ծերին և անդամալոյծին գնդակահար անում, կանանց արգանդը պատռում է դաշոյնի ծայրով և անծինին դուրս ձգում: Նախիջևանում սպանում են մի մանկան հօրն ու եղբօրը: Մանուկը բազարում բռնում է Նախիջևանի խանի փէշերը և հեծկլտանքով փրկութիւն աղերսում, մի թուրք խփում է և մանկանը սպանում: Այս արդէն գաղանթութիւն էլ չէ: Այս մի տեսակ այլասեռումն է: Միայն բնութիւնից պատժուած մի ցեղ կարող է այդչափ հրէշանալ: Միայն վախկոտ, ստոր և քսու փորսողները կարող են այս տեսակ սպանութիւններ գործել:

Այլևս կասկածելի չէ, որ թուրքերի ներկայ շարժումը Անդրկովկասում համիսլամութեան գաղափարի առաջին ծաղիկն է: Բոլոր ոչ մահմեդական ականատեսները միաբերան վկայում են, որ թուրք խուժանը Նախիջևանում և գիւղերում յարձակումների ժամանակ ունեցել է կրօնական դրօշակ և Ալլիի ձեռքը: Շատերը յարձակուողներից հագած են եղել սպիտակ շապիկ կարմիր թևերով և գլուխներին ունեցել են տաճկական կարմիր ֆէսեր: Կարմիր ֆէսը համիսլամական գաղափարի էմբլէմներից մէկն է:

Առ այժմ նկատելի է մի բան, որ թուրքերը չափազանց շփոթուած են: Նրանք կարծում էին, որ կարելի է յանուն մի գաղափարի կռիւ վարել, մարդիկ կոտորել, երկիր թալանել և այդ գաղափարը մինչև վերջը թագցնել: Այս չեղաւ: Կովկասի մամուլը, իսկ այժմ նաև մայրաքաղաքինը, քանի գնում, այնքան պարզ և որոշ են խօսում համիսլամութեան մասին: Փաստերը քանի գնում շատանում են, և կառավարութիւնը ուղղորութիւնը լարել է: Կասկած չը կայ, որ այսուհետև նա թուրքերի այժմևան շարժմանը կը նայի աւելի լուրջ աչքով և պատահուճներէ չի վերադրիլ այն:

Մենք հաւատացած ենք, որ համիսլամութեան գաղափարը առանձին ժողովրդականութիւն չի վայելում Կովկասի մահմեդականների մէջ: Նրանք չեն կարող համակրել մի գաղափարի, որի իրագործումը աւելի քան կասկածելի է և աւելի քան վտանգաւոր նախ և առաջ հէնց մեր երկրի մահմեդականների համար: Թուրք ժողովուրդը մոլորուած է միայն: Մի խումբ ցնորամիտ «ինտելլիգենտ» թուրքեր են, որ մոլորեցնում են նրան: Այդ «ինտելլիգենտ» կոչուածները երևակայում են օգի մէջ կառուցանել ամրոցներ, որ նոյն իսկ կառուցանողների գլխին պիտի խորտակուին վերջի ի վերջոյ: Նրանք շեղում են իրանց ժողովուրդը խաղաղ կենցաղավարութեան ուղիղ շաղից և անգիտակցաբար տանում են նրան դէպի կորուստ: Նրանք չը գիտեն դեռ ինչ է ասել ռուս կառավարութիւն: Պետութեան ժամանակաւոր լուութիւնը համարում են խրախուսման նշան: Նրանք կարծում են, թէ կարելի է Ռուսիայի հետ ամեն իսող խաղալ: Ռուսիայի Հեռաւոր Արևելքում ունեցած անաջողութիւնները կուրացրել են նրանց և չը գիտեն, որ առիւծը թէև վիրաւորուած է, բայց դեռ զօրեղ է, որ նա մի օր իւր զբաղումը հայեացքը Հեռաւոր Արևելքից կը դարձնի դէպի Մօտաւոր Արևելք և այն ժամանակ վայ համիսլամութեանը Կովկասի սահմաններում:

Ի պատիւ Պարսկաստանի, պիտի ասած, որ նա համակրութիւն ցոյց չի տալիս համիսլամութեան գաղափարին: Անշուշտ նա զգում է որ տաճկական սօֆթաների և Կովկասեան մի խումբ թուրք դիպլոմատների հիւանդ երևակայութիւնը չի կարող բացի վնասից մի բան տալ Իսլամի դրօշին: Վեհափառ Շահը, որի խոհեմութիւնը վաղուց է փաստաբանուած, Եւրոպա գնալուց առաջ խստիւ պատուիրել է իւր հպատակներին ոչ մի խռովութիւն չը սկսել քրիստոնեաների դէմ: Նա հրամայել է վարչական անձանց անողոր պատժի ենթարկել

ամենքին անխտիր, որոնք կը յանդգնին երկրի խաղաղութիւնը խանգարել: Նորին Մեծութիւնը անկեղծ վշտացած է իւր կրօնակիցների շարժումից Կովկասում: Այնչափ վշտացած, որ Կովկասի վրայով Եւրոպա անցնելով, այս անգամ, հակառակ իւր սովորութեան, Բագու չը մտաւ: Արգարե, թնչ սրտով պիտի տեսնէր թուրք առաջաւորներին, որ անշուշտ պիտի նրա առաջը ելնէին ազ ու հացով, թնչ սրտով պիտի անցնէր նա այն փողոցներով, ուր մի քանի ամիս առաջ թափուեց անմեղ մանուկների և անպօր կանանց արիւնը: Այսչափ վայելուչ և քաղաքավարի կարող է լինել միայն մի լուսաւոր և ջինտլմեն պետ, որպիսին է իսկապէս Մուզաֆֆէր-էդդինը:

Թուրքերը մի յանցաւոր հարուած տուին Կովկասի խաղաղ կուտուրական յառաջադիմութեան և յետաձգեցին այն շատ տարիներով: Այս է ահա ամենացաւալին, այս է, որ ամօթ է բերում նրանց: Առանց այն ևս Ռուսիայում և Եւրոպայում մեծ կարծիքի չէին Կովկասի մասին: Մեզ համարում էին վայրենիներ, թուրքերը ապացուցեցին, որ իրաւ մեր երկրի բնակչութիւնը կիսով չափ վայրենիներից է բաղկացած:

Թուրքերը այժմ կաշուից դուրս են գալիս հաւատացնելու ում հարկն է, թէ իրանք Ռուսիայի հաւատարիմ հպատակներ են: Այս շատ հասկանալի է: Մի կողմից համիսլամութեան դրօշի տակ ինտրիգներ լարելով կառավարութեան դէմ, միւս կողմից ուզում է շոյած լինել նրան: Եւ ճիգն են անում համիսլամութեան դուրս ցցուած ճիրանները առ այժմ թազցնել: Այս, ի հարկէ, նրանց չի յաջողուի, Ռուսիայի անկեղծ բարեկամները չեն զլանալ պատուել նրանց դիմակը վերջնապէս և ցոյց տալ, որ Անդիջանի ապստամբութիւնը մի թեթեւ նախերգանք է այժմեան շարժման, իսկ այժմեան շարժումը տրագիկոմեդիայի առաջին գործողութեան առաջին տեսիլն է թէև անմշակ:

Թուրքերը մատի փաթաթան են դարձրել հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները և դրանով են ուզում ընկճել հայերին: Բայց ապացուցանելու կարիք չունի այն, որ հայ յեղափոխութիւնը երբէք ուղղուած չի եղել Ռուսիայի դէմ: Նա նոյն իսկ Տաճիկ պետութեան դէմ չի զինուած, այլ միայն այդ պետութեան փթած ուժիմի դէմ: Նա ոչինչ թշնամական զգացում չունի դէպի տաճիկ ժողովուրդը: Իսկ Ռուսիայի վերաբերմամբ նա միշտ եղել է կօրրեկտ:

Հայն երբեք զէնք չի բարձրացրել ոռու զինուորի դէմ

և չի էլ բարձրացնիլ այսուհետև: Նա ոուս սուինի բարեկամն է և անկեղծ պաշտպանը—այս նա ապացուցել է շատ անգամ: Իսկ թուրք ամբոխն այժմ կուռում է ոուս զօրքերի դէմ Երևանի նահանգում: Ահա ինչու մն է տարբերութիւնը: Կարծում ենք, որ միայն այս տարբերութիւնը բաւական է երկու ազգութիւնների իսկական պատկերը լուսաբանելու համար: Եւ ոչ մի սուտ, լուտանք ու զրպարտութիւն չի կարող իրողութիւնը թազցնել Ռուս Պետութիւնից...

ՄԿՐՏԻՉ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ կաթողիկոս ամենայն Հայոց ծայրագոյն Պատրիարք Համագլխական Մախանժար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի Գերագնիւ պ. Կարապետի Կոստանեան, Տեսչի Հոգևոր Ճեմարանի Մայր Աթոռոյս և հաղաթի սորին Հայրապետական օրհնութեամբ յայտ առնեմք:

Բազմաժամանակեայն Ձեր վաստակը և ծառայութիւնը՝ մատուցեալը ազգիս ի կրթական ասպարիզի, ապաքէն թողեալ են զգալի օգուտս եկեղեցւոյ մերոյ և ուսումնարանաց, մանաւանդ ի գլխաւոր կրթարանս մեր, այն է ի Հոգևոր ճեմարանի Մայր Վանուցս, ի Ներսիսեան Հոգևոր Դպրանոցի, ի տարեգիրս որոց մնայ անշնչելի անուն և վաստակ պ. Կ. Կոստանեանց, իրեւ ուսուցչի, պաշտօնակատարի տեսչի և իրեւ լիազօր տեսչի և որոց արժանաւորապէս և գիտակցաբար պաշտօնավարութեանն մեք աներկբայ զմիզ կացուցանեմք:

Յիրաւի ծանր է մեզ և զրկանք Հոգևոր Ճեմարանի զրկիլ ի հմուտ ղեկավարէ մեծի հաստատութեանն այնորիկ, ուրանօր խաղաղ և անվրդով հոլովէին շրջանք ուսումնարանական ամաց, միաբան սիրով եւ համերաշխութեամբ ուսուցչաց և պաշտօնէից ընդ գլխաւորութեամբ Ձեր և ցանկալի իսկ էր, զի ըստ առաջնոյն կայիք մնայիք ի Ձերուժդ պաշտաման, սակայն զիջեալ ի խնդիր Ձեր ի թախանձանս, որ խնդրէք ազատ զՁեզ կացուցանել ի սիրեցեալն Ձեր ասպարիզէ, Մեք զիջեալ ի խնդիր Ձեր ցաւ ի սիրտ ընդունիմք զհրաժարական Ձեր և ազատ համարիմք ի պաշտամանէ տեսչութեան Հոգևոր Ճեմարանի Մայր Աթոռոյս: Արդ՝ որ հեռանայք ի սրբավայրէս եւ բաժանիք ի Մէնջ, ընկալարուք զսրտագինն մեր շնորակալիս հանդերձ զոհոնակութեամբ ի տրիտուր արդար վաստակոց Ձերոց, արդիւնաւոր ջանիցն եւ հմուտ կառավարութեանն:

Փրկիչն Յիսուս, որ պարգևատուն է և վարձատրիչն

ամենայն վաստակաւորաց և արժանաւոր մշակաց, ինքնին լիցի Ձեզ վարձահատոյց, որ բազում ամօք տքնեցայք ի ծոց սրբավայրին հիմնադրելոյն յինքենէ: Օրհնեսցէ Տէր զՁեզ երկնային օրհնութեամբ իւրով և պահպանեսցէ յառողջ-յաջող և յերջանիկ կենցաղ յամայր ամօք կատարեալն անդոր-րութեամբ:

Եւ մեք աղօթս առնեմք կալ մնալ Ձեզ այդու նախանձա-ւորն հոգւով առ ազգային սրբավայրս մեր և բազմադարեան աւանդութիւնս նորին, այդու անսպառ եռանդեամբ առ կրթա-կան հաստատութիւնս, զի ի հեռուստ ևս միշտ օգտակար հանդիսասլիք փառաց և բարեգարդութեանց ազգային և նուիրական հաստատութեանց մերոց բանիւ և գործով՝ իբրև որդի հարազատ Սրբոյ Աթոռոյս: Ամէն:

Ի վերայ իսկականին ստորագրեալ է Մ. Կ. Ա. Հայոց:

Ի 21-ն Մայիսի 1905 ամի

և ըստ Տոմարիս ՌՅԾԴ

Ի Հայրապետութեան մերում ԺԲ. ամի

յԱրարատեան Մ. Աթոռ Ս. Էջմիածնի

ի Վաղարշապատ

Թ. 458

— Նորին Ս. Օծութիւն Ազգիս Վեհ. Հայրապետը Մայր Աթոռից Թիֆլիս ժամանեց յունիսի 23-ի երեկ. 5 ժամին. և նոյն ամսի 25-ի կէսօրուայ 2½ ժամին այցելեց Կովկասի պայծառա-փայլ Փոխարքային:

Վեհափառի պալատ գնալը կատարուեց առանձին հանդի-սով. կոմս փոխարքան ուղարկել էր վեհարանից Հայրապետին ուղեկցելու 30 կօզակ, որոնց առջևից երեք կօզակ կրումէին դրօշակը: Վեհին մինչև պալատ ուղեկցում էր իւր շքախումբը: Կոմսը արժանավայել յարգութեամբ ընդունեց վեհին, որ և իւր Հայրապետական ողջունի և օրհնութեան հետ՝ ներկայացրեց նորան Հայ ազգի ներկայ իղձերը: Կոմսը յուսադրեց Հայրապե-տին, որ շուտով պէտք է իրականանայ ազգի ցանկութիւնը Հայ եկեղեցական կալուածների և մեր ուսումնարանների վերաբե-րութեամբ: Վեհ-հայրապետը օրհնեց նաև կոմսուհուն, որ պատուասիրեց նորին սրբութեան սուրճով և 35 ըօպէի տեսա-կցութիւնից յետոյ նոյն շքով վերադարձաւ վեհարան:

Կէս ժամ չանցած կոմսը իւր ամուսնու հետ փոխայցե-լութիւն եկաւ վեհին, ուր ընդունուեցաւ ամենայն պա-տուով:

Մի քանի օրից յետոյ, ինչպէս մենք լսում ենք, վեհ. Հայրապետը ներկայացրել է Տ. փոխարքային իւր խնդիրները գրաւոր ամփոփումը:

Ասում են, որ Կովկասեան փոխարքայի օգնական Սուլթան Կրիմ-Գիրէյը, Վեհ. Հայրապետին այցելած ժամանակ, յուսա-

դրել է Նորին Օծութեան, որ մեր կալուածները կվերադարձուին և ուսումնարանները կվերաբացուին մինչև առաջիկայ սեպտեմբեր և Վեհը խնդրել է փութացնել այդ մասին ժողով կազմել, ուր ինքը կուղարկէ իւր լիազօրները և կներկայացնէ կարևոր թղթերը այդ խնդիրներին նկատմամբ:

■ Անցեալ յունիսի 17-ին, ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վերապից դուրս գալու տօնի օրը Ազգիս ծերունագարդ Հայրապետ Տ. Տ. Մկրտիչ Ա.-ը եպիսկոպոսական աստիճանի վերակոչեց նորերս ս. Սաչ վանքից վերադարձած Տ. Նահապետ և Արցախի թեմի նորահաստատ առաջնորդ Տ. Աշոտ վարդապետներին: Նորընծայ Տ. Նահապետ եպիսկոպոսը. Մայր Աթոռի այժմեան ճեմարանական վարդապետների հայրը, անդրանիկ ս. պատարագ մատուցանելով իշման սեղանում, Վեհ. շքախմբի հետ ժամանեց Թիֆլիս, իսկ Տ. Աշոտ եպիսկոպոսը մի շաբաթ յետոյ ուղևորուեցաւ Ս. Էջմիածնից և այժմ գտնւում է Թիֆլիս, ուր հոգում է իւր թեմի մի քանի խիստ կարևոր խնդիրների բարեյաջող լուծումն ստանալ և ապա ուղևորուել Շուշի:

■ Տարի ու կէսուայ ակամայ դադարումից յետոյ՝ ամսոյս 3-ին, կիւրակի օրը, լոյս տեսաւ «Նոր-Դարի» ներկայ տարուայ առաջին համարը մեծացրած դիրքով և ճոխ բովանդակութեամբ: Սմբագրութիւնը յայտնում է, որ կանոնաւոր բաժանորդագրութիւն ընդունում է առաջիկայ սեպտ. 1-ից և այդ ժամանակից կսկսուի «Նոր-Դարը» կանոնաւոր, շաբաթը վեց անգամ, հրատարակուել:

Թէ որ աստիճան ժողովուրդը ծարաւի է մի օրինաւոր, բուն հայ ամենօրեայ թերթի, կարելի է դատել նորանով, որ «Նոր-Դարի» այդ № 1-ի 2500 տպուած օրինակները, հատի տակ ծախելով, բոլորը սպառուեցան նոյն իսկ կիւրակի օրը և երկուշաբթի Սմբագրութիւնը ստիպուած եղաւ նոյն համարը երկրորդ տպագրութեամբ տպել դարձեալ 2000 օրինակ:

ՆԱՄԱԿ ԳԱՆՁԱԿԻՑ

6 Յունիսի 1905

Գրելու շատ բան կայ. բայց՝ որը գրեմ, որը թողնեմ երբեք Նախիջևանի դէպքերը տեղի ունեցան, այստեղ սագերը գրգռուեցան. այդ յայտնի բան էր և մենք պէտք է սպասէինք. մի քանի օր մարդիկ մի տեսակ շուարուած դրութեան մէջ էին, չէին իմանում ինչ է կատարւում. յետոյ մի փոքր սթափուեցան ու սկսան քարոզների ետևից ընկնել. թուրքերին քարոզում ու յորդորում էին միանալ, բարեկամանալ մեզ հետ և վերջապէս ճանաչել թշնամուն և բարեկամին: Բազուայ սարսափելի դէպքերի առիթով արդէն հայերը հաւաքուել էին (փետրուար ամսին) թուրքաց զխաւոր մզկիթը, իսկ թուրքերը եկան հայոց Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, հոգեհանգիստներ կատարեցին, խօսեցին, համոզեցին իրար, որ մենք իրար հետ համերաշխ կերպով ու բարեկամաբար ապրելուց բացի օգուտը ոչ մի

վնաս չունենա: Կարծես այն ժամանակ մեր մէջ եղած բոլոր թիւրիմացութիւնները պարզուեցան և մենք իրար հասկացանք, պրծանք. բայց չէ. բանից դուրս եկաւ, որ հրդեհը լաւ չէր հանգել և բաւական էր մի փոքր բոց, որ նորից նա նորոգուի. բայց ոչ թէ փոքրիկ բոց, այլ մի ուրիշ հրդեհ նորից ծագեց նախիջանում ու ահա մեր հարկանները նորից էին գրգուռւմ. բարեբաղտարար թուրքերի մէջ կան բաւական թուով բարեմիտ ու բանիմաց մարդիկ և ուսանողներ. սրանք բաւական լաւ գործեցին և այս անգամ էլ երկիւղը հեռացրին Գանձակի հորիզոնի վրայից: Սակայն չանցաւ երկար ժամանակ, նոյն հրդեհը պատահեցաւ և Երևան քաղաքում: Առաջին օրերը անցան անհետեանք, որովհետեւ լրագրերում քիչ տեղեկութիւններ կային: Բայց երբ թէ լրագրերը և թէ մասնաւոր տեղեկութիւնները յայտնեցին, որ այնտեղ հայերը «յաղթող» են հանդիսացել և թուրքերը շատ են վնասուել — այն ժամանակ այս տեղ իրերի դրութիւնը սաստիկ փոխուեցաւ. նախանցեալ շաբթուայ չորեքշաբթի, հինգշաբթի և ուրբաթ օրերը կրքերի և դրու՜թեան լարումն գագաթնակէտին էր հասել. ինչպէս ասում են օդի մէջ վառօդի հոտ էր փչում: Երկիւղը պատել էր ամենուրեք. ընդհանուր իրարանցում էր ընկել. հայերը թուրքերից էին վախենում, թուրքերը հայերից: Շատ տներ իրենց թանկագին և առհասարակ բոլոր իրերը թազցնում էին. շատերը փոխադրում էին աւելի ապահով տեղ: Ջայն էր պտտում, որ գաւառից ահագին քանակութեամբ գինուած թուրքեր են եկել քաղաքս և հէնց մի նշանի են սպասում, որ յարձակուեն հայերի վրայ: Շատ վաճառականներ իրենց ապրանքը բազարից եբրում տների մէջ էին թազցնում. և այս հանգամանքը աւելի շատ էր աչքի ընկնում: Պէտք է ասել որ բազարը (շուկան) ամբողջովին թուրքաց թաղում է ընկած. հայերի բոլոր կարողութիւնն այնտեղ է. և եթէ Աստուած մի արասցէ, Երևանի ու Նախիջանի դէպքերը այստեղ կրկնուելու լինեն, մի գիշերում հայերը կը զրկուեն իրենց բոլոր ունեցած չունեցածից: Այս այսպէս լինելուց յետոյ — չի կարելի մի կողմից էլ մեղադրել հայերին — որ իրենց ապրանքը տներն են քաշում, մանաւանդ որ ոչ մի ապահովութիւն չը կար առաջին օրերը. առածն ասում է. «սե օձից վախենողը, սե չաթուից էլ է վախենում»... Այսպէս խիստ լարուած դրութիւնը տևեց 3—4 օր: Աստուած կեանք տայ թուրքաց ախուղներն և նրանց դադիրն. սրանք բաւական լաւ դեր կատարեցին. ժողովուրդին միշտ յայտարարում էին, քարոզում — զսպել իրենց ու հայերի հետ հաշտ ապրել: Նոյնպէս բաւական լաւ գործում է և այստեղի ոստիկանապետ Թեմուր բէկ Հասանբէկովը. անցեալ շաբաթ, այն դրութեան լարուած ժամանակ նա ամբողջ գիշերներ է անքուն անցկացրել թուրքերի թաղերում կառքով ման գալով և միջոցների ձեռնարկելով, որ որևէ ընդհարում տեղի չունենայ հայերի և թուրքերի մէջ: Սրանց ամենքի, ուսանողների և հայ ու թուրք պատուաւոր մարդկանց կողմից կատարած գործը բաւական ազդեց իրերի վրայ և այս անգամ էլ չարիքը տեղի չունեցաւ:

Անցեալ շաբաթ Երևանից եկել է այստեղ մի թուրք, ծածուկ շրջել է թուրքի թաղը և զրգոել ամբոխին հայերի դէմ. այս անձը երևի իւր միսսիան շատ լաւ է կատարել, որովհետեւ դրուժիւնը նորից փոխուեց և երկիւղը նորից տիրեց քաղաքին. հարկաւոր եղաւ նոր յորդորումներ, բարոզներ, բայց մինչև երբ ախր: Որքան անբաղդ մարդիկ ենք մենք հայերս դրուժիւնը սարսափելի է: Երևանից եկած թուրքին ոստիկանութիւնը փնտոեց, բայց չը գտաւ. նորերս լուր եկաւ, որ նա անցել է Շուշուայ կողմերը և այնտեղ է սերմեր ցանում... Նահանգապետ Լուսցաուին հեռացրին պաշտօնից շատ յանկարծակի կերպով: Փոխ-նահանգապետը մի լաւ մարդ է. երևում է որ նա սրտանց ուզում է որ այստեղ խաղաղ անցնի. ամեն միջոց ձեռք է առնում չարիքի առաջն առնելու: Այստեղ կայ մի կոմիտէտ—80 հոգուց բաղկացած, 40 հայ, 40 թուրք—որը այս գործերի գլուխ է անցած: Կոմիտէտը մի յանձնաժողով է ընտրել իւր միջից 16 հոգուց բաղկացած. նրանք ամեն գործեր քննում ու վճռում են. եթէ որևէ խուլիգան, անպիտանի մէկը սուտ լուր է տարածում, կամ գրգռում ժողովրդին, իսկոյն սրանց յանձնում են յանձնաժողովին. նրանք քննելուց տուգանքի կամ պատժի են ենթարկում յանցաւորներին: Նահանգապետի գիտութեամբ է այս բանը արած և նոյն իսկ նա շատ գործեր յանձնում է յանձնաժողովին: Փոխ-նահանգապետը մի ժողով կազմեց իւր մօտ, ուր խնդրեց խրախուսել ժողովրդին ապրել սիրով, հանգիստ և չարամիտ մարդկանց չը լսել: Ահա այս միջոցների շնորհիւ մինչև այժմ մեր քաղաքում ոչինչ չը կայ. անցեալ շաբաթ մօտակայ Խոյլար-Ղարատաղու գիւղում թուրքերի ու հայերի մէջ թիւրիմացութիւն էր պատահել. իսկոյն այստեղից գնացին երկու աշխարհական, մի բահանայ և մի թուրքի մօլլա և ամեն ինչ խաղաղացրին: Իրանից յետոյ մօտակայ մի գիւղում հետեւեալ դէպքն է պատահում. Քարհատ գիւղ կայ Փանձանկից մօտ 20—25 վերստի վրայ, բաղկացած մի 50 - 60 տնից. դրա շուրջը կան 4—5 թուրք գիւղեր: 4—5 օր սրանից առաջ մի անուանի թուրք ծածուկ գալիս է ու այդ գիւղացիներին յայտնում, որ թուրքերի մէջ սաստիկ զրգումունք կայ և խօսք ու զրոյց. պատրաստում են յարձակուել հայերի վրայ, թալանել ու կոտորել: Հայերը իսկոյն մաքդիկ են ուղարկում հարեան հայ գիւղերը և ամեն տեղից զինուած հայեր են գնում այն գիւղը: Պատմում են, որ թուրքերը իրենց տաւարը տանում են ու հայերի արտերի մէջ անում ու ուտեցնում. ասում են, որ այսպէս են անում հայերին կռուի մէջ ձգելու նպատակով: Այս մասին իսկոյն իմաց տուին և նա հարկաւոր կարգադրութիւն արաւ գաւառապետի ու ոստիկանների միջոցով: Առաջ ձայն ընկաւ որ այս ամենը իբր թէ սուտ բան է, որովհետեւ այնտեղ կոխ է տեղի ունեցել, ուր 2 հայ են սպանուած և մի թուրք, և յիշեալ լուրերը իբր թէ այս բանից է վերցրած. բայց եկաւ Տէր-Յուսիկ Վերդեանցը (որ Քարհատ գիւղացի է) և անձամբ հաստատեց բոլորը: Խեղճ հայերը հիմա են միայն մտածում

ինքնապաշտպանութեան վրայ, իսկ թուրքերը հարիւր տարուց աւելի է զինուած են: Գանձակում ամեն մի թուրքի տանը կը գըտնէք մի քանի ատրճանակ, հրացան, փամփուշտներ: Իսկ մենք... Հիմա էլ հայերը մի հարց են բարցըրացրել, ուզում են ամբողջ բազարը քոչեցնել դէպի հայոց թաղը: Բազարում մեծամասնութիւնը անշարժ կայքերը թուրքերին է պատկանում. եթէ հայերը իրենց խանութները փոխադրեն մեր կողմը, նրանց կայքերի արժէքը կընկնի ու մեծ վնաս կունենան: Ահա ընդհանուր կերպով մեր դրութիւնը. տեսնում էք որ շատ էլ նախանձելի դրութիւն չէ: Նահանգապետին խնդրել են որ նա բերել տայ քաղաքումս յամենայն դէպս պահպանելու համար երկու հարիւր կապակ:

Վերջապէս կեանքի ու գոյքի կատարեալ անապահովութիւն. յոյսներս չը պէտք է ուրիշի վրայ դնենք. մենք ինքներս պէտք է մեզ պաշտպանենք: Երկիւղը մշտնջենական է. ամեն ըոպէ կարող է ընդհարումն պատահել, որովհետեւ դժբաղտաբար այնպիսի մարդկանց հետ գործ ունենք, որոնք ոչ խելք ունին, ոչ զարգացողութիւն, ոչ հեռատեսութիւն. նրանց համար կեանքը արժէք չունի և 10 կոպէկի համար ամեն ինչ պատրաստ են անելու:

ՆՈՐԱՇԷՆՑԻ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

ՇՈՒՇԻ. Յ. Խանլարեան.— «Հարաւի այրին», «Ճաւալի պատկեր» և «Նաւակ» մեզանից անկախ պատճառներով չենք տպում:

ԲԱԳՈՒ. Մ Բ.— ստացանք Ձեր «Պարբերական մամուլը Արևմուտքում» գրուածքի առաջին երեք մասերը:

ՀԱԼԼԷ. Յ. Բոզիեան.— Հենրիկ Իբսէնի «Երբ մենք մահից յարութիւն առնենք». էպիլոգի հայ թարգմանութիւնը ստացանք:

ՋԱՆԳԵՋՈՒՐ. Գր. Բալասանեան.— Ձեր ուղարկած յօդուածը ստացանք. արդեօք դուք Գրիգոր Բալասանը չէ՞ք— «Լումայի» նախկին աշխատակիցը. ցանկալի է որ իմանայինք:

ԱՆԱՊԱ. Մ. Շուռտ.— Ստացանք Ձեր ուղարկած թարգմանութիւնները. 1, Կ. Զդէխովսկու «Սարրա». 2, Ի. Լիի «Փինական արիւն» և 3, Պօտապէնկօի «Անիծեալ փառք»: Համաձայն մեր կանոնների՝ դուք պէտք է ուղարկէք նաև ղոցա բնագիրները, այսպէս չեն կարդացուի:

ԿԱՐՍ. Կայծ.— Ձեր բանաստեղծութիւնները ստացանք. յարմարաւորները կտպուին. մանրամասնութիւնները կգրենք Ձեզ նամակով:

ԲԱԳՈՒ. Ա. Ջանեան.— Ձեր ուղարկած ոտանաւորները ստացանք:

Խմբագիր-Հրատարակիչ ԳՐԻԳՈՐ Մ. ԲԱՆ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ

Հոյս տեսաւ

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍՆԻՈՐԶԻ

(նկար եղիշէ Թագէտսեանի)

Իւղատիպ մեծագիր պատկերը (96×66 սանտ.)
տպուած Հայպրիւի Էմիլ Պրինկաունշանսուր
պորժարանում 14 գոյնով:

Գինն է առանց ճանապարհի ծախքի
3 ռուբլի:

Միևնոյն պատկերը, տպուած միևնոյն
գիրքով **ԿՏԱԻԻ** վերայ, յատկապէս Հայ ե-
կեղեցիների համար՝ վաճառուում է իւրաքան-
չիւր օրինակը 15 ռուբլիով: Ցանկացողները
կարող են գիմել մեզ, ուղարկելով պատկերի
արժէքը:

ԳԻԻՏ Ա. ՔԱՀ ՄՂԱՆԵԱՆՑ

ՏԱՄԱՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Լ ՈՒՄ Ա Յ

Դրական, պատմական եւ հանրային

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Պատշաճաւոր իշխանութեան թոյլտուութեամբ ներկայ
1905 թուից սկսած

«ԼՈՒՄԱՅ» ԵՐԿԱՄԱՅԱՅ ՀԱՆԴԷՍԸ ԴԱՌՆՈՒՄ Է
ԱՄՍԱԳԻՐ ՀՅՏԵՒԵԱԼ ԱՌԵԼԻ ՃՈՆ ԾՐԱԴՐՈՎ

1. Ինքնուրոյն եւ ռուսերէնից ու օտար լեզուներէից թարգմանուած վէպեր, պատմուածքներ եւ ոտանաւորներ՝ այլ եւ կենսագրութիւններ:

2. Կովկասագիտութեան վերաբերեալ ամեն տեսակ պատմական վաւերագրեր եւ յօդուածներ:

3. Ճանապարհորդութիւններ եւ ժողովրդի կենցաղի նկարագիրներ:

4. Բարոյագիտական յօդուածներ:

5. Մատենախօսութիւն եւ կրթիկա գրական երկերի:

6. Ներքին տեսութիւն:

7. Այլ եւ այլք. տեղեկութիւններ գիտութիւնից եւ արուեստից:

8. Խմբագրութեան պատասխաններ:

9. Յայտարարութիւններ:

«ԼՈՒՄԱՅ»-ին կաշխատակցեն մեր հետեւեալ աշխատակիցները.— Օր նուարդ Աղանեան, Տ. Տ. Հապէշ Զիլիկարեան, Տիրուհի Կոստանեան, պ. պ. Ասրպէս, Արշակ Զիլիկարեան, Արշակ Զոքանեան, Կար. Ննգիքարեան, Կրիզոր Վանցեան, Երուանդ Չախալիզ, Իսահակ Յարութեան, Իւրիշ Վաւերյանի, Կարապետ եղեան, Կարապետ Կոստանեան, Միկաէլ Քերեմեան, լոմ. Մ. Արամեան, Միխայիլ Թաւաճեան, Միքայիլ Բարխուդարեան, Միքայիլ Լազարեան, Մուրացեան, Մուշկ Կ., ԱԼԷՏ, Յովհաննէս Յովհաննիսեան. Ն. Յարոյ, Նիկ Բարսեղեան, Չիլիկանգալի, Պատրիկ, Պերմ Պոշեան, Սարգիս Մանասեան, Յակոբեան Գարիբեղեան, Վրդանէս Փափագեան, Տ. Վ., Քաջբերդեան, Քենասեր եւ այլն եւ այլն:

Տարեկան քաժանորդագիւնն է Ռուսաստանում 8 ռուբլի, կես տարուանը՝ 5 ռուբլի, իւրաքանչիւր համարը՝ մի ռուբլի, իսկ Արսաստանում 27 Էրան:

Այլքեր արդէն բաժանորդ են գրուել վաւերելով 6 ռ., պէտք է լրացնեն ուղարկելով մնացորդ 2 ռուբլին:

Բաժանորդագրութիւնն ընդունուած է Թիֆլիսում «Լումայ» խմբագրատանը Պօլիցէյսկի փողոց, 13 եւ Կենտրոնական զրաւաճառանոցում. իսկ զաւառներում մեր գործակալների մօտ.

Յայտարարութիւնների տուր արժէ 10 կոպէկ:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունուած:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция е-
жемѣсячнаго журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝
Tiflis, Rédaction du journal arménien „LOUMA“.

Խմբագիր Հրատարակիչ ԴԻՌԵ Ա. ԿՍԷ. ԱՂԱՆԵԱՆԸ

